

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису
УДК 342.951:[2-747:347.232.1](477)

ШМАРЬОВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА
ДИСЕРТАЦІЯ

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВЛАСНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень
Галузь знань 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (Т.О.Шмарьова)
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник
Якушик Валентин Михайлович,
к.ю.н., д.п.н., професор

Київ-2019

ЗМІСТ

Анотація		1-9
Вступ		10-20
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерелознавчі, методологічні та понятійні аспекти дослідження		
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження		21-28
1.2. Методологія дослідження		29-35
1.3. Понятійний апарат дослідження		36-51
1.4. Церковна власність як об'єкт дослідження: поняття, канонічне обґрунтування походження та зміст		52-65
Висновки до Розділу I		66-67
РОЗДІЛ II. Еволюція церковно-державних відносин щодо церковної власності за синодального періоду		
2.1. Історія церковно-державних відносин. Концепції «симфонії» та «цезарепапізму».		68-91
2.2. Церковна реформа Петра I та її наслідки.		92-102
2.3. Секуляризаційна реформа 1764 р. і введення штатів. Особливості проведення реформи в українських землях		103-117
Висновки до Розділу II		118-119
РОЗДІЛ III. Правосуб'єктність інституцій православної церкви за синодального періоду		
3.1. Роль і місце церковного права у правовій системі Російської імперії. Поширення загальноімперського законодавства на українські землі		120-131
3.2. Інституції православної церкви за синодального		

періоду як юридичні особи	132-147
3.3. Ієрархія і церковне управління: роль і місце центральных і єпархіальних органів управління і контролю у процесі реалізації права церковної власності	148-158
Висновки до Розділу III	159-161

РОЗДІЛ IV. Особливості здійснення правомочностей власниками церковного майна.

Захист права церковної власності

4.1. Правове регулювання набуття права власності на об'єкти нерухомого майна	162-174
4.2. Зміст та обсяг повноважень власників щодо володіння і користування церковним майном	175-191
4.3. Розпорядження церковним майном. Захист права церковної власності	192-204
Висновки до Розділу IV	205-207
Висновки	208-214
Список використаних джерел і літератури	215-266

АНОТАЦІЯ

Шмарьова Т. О. Правовий режим власності Православної церкви синодального періоду. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019.

Дисертація є одним з перших у вітчизняній науці спеціальних комплексних досліджень, присвячених правовому режиму власності Православної церкви за синодального періоду (1700-1917 рр.). Комплексність зумовлена трьома чинниками. Перший – здійснення юридичного аналізу фактичного матеріалу, який частково був об'єктом дослідження історичної науки, але такі дослідження характеризуються локальністю предмету, а також хронологічних та/або географічних рамок. Другий базується на синтезі доробку канонічної та світської наукової думки, використаної в контексті здійсненого дисертаційного дослідження. Третій чинник впливає з об'єкту дослідження, який узагальнено вбирає у себе всі види церковної власності, а також географічного ареалу – території Російської імперії.

У роботі проаналізовано уживані щодо визначення церковної власності смислові конструкції та зроблено висновок про уніфікацію понятійного апарату на користь поняття, визначеного за допомогою прив'язки до суб'єкта права власності – церковна власність або церковне майно, які можуть використовуватися як синоніми. Також обґрунтовано існування церковної власності як окремого виду власності, проаналізовано теорії походження церковної власності, типологізовано об'єкти права церковної власності в контексті їхньої оборотоздатності й способів захисту.

На підставі аналізу державно-церковних відносин від періоду зламу удільної системи та встановлення самодержавства у Московському князівстві зроблено висновок, що саме у цей період було закладено підвалини домінуючої ролі держави, і така модель в історичній науці отримала назву цезаропапізму.

Державна домінанта підсилалась в результаті проведених Петром I реформ, наслідком яких було встановлення державного контролю над церковним майном, а також було проведено заміну патріаршого управління синодальним та створено державний орган – Святійший Синод, через який монархія здійснювала управління у сфері зовнішнього і внутрішнього життя церкви. Водночас при Св. Синоді було засновано посаду обер-прокурора, роль якої підсилилась у середині XVIII ст. та залишалась суттєвою до кінця синодального періоду.

Наслідком секуляризаційної реформи 1764 р. стало позбавлення архієрейських домів, церков і монастирів земельних володінь з одночасним введенням штатів (за класами), відповідно до яких провадилися регулярні виплати утримання від державної скарбниці. У XVIII ст. результатом реформи став занепад чернецтва і монастирів, які відродилися у XIX ст. завдяки політиці надання індивідуальних дозволів на придбання землі, а також офірувань різними видами майна від монарших персон, юридичних і приватних осіб. Аналогічна реформа в українських землях була проведена на двадцять років пізніше, у 80-х рр. XVIII ст.

У роботі проаналізовано співвідношення термінів «канонічне право» і «церковне право». Церковне право розглядається як система норм походженням від верховної влади, з частковою імплементацією норм канонічного права. Церковним правом було врегульовано внутрішню структуру церкви, правовий статус окремих її інституцій, взаємовідносини з іншими церквами різних віросповідань, духовними центрами і державою, режим церковного майна, а також віднесені до відання православної єдиновірської церкви питання шлюбу, сім'ї та піклування.

В результаті аналізу імперського законодавства і практики Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату було зроблено висновок про набуття окремими церковними інституціями статусу юридичних осіб – через визнання за ними майнової правоздатності, а також права бути позивачами і відповідачами в суді.

На підставі аналізу ієрархічної структури православної церкви, ґрунтованої на канонічних правилах підпорядкування архієрейській владі, а також діючих за синодального періоду нормах законодавства, зроблено висновок про значну роль Св. Синоду, а також правлячих архієреїв і духовних консисторій у процесі реалізації окремими церковними інституціями повноважень власників. Така роль характеризувалась законодавчими ініціативами, заходами з уніфікації правозастосування, а також владно-розпорядчими та управлінськими функціями.

Визначено способи набуття церковними інституціями права власності на об'єкти нерухомості – через дарування, пожертви, духовний заповіт, купівлю-продаж та внаслідок відведення від казни. Набуття права власності на об'єкти нерухомості у Російській імперії було пов'язано з його визнанням державою (в законодавстві й у науковій літературі використовувався термін «укріплення права»).

З'ясовано обсяг повноважень власників церковного майна щодо володіння і розпорядження ним, ступінь їхньої самостійності в процесі реалізації правомочностей власників, а також значний вплив на процес верховної влади, Св. Синоду та єпархіальних органів управління і контролю. Сформульоване на Соборі 1503 р. правило невідчужуваності церковних земель відтоді застосовувалось не у контексті неможливості експропріації церковної землі державою, але щодо неможливості церковним інституціям відчужувати належну їм землю самостійно. Для відчуження у всіх випадках потрібен був найвищий дозвіл.

Церковні землі, будинки та оброчні (доходні) статті могли здаватися в оренду – при їхній низькій прибутковості й з дозволу єпархіального архієрея. Такого ж дозволу потребувало будівництво на церковній землі.

Церковними домами визнавались приміщення храмів, каплички, будинки церковних училищ тощо. Їхнє будівництво було жорстко регламентовано – законодавством визначались не тільки будівельні умови і правила, але й заборона розташовувати поблизу церков шинки, харчевні й навіть храми інших конфесій.

На підставі здійсненого аналізу зроблено висновок, що рухоме майно церкви, залежно від належності до речей священних, освячуваних або звичайних також

підлягало жорсткій регламентації. Напрестольні речі були вилучені з цивільного обігу, за стародавніми канонічними правилами священні сосуди підлягали відчуженню тільки у випадках скрути, і то – у вигляді злитків, а не виробів. Ікони спадкувались без дорогоцінних риз, але ніколи – іновірцями. Убранство домових церков після смерті власника підлягало передачі найближчому храму, так же як речі старих або таких, що не підлягають ремонту церков. Окремий вид церковного майна становили грошові кошти.

Захист церковної власності здійснювався судовим порядком на загальних підставах, оскільки власність церкви, на відміну від майна священно- і церковнослужителів, вважалась публічною. У 1902 р. сенатською практикою було змінено попереднє розуміння церковної землі як сакральної, а, відтак, невідчужуваної через не застосування до неї загального правила про давність.

Захист церковної власності здійснювався також шляхом надання церкві преференцій у вигляді звільнення від стягнення окремих видів податків.

На підставі аналізу державно-церковних відносин у Російській імперії зроблено науково обґрунтований висновок про недоцільність зрощування державних і церковних інституцій, а також державного контролю за внутрішнім і зовнішнім життям церкви як суспільного союзу. Роль держави на сучасному етапі має зводитися до встановлення правил створення, реєстрації та діяльності церковних структур, правовій регламентації церковного майна, а також, у разі потреби, наданні й обґрунтуванні преференцій щодо його оподаткування та захисту.

Ключові слова: Православна церква, Святійший синод, єпархіальне управління, духовна консисторія, інституції Православної церкви, синодальна реформа, синодальний період, церковна власність, секуляризаційна реформа, речі сакральні і освячені, кріпосна система, захист права церковної власності.

SUMMARY

Shmariova T. O. The legal status of the Orthodox Church property in the synodal period.— The manuscript.

Dissertation for a Candidate of Legal Sciences (Doctor of Philosophy) Degree, specialisation 12.00.01 “Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Thought” (081 – Law). – National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, 2019.

The dissertation is one of the first in Ukraine of special comprehensive research, focusing on the legal regime of property of the Orthodox Church during the synodal period (1700-1917). The comprehensive character and complexity of this research is determined by three factors. 1). The legal analysis of the actual material, which was partly the subject of the study in historical academia. Such studies reflect both the local character of the subject, as well as the chronological and/or geographic framework. 2). Synthesis of the canonical and secular academic thought used in the context of the present research. 3). The object of the research encompasses all types of church property, as well as the geographical area – the territory of the Russian Empire.

The present dissertation analyses lexical constructions used regarding the definition of the church property and concludes that the conceptual apparatus is unified in favour of the notion determined by means of an attachment to the subject of property rights – church property or church assets, which may be used as synonyms. It also substantiates the existence of church property as a separate type of property, analyses the theory of the origin of church property, and typifies the objects of the law of church property in the context of their turnover potential and ways of protection.

Based on the analysis of the state–church relations from the period of the break-up of the appanage system and the establishment of a unified state in Moscow Principality, it was concluded that it was during this period that the foundations of the dominant role of the state were laid, and this model in historical science was called cesarepapism.

The dominant role of the state was increased due to Peter I reforms, which resulted in the establishment of the state control over the church property, as well as the replacement of the patriarchal administration by the Holy Synod (a new state body, through which the monarchy administered the church’s external and internal affairs). Simultaneously, the office of Ober-procurator was established at the Holy Synod. The role and importance of this body remained significant throughout the synodal period.

The secularization reform of 1764 resulted in the deprivation of bishops' houses and monasteries of land holdings with the simultaneous introduction of staff lists, which provided grounds for regular payments from the state treasury. In the 18th century the results of the reform lead to the decline of monasticism and monasteries, which revived in the nineteenth century due to the policy of granting individual permits for the purchase of land, as well as gifts from the monarchy individuals, legal and private persons. A similar reform in Ukrainian lands was carried out twenty years later in the 1780-ies.

In the present research, the correlation between the terms "Canon law" and "Church law" is analysed. The Church law is considered as a system of norms originating from the supreme power, with the partial implementation of the rules of the Canon law. The Church law regulated the internal structure of the Church, the legal status of its individual institutions, relations with other churches of different faiths, spiritual centres and the State, the issues of church property, as well as specific issues attributed to the jurisdiction of the Orthodox monotheistic church: marriage, family, spiritual wills, guardianship and care.

Based on the analysis of imperial legislation and practice of the Civil Cassation Department of the Governing Senate, it was concluded that the status of legal entities has been acquired by certain church institutions –by virtue of their recognition of property rights, as well as the right to be plaintiffs and defendants in court.

Based on the analysis of the hierarchical structure of the Orthodox Church, based on the canonical rules of submission to the bishopric authority, as well as the norms of law that were in force at that time, it was concluded that the Holy Synod, as well as the ruling bishops and spiritual consistories in the process of implementation of the powers of the owners by certain church institutions, was made. Such a role was supported by legislative initiatives, measures to unify law enforcement, as well as power-administrative and managerial functions.

The ways of acquiring church property rights to real estate objects were found out – through donations, offerings, spiritual testament, purchase and sale and as a result of the application of the rule of "zemstvo" prescription.

The acquisition of ownership of real estate in the Russian Empire was provided through its recognition by the state – there existed the so-called “serfdom” system of registration of property rights, which resulted in the process of obtaining and registering the right received in the legislation and in the academic literature the general name of “strengthening of the right”.

The volume of powers of the church property owners in relation to possession and disposal of them, the degree of their independence in the process of exercising the powers of the owners, as well as the significant influence on it by the supreme authority, the Holy Synod and the diocesan authorities and control. Formulated at the Council in 1503, the rule of inalienability of church lands was now used not in the context of the impossibility of expropriating church land by the State, but in relation to the inability of church institutions themselves to alienate their land.

Church lands were subject to alienation in all cases with a monarchical permission, or due to the need for their use in new construction or road building.

Church lands, houses and “obrok” (servage tax) articles could be leased – with their low profitability and with the permission of the diocesan bishop. The same permission required the construction on church land.

As church buildings were recognized the rooms of temples, chapels, houses of church schools, etc. Their construction was rigorously regulated – the legislation was determined not only by building constraints and rules, but also by the prohibition of placement near churches of pubs, taverns and even temples of other denominations.

The analysis carried out led to the conclusion that movable property of the church, depending on its affiliation with the sacred or sanctified things, was also subject to strict regulation. Crucifixions were removed from civilian circulation, according to ancient canonical rules, sacred vessels were subject to alienation only in cases of grievances, and only in the form of ingots, and not products. The icons were inherited without precious jewels, but never –by gentiles. The decoration of the house churches after the death of the owner was to be transferred to the nearest temple, as well as things of the old churches or those that are not subject to the repair. A separate type of church

property was made up of cash –the means of wards, as well as circle and board fees for missionary needs.

Protection of church property was carried out by a court order on general grounds, since the property of the church, in contrast to parochial lands and the property of the sacred and clergy, was considered public. In 1902, Senate practice has changed the prior understanding of the church land as a sacred, and, therefore, inalienable because of the non-application of the general rule on limitation.

Protection of church property was also carried out by granting the church preferences in the form of exemption from taxation, for example, a municipal (“city”) tax (fee).

An academically grounded conclusion was made about the inexpediency of merging State and church institutions, as well as state control over the internal and external life of the church as a social union on the basis of the analysis of state-church relations in the Russian Empire. The role of the State at the present stage should be reduced to the establishment of rules for the creation, registration and activities of church structures, legal regulation of church property, as well as, if necessary, the provision and justification of preferences for its taxation and protection.

Key words: Orthodox Church, Holy Synod, diocesan administration, spiritual consistory, institutions of the Orthodox Church, synodal reform, synodal period, church property, secularization reform, sacred and consecrated things, serf system, protection of the church property rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

1. Шмарьова Т. О. Питання повернення майна культового призначення: історія адміністрування і проблеми реалізації в Україні // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2012. – Т. 129. – С. 145-149.
2. Шмарьова Т. О. Регулювання майнових прав церкви в Росії за синодального періоду // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2013. – Т. 144-145. – С. 152-157.

3. Шмарьова Т. О. Правовий статус майна православної церкви за Зводом законів Російської імперії // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – Одеса, 2014. – № 8. – С. 40-42.
4. Шмарьова Т. О. Матеріальне забезпечення православних священно-церковно-служителів в Російській імперії // Юридичний вісник. – Одеса : «Юридична література», 2014. – № 4. – С. 279-282.
5. Шмарёва Т. Практика Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената России о применении закона о давности к церковным землям // LegeasViata (Chisinau). – 2014. – Junie. – С. 133-137.
6. Шмарьова Т. О. Правосуб'єктність православної церкви в Російській імперії за синодального періоду // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. – Херсон, 2014. – № 2. – С. 122-126.
7. Шмарьова Т. О. Статус і функції Монастирського приказу за синодального періоду (1701-1725pp.) // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2015. – Т. 168. – С. 63-71.
8. Шмарьова Т. О. Релігійні інституції православної церкви за синодального періоду як юридичні особи // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2016. – Т. 181. – С. 77-81.

Вступ.

Актуальність теми дослідження зумовлена динамічними змінами у соціальному, економічному і духовному житті України початку ХХІ ст. Сьогодення принесло світові нові цивілізаційні та безпекові виклики, спричинивши глибоку кризу не тільки культури, а й цивілізації у цілому. За таких умов питома вага релігії у визначенні парадигми подальшого розвитку значно збільшується.

Релігійне питання, і, як вузький його зріз, – церковно-державні відносини, актуалізувалося для України в силу низки чинників, з яких можна щонайменше виділити чотири головних.

По-перше, Україна нещодавно виборола свою незалежність. Українські землі послідовно входили до складу різних державних утворень, востаннє – до складу Радянського Союзу, демонтаж якого було здійснено у 1991 р. Відмова від помилок минулого передбачає їхнє виявлення й усвідомлення. Переформатування певного базису в умовах процесу власного державотворення безумовно потребує осмислення його сутності й недоліків, що неможливе без детального вивчення історичної ретроспективи, тобто, без глибокого історичного вивчення і аналізу.

По-друге, релігійне життя в Україні характеризується мультирелігійністю. Канонічні розбіжності – не тільки предмет для богословських диспутів, але й далеко не гіпотетичне підґрунтя для міжрелігійних конфліктів, які підігриваються не завжди виправданим державним втручанням у справи релігійних громад, а також спорами щодо церковного майна, яких можна уникнути, проаналізувавши історичний досвід вирішення подібних конфліктів.

По-третє, політичні перетворення у Російській імперії на початку ХХ ст. спричинили відділення церкви від держави та утвердження атеїстичної державної політики, наслідком реалізації якої стала практично повна експропріація церковної власності. Нова парадигма державної політики стосовно церкви та її майна тільки-но формується, виходячи з засад мультирелігійності, розумності та справедливості. Вона формується, з-поміж іншого, на основі обов'язку держави

повернути церкві експропрійоване у неї майно. Нині розглядаються два шляхи такого повернення – «передача» і власне «повернення». Справедливість одного шляху й достовірність іншого неможливі без історичного обґрунтування, зробленого на підставі неупередженого вивчення та аналізу джерел та історичних документів.

По-четверте, формуючи політику взаємовідносин із церквою, держава має взяти до уваги й критично переосмислити досвід імперської Росії з її практикою побудови державної церкви. А саме: відмовитися від державного протекторату над церквою у питаннях її побудови, підпорядкування й опіки над її майном. Історичний досвід Російської імперії являє собою приклад, коли надмірна увага і регламентація церковного питання призвели до жорсткої залежності церковного союзу від державної організації. Упродовж історії держави час від часу змінювали устрій, географічні рамки й патронатні уподобання, але такі зміни не можуть і не повинні відображатися на союзі церковному.

Відтак, актуальність теми дослідження зумовлюється такими факторами:

– основні положення дослідження мають прикладне значення у питанні побудови державно-церковних відносин на сучасному етапі, який характеризується утвердженням ролі церкви у суспільному житті після довгого періоду державного атеїзму, значного за обсягами церковного будівництва, а також при вирішенні питання про реституцію церковної власності (в тому контексті, у якому українська влада її репрезентувала та у якому відбувається процес унормування);

– історія права і державних інституцій, взаємовідносини церкви й держави завжди були і будуть самодостатнім об’єктом дослідження, оскільки будь-який поступ уперед неможливий без використання та/або удосконалення порядків попередніх.

Відсутність праць узагальнюючого характеру на відповідну тематику в українській юридичній науці також є чинником, що засвідчує актуальність цього дослідження. Наукові роботи, які мали місце до цього, були присвячені окремим

елементам питання церковної власності і, здебільшого, здійснені в контексті суто історичної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах дослідницької діяльності кафедри наук загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», зокрема, враховуючи важливість історичної компоненти для виникнення і формування принципу верховенства права, відповідає тематиці наукового проекту «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації» (реєстраційний номер 0107U000976), що реалізується кафедрою.

Мета і завдання дослідження. Основна мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб, спираючись на здобутки науки історії права та держави, канонічне вчення, аналіз законодавства і судової практики Російської імперії, результати дослідження процесів формування державно-церковних відносин у сфері власності, ролі держави у процесі формування відокремленого кластеру церковної власності та її правової регламентації сформувати теоретичну базу для: 1) вивчення та аналізу історичної моделі взаємовідносин держави і церкви щодо церковної власності, базованій на державному домінуванні й інкорпорації церковного союзу до державних структур; 2) побудови нової моделі взаємовідносин держави і церкви з врахуванням і використанням історичного досвіду, у тому числі – шляхом неухильного дотримання принципів відділення церкви від держави, визнання і захисту церковної власності всіх віросповідань і конфесій, а також встановлення правового режиму церковної власності, узгодженого з чинною економічною моделлю розвитку.

Окреслена мета зумовила постановку таких **завдань**:

- проаналізувати застосовані у науковому обігу поняття і терміни з теми дослідження, запропонувати і обґрунтувати їхню уніфікацію;
- розглянути теорії походження церковної власності, визначити і типологізувати об'єкти права церковної власності;

– дослідити основні етапи складання державно-церковних відносин у сфері церковної власності, здійснити аналіз церковних реформ Петра I і секуляризаційної реформи 1764 р. та вивчити їхню роль у процесі формування державної церкви;

– дослідити співвідношення канонічного і церковного права, а також роль і місце церковного законодавства у системі загальноімперського законодавства Російської імперії. Розглянути умови і принципи застосування місцевих законів на окремих територіях імперії;

– встановити ієрархічну структуру Православної церкви в Росії за синодального періоду та повноваження вищих і єпархіальних органів управління щодо реалізації окремими релігійними інституціями правомочностей власника. Типологізувати інституції Православної церкви за їхньою правосуб'єктністю, визначити обсяг їхньої майнової правоздатності як кінцевих бенефіціарів (власників церковного майна);

– визначити правовий режим окремих видів церковного майна; дослідити підстави набуття права власності та способи реєстрації такого права за суб'єктами права церковної власності, особливості режиму користування церковним майном окремими церковними інституціями, а також підстави і порядок захисту права церковної власності.

Об'єктом дослідження є церковна власність Православної церкви на території Російської імперії за синодального періоду.

Предметом дослідження є правове регулювання права власності інституцій Православної церкви за синодального періоду – з урахуванням ієрархічної побудови церкви та повноважень держави, органів вищого церковного та єпархіального управління і контролю.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1700 р. по листопад 1917 р., який у канонічній та історичній літературі отримав назву синодального.

Методи дослідження. З метою досягнення достовірності результатів наукового дослідження використано низку методів пізнання, в основу яких покладено поліметодологічний підхід. Результативність роботи забезпечується

використанням філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-правових методів пізнання.

Пріоритетними у дисертаційному дослідженні стали метод філософської діалектики, що допускає розгляд правових явищ під кутом зору об'єктивного стану розвитку суспільства (р. I-IV), а також цивілізаційний підхід, враховуючи той факт, що Православна церква протягом століть брала активну участь у житті держави і суспільства, вона визнається і є частиною історико-культурного спадку (п. п. 2.1, 3.1).

Застосовано герменевтичний метод (зокрема, його структурний елемент – герменевтичне коло) як філософський і лінгвістичний засіб аналізу тексту з метою пізнання та інтерпретації його змісту: для аналізу законодавчих актів, інших джерел епохи, історіографічних праць (п. 1.4, р. р. II-IV).

Аксіологічний метод використовувався для визначення якості законодавчих актів (п. 3.1, р. IV). Для визначення нормативних положень законодавства Російської імперії, зокрема, в контексті аналізу змісту і обсягу суб'єктивного права власності церковних інституцій синодального періоду, застосовано формально-догматичний метод (р. III, IV).

Автором було застосовано історичний метод, який дозволив простежити розвиток та становлення правосуб'єктності церковних інституцій (п. 3.2), ієрархічної структури управління церковною власністю (п. 3.3). Використано у роботі також системно-структурний метод, зокрема, для вивчення і аналізу режиму церковної власності як складової загальнодержавного порядку регулювання реалізації права власності, а також висновків щодо особливостей, пов'язаних з суб'єктами і об'єктами права церковної власності (п. 1.4, р. IV).

При дослідженні процесу виникнення й становлення церковних інституцій, відносин держави і церкви щодо церковного майна застосовано порівняльний метод. Використання синхронного і діяхронного порівняння дозволило проаналізувати названі процеси у Візантії, Московському князівстві й у Російській імперії та зробити висновки про їхню відмінність, зумовлену хронологічними рамками формування інституцій держави і церкви, нетотожності

їхніх інтересів (особливо, на етапі «грецьких митрополитів») – на відміну від візантійської «симфонії», практики належності князю неосвоєної землі та добровільного визнання за державою функції визнавати право власності через видання спеціальної грамоти або скріплення купчої княжою печаткою. Застосування названого методу також дозволило зробити висновок, що державно-церковні відносини щодо власності в основному були сформовані до початку синодального періоду.

За допомогою конкретно-історичного методу з'ясовано правове становище церковних інституцій і церковної ієрархії в цілому саме на досліджуваній території й у досліджуваній період (п. п. 3.2, 3.3). Автором використано також статистичний метод (р. IV). У роботі при здійсненні аналізу подій і явищ застосовано дедуктивний та індуктивний методи, а також методи аналізу і синтезу (при здійсненні дослідження у цілому).

Джерельною базою роботи є:

- нормативно-правові акти (Звід законів Російської імперії; акти, які увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії від 1649 р. – зокрема, імператорські укази, укази Урядуючого Сенату та Святійшого Синоду);
- правозастосовча практика Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату;
- архівні джерела, серед яких можна виділити: а) архівні джерела, введені у науковий обіг автором (матеріали Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Київської області); б) архівні матеріали, введені у науковий обіг іншими авторами, але не з теми дослідження – запозичені з вказанням на джерело запозичення з наукових статей, монографій та дисертаційних досліджень; в) архівні матеріали, опубліковані окремими виданнями (зокрема, вкладні, ружні книги церков і монастирів, єпархіальні статистичні збірники тощо); г) матеріали, опубліковані за джерелами, які на сьогодні не збереглися в архівних установах – наприклад, праця А. Андрієвського за матеріалами канцелярії Київського генерал-губернатора у другій половині XVIII ст.;

– періодичні видання, зокрема Київські єпархіальні відомості, «Київська старовина», «Журнал міністерства юстиції», «Журнал міністерства народної освіти» тощо;

– доробок дореволюційних вчених і вчених першої половини ХХ ст., які досліджували окремі елементи предмету цієї дисертаційної роботи: Є. Аквілонова, К. Анненкова, Ф. Благовідова, І. Берднікова, Є. Васьковського, П. Верховського, М. Владимирського-Буданова, І. Власовського, Л. Гервагена, П. Гідулянова, Є. Голубинського, М. Горчакова, О. Градовського, В. Грибовського, Д. Грімма, М. Грушевського, О. Гуляєва, М. Дювернуа, В. Єльяшевича, М. Заозерського, В. Івановського, В. Іконнікова, В. Ключевського, Ф. Кокошкіна, О. Краніхфельда, Ф. Курганова, Макарія (Булгакова), В. Мілюкова, Ф. Морошкіна, К. Неволіна, Никодима (Мілаша), О. Павлова, Платона (Лєвшина), М. Пергамент, К. Побєдоносцева, О. Романовича-Славатинського, С. Рункевича, Ю. Самаріна, В. Сінайського, М. Суворова, Ф. Тарановського, Є. Темніковського, П. Терновського, Є. Трубецького, Г. Шершенєвіча та інших; науково-практичні коментарі до цивільних законів (зокрема, авторства В. Єльяшевича і А. Нольде); збірники з коментарями до рішень Цивільного Касаційного департаменту Урядуючого Сенату (І. Тютрюмова); збірники урядових актів та коментарів до них для застосування церковними інституціями Православної церкви – Т. Барсова, Я. Яновського. Детальному аналізу джерельної бази присвячено окремий розділ дисертаційної роботи;

– роботи сучасних вчених-каноністів, зокрема, В. Ципіна;

– монографії, статті й дисертаційні дослідження з історико-правової тематики сучасних авторів: І. Ботанцова, Ж. Дзейко, О. Дорської, В. Кольцова, А. Комісаренка, В. Мордвінцева, М. Пулькіна, В. Стефановича, В. Тимошенко, В. Ясіної, О. Яшиної та інших.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням, у якому в межах юридичної науки розглянуто питання правового режиму церковної власності за синодального періоду. В ній

Уперше:

- запропоновано новий підхід до визначення обсягу правомочностей власників церковного майна – окремих церковних інституцій, через аналіз церковної ієрархії, а також аналіз змісту й обсягу управлінських і владно-розпорядчих повноважень Святійшого Синоду та єпархіального начальства;

- на підставі аналізу законодавства та судової практики визначено правомірні способи набуття церковними інституціями рухомого і нерухомого майна: відведення від казни земель і угідь, отримання тимчасових виплат і штатних сум на утримання церковних установ від державної скарбниці, пожертвування (щодо нерухомості – тільки з дозволу єпархіального архієрея), купівля-продаж, дарування та спадкування;

- на підставі аналізу правозастосовчої практики Цивільного Касаційного департаменту Урядуючого Сенату встановлено відсутність імунітету церковних інституцій від втрати церковних земель за правилом земської давності – через відмову суду тлумачити законодавство про давність в світлі норми про «невідчужуваність» церковної власності;

- наведено обґрунтування про те, що інституції Православної церкви за синодального періоду до 1906 р. визнавались юридичними особами через визнання за ними майнової правоздатності та права бути позивачем і відповідачем у суді; виявлено закономірність залежності обсягу майнової правоздатності від виду конкретної церковної інституції;

- запропоновано уніфікацію понятійного апарату за рахунок вживання відносно синодального періоду понять «церковна власність» («церковне майно», «майно церкви») як таких, що вказують на прив'язку до суб'єкта права власності – церковну інституцію, та відмову від поняття «майно культового призначення».

Набули подальшого розвитку положення про те, що:

- концептуальні основи взаємин держави і церкви щодо церковної власності було закладено у досинодальний період. Основними чинниками, які вплинули на їхнє формування і розвиток стали рішення Собору 1503 р., соборні приговори і рішення Івана IV щодо регламентації надбання церковними інституціями

земельної власності, а також заснування Соборним уложенням 1649 р. Монастирського приказу;

– за синодального періоду баланс державно-церковних взаємин щодо власності було змінено в бік державного домінування. Основними чинниками виступили: 1) церковні реформи Петра I щодо заміни патріаршого управління урядуванням Святійшого Синоду і включення майна церкви до бази оподаткування; 2) секуляризаційна реформа 1764 р., згідно з якою була здійснена експропріація земельних вотчин монастирів і архієрейських домів – із заміною земельної власності на виплати від державної скарбниці відповідно до введених штатів;

– положення про ієрархічну побудову Православної церкви за синодального періоду; правомочність та обсяг контрольних і управлінських функцій Святійшого Синоду і єпархіальних органів управління і контролю щодо набуття, користування і розпорядження об'єктами церковної власності. Зокрема, за рахунок обґрунтування необхідності надання дозволу на придбання і відчуження об'єктів нерухомої власності, здачу в оренду земельних угідь, оброчних статей, лісових угідь і причтових земель;

– положення про забезпечення стабільності цивільного обігу за рахунок визнання російською імперською владою правовстановлювальних документів на об'єкти церковної нерухомої власності на територіях, включених до складу імперії, а також королівських привілеїв польської доби.

Удосконалено:

– теоретичні та історико-правові положення щодо обов'язковості розмежування термінів «канонічне право» і «церковне право». Обґрунтовано висновок про імплементацію в загальноімперське законодавство про власність норм канонічного права, а також про визнання і застосування на окремих територіях норм місцевих законів – III Литовського Статуту, Остзейських законів тощо;

– положення про застосування земської давності – до правовідносин за участі церковних інституцій – за рахунок обґрунтування відсутності конфлікту

між наведеним правилом і законодавчими нормами про «невідчужуваність» церковних земель.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що викладені у ній положення і обґрунтування сприяють поглибленню та збагаченню української історико-правової думки стосовно правового режиму власності церковних інституцій Православної церкви за синодального періоду.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання положень:

- у науково-дослідній сфері – під час вивчення історії церковних інституцій Православної церкви на території України в дореволюційний період;

- у навчальному процесі – під час вивчення курсів «Історія права та держави України», «Історія права та держави зарубіжних країн»;

- у правотворчості – в процесі роботи над законодавчими актами щодо регулювання питань, пов'язаних з реституцією церковної власності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація, автореферат й опубліковані наукові статті, в яких викладено основні положення роботи, виконані здобувачем самостійно. Теоретичні положення та висновки, що містяться в роботі та визначають її наукову новизну, сформульовані дисертантом особисто. Використані в дисертаційному дослідженні ідеї, положення чи теорії інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей дисертанта.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри наук загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також апробовані на всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: «Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (Одеса, 2014), «Право і держава сучасної України: проблеми розвитку і взаємодії» (Запоріжжя, 2014), «Верховенство права і правова держава» (Ужгород, 2014).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи висвітлені у 7 статтях у виданнях, які є фаховими виданнями з юридичних наук в Україні, а також одній статті у зарубіжному науковому виданні та в 3 тезах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (519 найменувань на 52 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 266 сторінок, з них основного тексту – 214 сторінок.

Розділ I. Історіографія, джерелознавчі, методологічні та понятійні аспекти дослідження.

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження.

Джерельну базу дослідження складають архівні документи, законодавчі акти Російської імперії, рішення Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату, дослідження дореволюційних і сучасних вчених – як у вигляді монументальних праць, монографій, так і у вигляді кандидатських чи докторських дисертацій, авторефератів дисертаційних досліджень, статей у фаховій періодиці тощо. У роботі використано історичні описи церков, монастирів, архієрейських кафедр та єпархій, а також різноманітні статистичні збірники.

Архівні матеріали слід подіти на матеріали, розшукані автором самостійно, а також на запозичені від інших дослідників, введені ними у науковий обіг. Окрім того, слід зробити зауваження, що поняття «архівні матеріали» вживається в найширшому розумінні. Зміст архівних справ – першоджерела, документи, що були в обігу у попередні часи. Такі першоджерела перебувають наразі на зберіганні в архівних установах (де їх розшукали дисертант або інші дослідники, які використали їх у своїх працях). Але багато першоджерел було упорядковано, описано і видано окремими виданнями, за що, у першу чергу, маємо завдячувати високому рівню науки й архівної справи дореволюційної Росії.

До самостійно вишуканих дисертанткою архівних матеріалів слід віднести матеріали Центрального державного історичного архіву України: ф. 127 (Київська духовна консисторія) ; Державного архіву Житомирської області: ф. 1 (Волинська духовна консисторія, м. Житомир), ф. 158 (Канцелярія Волинського єпархіального архієрея), ф. 419 (Волинський Єпархіальний ревізійний комітет, м. Житомир, Волинської губернії); Державного архіву Київської області: ф. 1 (Київське губернське правління, м. Київ), ф. 280 (Київська казенна палата, м. Київ), ф. 1455 (Колекція документів церков Київської та Полтавської губерній).

Огляд запозичених матеріалів варто почати з праці редактора неофіційної частини «Київських губернських відомостей» А. Андрієвського. Він, започаткувавши у виданні рубрику «Київська старовина», спочатку публікував

там, а потім здійснив публікацію окремими випусками архівних матеріалів Київського губернського правління (XVIII ст.). У передмові до першого тому упорядник зазначив, що знайшов ці матеріали суцільною купою, і були вони часткового цвілі й зіпсовані. Враховуючи це, можна передбачити, що зазначені матеріали не потрапили до архівів, тому праця А. Андрієвського є особливо цінною.

Також дисертанткою використано доробок Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів, заснованої у 1843 р. при Київському Військовому, Подільському і Волинському Генерал-Губернаторі для розбору стародавніх актів «в Архівах Присутніх місць і Монастирів Київської, Подільської і Волинської губерній». Завдяки її роботі до нас дійшли і дають змогу використовувати їх у подальшій роботі оригінальні документи, які свого часу видавалися як «Пам'ятки, видані Тимчасовою Комісією для розбору стародавніх актів» та «Архів Південно-західної Росії» (з яких дисертанткою було використано Т. 1 Ч. 1 «Акти, що відносяться до історії православної церкви в Південно-західній Росії» та Т. 1, Ч V. «Акти, що відносяться до справи про підпорядкування київської митрополії московському патріархату (1620-1694 р.)»).

Надзвичайно цінним є багатотомний звід – опис документів і справ, які зберігалися (у назві видання «зберігаються» в теперішньому часі, оскільки перший том побачив світ у 1868 р.) в архіві Святійшого Синоду.

У якості ілюстративного матеріалу та для обґрунтування висновків дослідження автором використано збірники історичних документів, зокрема, М. Гіббенета «Історичне дослідження справи патріарха Никона», М. Ліхачева «Збірник актів, зібраних в архівах і бібліотеках», В. Холмогорова і Г. Холмогорова «Історичні матеріали про церкви й села XVI-XVIII ст.» (Вип. 8 «Пехрянська десятина Московського повіту», Вип. 9 «Волоколамська і Серпуховська десятини Московської губернії», Вип. 11 «Верейська, Дмитрівська і Троїцьких вотчин десятини Московського повіту»), О. Шпакова – документи, що стосуються Ферраро-Флорентійського собору та заснування патріаршества у Московській державі, С. Шумакова «Углицькі акти», а також окремі описи

епархій, архієрейських домів, церков і монастирів, сформовані на основі архівних даних і документів самих церковних інституцій: Вискунського Іверського жіночого монастиря, Путивльської Молчанівської Різдово-Богородицької, гуртожительної Софронієвої пустині, Ростовського ставропігійного першокласного Спасо-Яковлевсько-Димитрієва монастиря і приписного до нього Спаського, Псково-Печерського першокласного монастиря тощо.

Автором також використано архівні матеріали, здобуті іншими дослідниками й використані останніми в своїх наукових працях не за темою дисертації.

А. Комісаренко вивчав питання секуляризації церковних, монастирських та архієрейських вотчин на підставі архівних документів, зокрема – документів Центрального державного архіву стародавніх актів (ЦГАДА) у м. Москві. У дисертаційній роботі з посиланням на дослідника використано запроваджені ним у науковий обіг документи ф. 248 (Сенат). Загалом, автором використано доробок А. Комісаренка з питань підготовки секуляризаційної реформи 1764 р., розробки її документів, етапів проведення та наслідків.

В. Мордвінцев в історичному аспекті вивчав взаємини церкви і самодержавної влади в українських землях наприкінці XVII – XVIII ст., а також стан розвитку сільського господарства у монастирських вотчинах у XVIII ст. на підставі даних Російського центрального державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі (РЦГИА), а також Центрального державного архіву України в м. Києві.

Грунтовна праця О. Прокоп'юк «Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.)». написана на основі дослідження архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України), зокрема, документів ф. 127 (Київська духовна Консисторія), а також Російського державного історичного архіву (РГИА – в україномовній роботі дослідниці аббревіатура, на відміну від інших робіт, наводиться мовою оригіналу, що на думку дисертанта є вірним, адже дозволяє правильно ідентифікувати архівну установу): ф. 796 (Канцелярія Синоду). Використано дослідницею також

матеріали з Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), ф. 679 (Чернігівська Духовна консисторія).

Цікавою в сенсі використання архівних матеріалів є робота О. Чупис «Секуляризаційні заходи урядів Росії у XVIII ст.». Окрім ф. 127 ЦДІАУкраїни, дослідниця працювала з матеріалами Російського державного архіву стародавніх актів (РГАДА). В роботі представлено матеріали ф. 10 (Кабінет Катерини II і його продовження (об'єднання фондів)), ф. 248 (Сенат і його установи (об'єднання фондів)) та ф. 280 (Колегія економії).

На підставі архівних матеріалів (Центрального державного архіву Республіки Мордовії) здійснювала дослідження В. Яніна, яке стосувалось межування землі, лісовпорядкування і таксації на прикладі Саровської пустині.

Російська дослідниця О. Яшина залучила до наукового обігу матеріали РГИА: ф. 203, 608 («Петербурзька компанія «Надія», всі види страхування), які частково були використані для дисертаційного дослідження.

Цінним джерелом для дослідження стали матеріали друкованого періодичного видання «Київські єпархіальні відомості, що видаються при Київській Духовній Консисторії». У роботі використано підбірку цієї щотижневої газети від 1861 р. до вересня 1914 р. Газета містила два розділи – офіційну частину (друкувались офіційні документи самодержавної влади, укази й розпорядження Св. Синоду та єпархіального начальства) і неофіційну: наукові й науково-публіцистичні дослідження, а також документальну, статистичну та фактологічну інформацію щодо внутрішнього життя церкви в імперії загалом, і, здебільшого, життя Київської єпархії.

В дисертаційному дослідженні використано акти російського імперського законодавства: Зводу законів Російської імперії (вид. 1832 та 1857 рр.) та Повного зібрання законів Російської імперії у трьох зібраннях. У списку використаних джерел і літератури автором дається посилання не тільки на відповідну законодавчу збірку, що дає можливість її ідентифікувати, але також на рік і місце видання. Зазначене вказує на дві обставини: 1) використання джерела за офіційним виданням; 2) стан унормування на дату видання – наявність змін і

доповнень також на конкретний момент часу. Два проблемні аспекти роботи з тогочасним законодавством: відсутність кодифікованих актів на певну дату і архівний (у широкому розумінні) характер документів частково компенсуються узагальнюючим характером дослідження, хронологічні рамки якого є досить значними, а також зверненням до тематичних зібрань законодавчих положень з різних питань: зокрема, авторства Т. Барсова, О. Богословського, Я. Івановського, С. Калашнікова тощо, а також наукових коментарів до законодавства – авторства О. Вормса і В. Єльяшевича.

При здійсненні піддано аналізу судову практику Цивільного Касаційного департаменту Урядуючого Сенату. Текст судових рішень взято за офіційним виданням (типографія Урядуючого Сенату), виданням Л. М. Ротенберга (1910-1914 рр.) та зібранням правових позицій Цивільного департаменту авторства І. Тютрюмова. У переліку використаних джерел інформація про судові рішення подається через звернення до номеру джерела та порядкового номеру судового рішення за конкретний рік.

Питанню історії Православної церкви в Росії та її взаємин з державною владою присвячено чимало робіт, з яких автором використано декілька.

Двотомна праця митрополита Московського Платона (Лєвшина) «Коротка російська церковна історія» видання 1805 р. Робота панорамна, не містить узагальнень і систематизації. Втім, автор на них і не претендував, пояснюючи, що його праця є доповненням до робіт з історії Росії сучасних йому авторів, які справи церковні або взагалі оминали у своїх дослідженнях, або викладали їх невірно та невідповідно до стародавніх актів. В хронологічному відношенні робота обмежується подіями до 1700 р.

Більш ґрунтовною і значущою вважається робота (у 4 томах, 6 книгах, видана у Харкові і Москві, починаючи із 1849 р.) архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета (Гумілевського) «Історія Руської Церкви». Останній том праці владики присвячено Синодальному періоду, вивчення якого він довів до 1826 р. За концепцією автора «історія Руської Церкви, як Наука, має бути органічним цілим, – повинна мати єдність предмету, зв'язок частин і їхнє

правильне розташування». Реалізація такої концепції мала наслідком роботу логічну, ґрунтовну й насичену достовірними фактами, підтвердженими документальними джерелами, при неоднозначності для сприйняття деяких висновків. Зокрема, щодо недвозначних натяків на «протестантські симпатії» укладача «Духовного регламенту» Феофана Прокоповича.

Дванадцятитомна праця праця Макарія (Булгакова) – на час виходу першого тому (1857 р.) єпископа Вінницького, а у подальшому митрополита Московського і Коломенського. Останній том дослідження видано у 1883 р., помертно. В основу періодизації покладено канонічне становище Руської Православної Церкви, хронологічні рамки розділів визначено на основі часів предстоятельства окремих першоієрархів.

Використано у дисертаційному дослідженні праці відомого богослова та історика церкви П. Знаменського, зокрема «Історія Руської Церкви».

Особливе місце в історіографії РПЦ займає незакінчена двотомна (у 5 книгах, або однотомне видання 1901 р.) робота Є. Голубинського «Історія Руської Церкви». Автором дослідження вперше широко використані візантійські і західноєвропейські джерела. За загальною оцінкою робота історика церкви носила критичний характер. Автором переглянуто й інтерпретовано у інший спосіб багато загальновідомих фактів (зокрема, щодо оцінки постаті Й. Волоцького і партії «йосифлян»), через що його дослідження наразилось на критику.

Автор звертався також до 4-томної (у 5-ти книгах) праці Івана Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви», надрукованої у Нью-Йорку, починаючи з 1955 р., яка містить цінний матеріал про історію церкви в українських землях.

Акцентували увагу на церковно-державних взаєминах (розробка проблематики започаткована наприкінці XIX ст.) М. Дьяконов («Влада московських государів: Начерки з історії політичних ідей Стародавньої Русі до кінця XVI ст.»), О. Шпаков («Держава і Церква в їхніх взаємних відносинах в Московській державі від Флорентійської унії до утвердження Патріаршества. Княжіння Василя Васильовича Темного» та «Держава і Церква в їхніх взаємних

відносинах в Московській державі. Царствування Федора Івановича. Заснування Патріаршества»). Обґрунтуванню моделей таких взаємовідносин («цезаропапізм» і «папоцесаризм») присвячено окрему працю П. Сретенського.

У другій половині ХХ ст. вивчення теми було продовжено. Під кутом аналізу взаємовідносин церкви і держави написав своє дослідження І. Смолич (білоемігрант, брат радянського письменника Ю. Смолича). Останню роботу – Smolitsch I. *Geschichteder russischen Kirche. 1700–1917. Leiden, 1964. Bd 1; Wiesbaden, 1991. Bd 2* («Історія Руської Церкви»), вчений присвятив саме синодальному періоду. Серед сучасних істориків можна виділити О. Ніколіна та С. Римського.

В дисертаційному дослідженні використано окремі наукові розвідки Михайла (Чепеля), ієромонаха, О. Сафонова, В. Клеандрової, А. Семашка та інших. Питання секуляризації церковних земель в теоретичному аспекті досліджувалось Д. Комягіним. Загалом, питанню секуляризаційної реформи 1764 р., у тому числі – в українських землях, присвячено роботи І. Булигіна, А. Комісаренка, В. Мордвінцева та О. Чупис. Про секуляризацію в українських землях в контексті прав чорного духовенства (ченців) досліджував Тихон (Васильєв), ієромонах.

При вивченні розуміння, походження, джерел на співвідношення з іншими правовими нормами церковного права використано доробок М. Соколова, з сучасних дослідників – О. Дорської і І. Ботанцова, а також вченого-каноніста В. Ципіна.

Для аналізу і вивчення церковних інституцій як юридичних осіб використано роботи: Д. Грімма «Лекції з догми римського права» та «Співвідношення між юридичними інститутами та конкретними відносинами», Л. Гервагена «Розвиток вчення про юридичну особу» та «Обов'язки як підстава права», Є. Трубецького «Лекції з енциклопедії права», М. Дювернуа «Читання з цивільного права» (Вип. 2. Особи. Речі), М. Суворова «Про юридичні особи за римським правом», В. Єльяшевича «Юридична особа, її походження і функції у римському приватному праві», А. Євецького «Про юридичні особи», а також:

Ю. Кулаковського «Колегії у Стародавньому Римі. Досвід з історії римських установ», П. Соколова «Церковномайнове право у Греко-римській імперії. Досвід історично-юридичного дослідження», І. Берднікова «Державне становище релігії у Римсько-Візантійській імперії».

Виникнення й розвиток церковних інституцій як юридичних осіб у Російській імперії розглянуто на підставі аналізу робіт Г. Шершенєвіча «Загальна теорія права», А. Гольмстена «Змагальне начало цивільного процесу у теорії і російському законодавстві, переважно новітньому», О. Романовича-Славатинського «Система руського державного права у його історично-догматичному розвитку. Порівняно з державним правом Західної Європи» (Ч. I. Основні державні закони), О. Гуляєва «Руське цивільне право», М. Дебольського «Цивільна дієздатність за руським правом до кінця XVII століття», К. Неволіна «Історія Російських цивільних законів», О. Краніхфельда «Накреслення російського цивільного права в його історичному розвитку», В. Мищина «Про православний приход, як юридичну особу» та М. Суворова: «Підручник церковного права», «Центральна організація церкви, як юридична особа», «Архієрейський будинок і єпархія, як юридична особа», «Монастирі і церкви, як юридичні особи».

На сучасному етапі визнання церковних інституцій юридичними особами вивчали Л. Попсуєнко, Ю. Стукалова, Л. Костогризова, М. Морозов, В. Омельчук та С. Нікіфоров. Окрему працю теорії юридичних фікцій присвятив О. Танімов.

Враховуючи, дискусійність багатьох питань дореволюційної цивілістичної науки і її співвідношення з судовою практикою, в процесі дослідження автором використано широку панораму підчас протилежних думок, представлених у роботах О. Алексєєва, К. Анненкова, А. Боровіковського, В. Васьковського, Ф. Морошкіна, В. Сінайського, І. Трепіцина, Г. Шершенєвіча та багатьох інших.

1.2. Методологія дослідження.

Дисертаційна робота присвячена історико-правовій тематиці, що й зумовило використання відповідного методологічного інструментарію.

Для вирішення наукових завдань застосовують багато методів, які можна по-різному класифікувати. Найбільш розповсюдженою підставою для класифікації прийнято вважати ступінь спільності.

Для юридичної науки характерний поділ методів на: філософські (світоглядні), загальнонаукові і спеціально-наукові.

Пріоритетним у дисертаційному дослідженні став метод філософської діалектики, який допускає розгляд історико-правових явищ під кутом зору об'єктивного стану розвитку суспільства. Зазначений метод використано автором роботи на всіх етапах дослідження в двох аспектах.

По-перше, як засіб для доведення, коли істинна уява про ціле виснується із розгляду і співставлення двох і більше протилежних точок зору (для прикладу: оцінка синодальної і секуляризаційної реформ, питання необхідності відновлення патріаршого управління церквою; питання визнання за інституціями Православної церкви за синодального періоду статусу юридичної особи тощо).

По-друге, розгляд і аналіз історичних подій (зокрема, централізація церковного управління, підготовка і проведення секуляризаційної реформи) та законодавчих норм здійснено, виходячи з точки зору знання закономірностей.

Другим методом, використовуваним для всього дослідження є цивілізаційний метод. Цей метод виключає прямолінійний підхід до історичних процесів, характерний для формаційного підходу. Навпаки, він передбачає погляд на історичний процес як на багатолінійний і багатоваріантний. Окрім того, важливим елементом цивілізаційного методу є духовно-моральні та інтелектуальні фактори: релігія, культура, менталітет.

З цивілізаційних позицій здійснено аналіз подій собору 1666-1667 р. (засудження патріарха Никона), а також синодальної реформи і подій, що їй передували. Враховуючи той факт, що Православна церква із часів Київської Русі

відігравала важливу роль у житті держави, використання цього методу складно переоцінити.

Водночас, використання цивілізаційного методу дозволяє застосовувати спеціально-науковий метод пізнання – порівняльно-історичний, про що буде зазначено пізніше.

У роботі також використано такі загальнологічні методи пізнання.

Аналіз як метод уявного розчленування об'єкта вивчення на окремі структурні елементи з метою поглибленого й послідовного пізнання зв'язків між ними. Метод аналізу застосовано для дослідження, зокрема, взаємин церкви і держави; ролі та місця церкви у державному механізмі, значення результатів синодальної реформи; законодавства, яким врегульовано майнову правоздатність церковних інституцій.

Синтез як метод уявного відтворення цілого на основі досліджених його частин і їхнього співвідношення. Метод використано, зокрема, для формулювання висновку щодо невідчужуваності церковної власності, починаючи від рішення собору 1503 р., а також висновку про визнання державою церковних інституцій юридичними особами на підставі правозастосовної практики Цивільного Касаційного Департаменту Урядуючого Сенату.

Метод абстрагування як уявний відрив окремих елементів, властивостей об'єкта і розгляд їх ізольовано як від об'єкта у цілому, так і окремих його частин.

Метод конкретизації як співвіднесення абстрактних уявлень і понять з дійсністю. Метод використано при дослідженні зародження інституту права власності – за рахунок впровадження у слов'янських землях візантійської моделі.

Дедукція як метод пізнання, який полягає у здійсненні достовірних висновків від знань з більшим ступенем спільності до знань із меншим ступенем спільності. Здебільшого застосовано при аналізі норм законодавства із правозастосовною практикою та реальними життєвими ситуаціями.

Індукція як ймовірний умовивід від знань із меншим ступенем спільності до нового знання більшого ступеню спільності. Застосовано при аналізі рішення

Урядуючого Сенату щодо невідчужуваності церковних земель (поліметодологічний прийом).

Аналогія – висновок про приналежність окремої ознаки предмету, що вивчається, на підставі подібності сутнісних ознак з іншим предметом. Метод застосовано у декількох напрямках: вивчення статусу церковних інституцій із застосуванням статусу подібних інституцій у Візантії – з вивченням підставності застосування методу вченими-каноністами; розгляд інституцій Православної церкви, богоугодних і церковних навчальних закладів як юридичних осіб на підставі рішення Сенату щодо інших майново правоздатних осіб, а також правомірність надання такого статусу за аналогією Святійшому Синоду.

Метод моделювання як метод опосередкованого пізнання об'єкта за допомогою його моделі (яка, у свою чергу, розглядається як самостійний об'єкт пізнання, тобто, модель заміщує об'єкт і стає сама об'єктом дослідження). Метод здебільшого застосовано до аналізу державно-церковних взаємин. На підставі цього методу у роботі використана, із залученням фактичного матеріалу, запропонована М. А. Шестопаловим класифікація державно-церковних відносин:

- 1) залежно від законодавчого регулювання:
 - сепараційна;
 - ідентифікаційна;
 - коопераційна;
- 2) залежно від рівня впливу держави на церкву і навпаки:
 - цезарепапізм;
 - папоцесаризм;
 - симфонія;
- 3) залежно від кількості і якості прав, якими держава наділяє церкву:
 - державна церква;
 - визнана церква;
 - церква із різним ступенем терпимості;
 - заборонена церква;

4) залежно від активної участі церкви у політичній системі держави:

- теократична держава;
- світська держава;
- клерикальна держава;
- атеїстична держава.

Історичний метод пізнання визначає підхід до держави і права як до такої, що змінюється у часі і просторі, соціальної діяльності. Такий метод дозволив простежити розвиток та становлення правосуб'єктності церковних інституцій, ієрархічної структури управління церковною власністю.

Системний метод являє собою вивчення держави і права, а також окремих державно-правових явищ з позицій їхнього існування як цілісних систем, які складаються з елементів, що взаємодіють між собою. У роботі використано системно-структурний метод – для аналізу змісту суб'єктивного права власності церковних інституцій синодального періоду, а також правового режиму церковної власності як складової загального правового режиму власності у державі через особливий характер суб'єктів і об'єктів права власності.

При дослідженні процесу виникнення й становлення церковних інституцій, взаємин держави і церкви застосовано конкретно-історичний метод, за допомогою якого з'ясовано правове становище церковних інституцій і церковної ієрархії в цілому саме на досліджуваній території і у досліджуваній період.

Зокрема, використання цього методу дозволило дійти таких висновків:

- з часів Київської Русі встановилось правило належності нічийної землі державі. Реалізація вказаного правила дозволила офірувати церкві не тільки приватновласницькі землі, але й нікому не належні (і на цій підставі належні князю) – «починки».

- від початку утвердження християнства духовні владики, отримуючи князівські земельні пожалування і землю за заповітом на спомин душі, намагалися заручитися підтримкою світської влади як гарантією недоторканості надбань (укріпити майно), отримуючи жалувані, імунітетні і тархатні грамоти. За часів

татаро-монгольського панування укріплення здійснювалось за рахунок видачі ярликів. Така система укріплення власності стала цеглиною у фундаменті домінування держави над церквою у майновій сфері – через впровадження інституту визнання такого права державою.

- боротьба з правом «мертвої руки» («або мертвої застави») церкви відома у країнах Західної Європи також. Разом із тим, починаючи з раннього середньовіччя така боротьба здійснювалась на рівні законодавчих заборон. У Росії протиборство державних і духовних феодалів за землю вилилась у довге протистояння – від Івана III до Катерини II, та завершилось секуляризацією земельних наділів архієрейських будинків і монастирів.

Поряд із конкретно-історичним застосовано порівняльний метод (синхронний і діахронний). Об'єктами дослідження стали державно-церковні відносини у Візантії і в Росії – в контексті їх виникнення, розвитку і реалізації. Застосування комбінованого підходу конкретно-історичного і порівняльного методів дозволило зробити висновок про відмінність у взаєминах держави і церкви у згаданих країнах через нерівність стартових умов: у Візантії інституційна церква розвивалась одночасно із державними інституціями, у той час як на Русі церковна організація виникла після утворення державного союзу і з дозволу світської влади.

Застосування комбінації зазначених методів дозволила дійти висновку щодо спільного й окремого відносно елементів правового режиму церковної власності в обох країнах:

- принцип недоторканості церковної власності базувався на сакральному її характері й гарантувався імператором. Аналогічний принцип у Росії після собору 1503 р. (основні віхи: 1551 р., 1572 р., 1580 р.) трансформувався у неможливість відчуження земельної власності самими церковними інституціями;
- надбання нерухомої власності у Візантії не було піддано обмеженням; в Росії ж історично склався принцип (з середини XVI ст.) надбання нерухомості з Найвищого дозволу – щодо архієрейських будинків, церков і монастирів.

Зазначений принцип не застосовувався до інституцій більш пізнього часу – богоугодних закладів та учбових установ духовного відомства.

У роботі застосовано герменевтичний метод (зокрема, структурний його елемент – герменевтичне коло) як філософський і лінгвістичний засіб аналізу тексту з метою його пізнання та інтерпретації його змісту: для аналізу законодавчих актів, інших джерел епохи, історіографічних праць.

Зазначений метод виходить з того, що право, правові акти, норми права є феноменами особливого світогляду. Тому вони потребують тлумачення своєї «життєвої цілісності» на підставі внутрішнього досвіду людини, її безпосереднього сприйняття та інтуїції.

Будь-яку епоху можна зрозуміти виключно з точки зору її власної логіки. Відтак, юристу, аби зрозуміти текст закону, який діяв у минулому, недостатньо знати його текст. Йому одночасно потрібно усвідомити, який зміст вкладався у нього у свій час.

Необхідність тлумачення тексту покликано такими потребами:

- незрозумілістю давніх текстів (архаїчний текст; наявність слів, які вийшли з ужитку; вживане у законі граматично допускає подвійне його тлумачення);
- неконкретністю у викладенні текстів;
- невизначеністю закону (вживання при формулюванні норм невизначених і неконкретних загальних висловлювань);
- суперечливістю різних частин закону;
- наявністю інтерпретаційних обмежень закону;
- зміною із часом інтерпретації тексту закону з буквального на інтерпретаційне.

Центральним питанням герменевтичної методології є питання про умови розуміння людиною існуючого і належного, а також про межі інтерпретаційної свободи. Особливу значимість це питання набуло в сфері юридичної герменевтики, у якій традиційне розуміння закону передбачає, що він має обов'язкову силу і звичайно застосовується у межах текстуально висловленої волі законодавця.

Багатоманіття суспільних відносин, особливості правової культури суб'єктів безпосередньої реалізації правових норм і правозастосування нерідко утруднюють реалізацію правових норм, у зв'язку із чим питання розуміння і інтерпретації правових текстів можна вважати основним.

Застосування герменевтичного методу в цій роботі зумовлене необхідністю:

- з'ясування змісту та інтерпретації канонічних текстів (у тому числі – задля вирішення питання сприйняття інтерпретацій Іоанна Зонара та Феодора Вальсамона);
- вивчення законодавства Юстиніана в контексті можливості його застосування до взаємовідносин держава-церква у Росії (зокрема, питання вена Костянтинового);
- реконструкції історичних подій на підставі літописів (які, здебільшого, збереглися як частини списків у різних літописних зводах) і хронік;
- необхідністю тлумачення законодавчих актів, віднесених до середньовіччя (середнього і пізнього).

Враховуючи той факт, що вивчаються події і явища в історичній ретроспективі, застосовано також юридико-догматичний (формально-догматичний), який дозволяє розглядати право як соціокультурний феномен і розуміти його як систему фундаментальних правових установлень, правил і конструкцій, засобів і методів правового регулювання, форм і концептів юридичної діяльності тощо. Вони: 1) формуються у процесі історичного розвитку права і втілюються у конкретну систему; 2) встановлюються державою.

Формально-догматичний підхід застосовано при аналізі відповідності правозастосовної практики Урядуючого Сената положенням діючого на той час законодавства, а також при аналізі історичних робіт з історії держави і права, виконаних в контексті пануючих на той час положень, категорій, конструкцій і напрямків, що їх було визнано за догму.

Автором використано також аксіологічний метод для визначення якості законодавчих актів (з точки зору ціннісного ряду).

Допоміжними виступили такі методи пізнання як статистичний та екстраполяція.

1.3. Понятійний апарат дослідження.

Відсутність уніфікації термінологічного апарату, а також специфіка теми дослідження зумовили необхідність введення у текст роботи цього параграфу. У ньому здійснено висновок про обґрунтованість та доцільність застосування понять «церковна власність» і «церковне майно» як синонімів, надання їм переваги перед поняттям «майно релігійного призначення», а також наведено розширене тлумачення термінів і понять, найбільш уживаних у роботі.

Антимінс. Грецьке слово, яке можна перекласти «замість стола» – льняний або шовковий плат, який розстеляли на св. престолі під час священнослужіння. На антимінсі зазвичай зображали покладення Христа у труну, а у саму тканину зашивали частки святих мощів. За Феодором Вальсамоном антимінс знаменував собою Христову плащаницю [93, с. 24]. Переносні антимінси застосовували у полкових або домових церквах. Видачею антимінсу підтверджувались згода єпархіального архієрея на побудову храму, а також факт його освячення.

На підставі дослідження М. Гілярова-Платонова про видозміни нанесених на антимінсах зображень, які самовільно відбулись з часом, митрополит Філарет у доповіді Св. Синоду визнав, що «питання про зміст і форму написів на антимінсах потребує не церковно-господарського, але церковно-ієрархічного розгляду» [169, с. 157]. Тобто, уніфікації зображень на антимінсах було надано канонічного значення, з приводу чого відбулась ухвала Синоду від 9 березня-14 квітня 1864 р.

«Вено Костянтинове». Під концепцію домінанти духовної влади над світською було підібрано ідеологічний інструментарій, зокрема, документ *Donatio Constantini* – Вено Костянтинове або Костянтинів дар, написаний вірогідно, у VIII чи IX ст., ймовірно, у абатстві Корбі у Франції. Пізніше увійшов до так званих «Псевдоізідорових декреталій». Згідно з цим документом Костянтин Великий, зцілений папою Сильвестром, подарував йому імператорські відзнаки, латеранський палац, місто Рим і всі західні землі. Документ виявився підробкою або, коректніше, «легендою» [445, с. 33], що не завадило використовувати його з половини XI століття як одну з головних підстав «для папських домагань на

верховну владу як у Церкві, так і на верховний сюзеренітет у середньовічній Європі» [485].

Грамоти та писарські книги. Від самого початку становище церкви в Київській Русі визначалось князівським законодавством – статутами та статутними грамотами. В цих документах було зафіксовано «привілеї церкви, її фінансові права, судові й адміністративні прерогативи» [253, с. 154]. Саме князівськими статутами було закріплено десятину, яку сплачували на користь церкви від князівських, судових і торгових доходів. Митрополит Макарій з посиланням на давні літописи визначає, що доходи церковних інституцій складались з десятини, судних мит, князівських утримувальних і пожалувань [304, с. 146-149]. Пізніше релігійні осередки були наділені населеними землями: архієрейські доми і монастирі від самих часів прийняття християнства мали право набувати у власність або у володіння населені землі, «погости» і навіть цілі міста під іменем «десятинних». У своїй роботі «Монастирський приказ» М. Горчаков аналізує точки зору щодо назви «десятинні» [177, с. 15-17]. Одні, зазначає автор, розуміли під цією назвою належні церкві міста і землі. Інші, зокрема В. Мілютін [315, с. 30], з назви виснували обов'язок жителів сплачувати на користь церкви десятину доходу.

Церквам і монастирям жалувались населені й ненаселені землі. Внаслідок такого пожалування церква ставала повноправним вотчинником, з усім комплексом прав, які належали колишнім власникам (а можливо, в силу особливого статусу, з більшою кількістю привілеїв). Жалування населених й ненаселених маіностей церковним установам закріплювалося особливими жалуваними або тархатними, даними (вкладними) й духовними грамотами, і такі грамоти відігравали роль офіційних юридичних правовстановлювальних документів на власність. Слід мати на увазі, що тархатні грамоти, які жалувались духовним і світським феодалам, окрім правовстановлювальних документів мали також імунітетне та юрисдикційне значення. Практика видачі тархатних грамот, як відомо, зупинена уже у Московській державі рішенням Стоглавого Собору 1551 р. Бували випадки, коли такі грамоти відправлялись константинопольському

патріархові на зберігання. «Немає сумніву, що з кінця XI століття церковні установи отримують у пожалування маєтності – села і волості. Про це говорять літописи» [177, с. 19].

Архієрейські доми і монастирі отримували земельні наділи в якості щедрих офірувань та на спомин душі. Б. Рибаків звертає увагу на те, що, на відміну від боярських і князівських земель, ці наділи не дробилися, тому церковні інституції швидко багатіли. Окрім того, монастирі вели торгівлю та займалися лихварством [403, с. 376]. За правилами Халкідонського Собору монастирі мали поставати за благословенням єпископів, за тлумаченням: їхнє майно мало бути непорушним [379, с. 230-233].

Судними грамотами називали судові кодекси (наприклад, Новгородська судна грамота [88, с. 69-72]).

Під «правими грамотами» розуміли документи про вирішення конкретного спору князем одноосібно або за боярським приговором – для прикладу: права грамота по спірній справі між Ольговським Рязанським монастирем і бортниками Кістьруйського села про озера Болонье і Волгані від 20 лютого 1530 р. [301, с. 172-181], а також права грамота по справі про спірну землю між Василем Облязом Лодигінім і Благовіщинським Кержацьким монастирем від 15 травня 1531 р. [301, с. 181-195].

Писарські книги описували у місті з повітом усю податну поземельну власність, включаючи доходні статті і землі під лісом. Дозорні книги доповнювали писарські, а приправочні – поправляли писарські, оскільки загальні переписи проводились не часто і за цей час ситуація змінювалась. З другої половини XVII ст. писарські книги поступаються місцем книгам переписним, які являли собою «повний каталог поземельних і торгівельно-промислових засобів держави, щодо міста – повний перепис торгівельно-промислових засобів, щодо повіту – кадастр» [256, с. 82]. З Москви переписні книги було запозичено в українські землі. За О. Лазаревським «Брюховецький, будучи у Москві, погодився на пропозицію московського уряду, аби всі українські посполиті були обкладені на користь царської скарбниці грошовим (чинш) і хлібним (осип) податками»

[295, с. 101]. Реалізація цієї ініціативи вилилась у складання переписних книг на українському ґрунті.

Розрядними визнавались книги, у яких за повний календарний рік (від 1 вересня до 31 серпня) відображалась реалізація розпоряджень «по службі у тому порядку, як вони здійснювались» [116, с. III-IV].

Літочислення – це система відліку часу у днях, тижнях, місяцях і роках, розпочатого від певної події. На Русі було вживаним візантійське літочислення від створення світу – 1 березня 5508 р. 1 січня 1700 р. Петром I (у 7208 р.) було змінено систему літочислення – від Різдва Христового. Вважається, що з метою синхронізації хронології з Європою. Оскільки у роботі наводиться велика кількість документів допетровської епохи з оригінальними датами, слід розуміти, що різниця між зазначеними у них датами й сучасним літочисленням складає 5508 р.

Під межуванням розуміли державні заходи, спрямовані на упорядкування поземельних відносин шляхом розмежування земельних володінь із встановленням спеціальних меж. У Московії на державному рівні заходи щодо межування почалися з наказу Михайла Федоровича від 23 лютого 1621 р. [222, с. 4]. З цього моменту можна говорити про запровадження «великого земельного пошуку» («большого земельного сыска»), для чого у 1628 р. було створено писарський («писцовый») наказ [460, с. IV]. Такі заходи запроваджувалися державою для уточнення землеволодінь, їхніх власників та меж – насамперед, з фіскальною метою. Але принагідно вирішувались питання впорядкування, вирішення спорів тощо.

Систему, яка існувала до першого царя з династії Романових, корисною назвати складно. Наприклад, у збережених писарських книгах Московської губернії можна знайти такий запис: «А віддано село Сабурово з пустошами, лісами, луками, угіддями, куди з того села і селищ і соха, і коса, і сокира ходили» [222, с. 1]. Особливо, якщо у якості орієнтирів для визначення просторового розташування і меж володіння використовували дерева, пеньки, а у кращому разі – пагорби. У подальшому робота проводилась за писарськими наказами 1680 р. [9,

№ 832], 1681 р. [9, № 890], 1683 р. [9, № 1013] і 1684 р. [9, № 1074]. Цінність матеріалу писарських книг для результатів земельного пошуку складно переоцінити: «писарські книги завжди служили й служать підставою праву на нерухому власність; вони, вміщуючи в собі перших власників, яким надавались маєтки, спрямовують до відкриття у сучасності дрібної частини цих маєтків; адже у всіх колишніх Наказах сказано: писати й міряти за писарськими книгами» [222, с. III]. У разі відсутності письмових джерел при межуванні використовували свідчення старожилів або казки («сказки») – усні перекази про маєтки та їхні межі. Джерела свідчать, що подібна практика визначення меж земельних ділянок укорінилась також в українських землях [218, с. 254]. У випадку відсутності згоди при розмежуванні застосовували обшук – з'ясування обставин через понятих і сторонніх власників [92, с. 104].

Якою б недосконалою не була система, робота дозорних (тих, хто здійснював земельний пошук) мала корисні наслідки. Такий висновок вбачається зі справи Устюженської четі про видачу посаду Дмитрова сотної з писарських книг 132 р.: селяни чолом били царю Михайлу Федоровичу про видачу копії з писарських книг його «дозорного за 132 р.» – з метою відстояти своє право на «посадську дворову й городню землю» від різних чинів людей і селян Борисоглібського монастиря [87, с. 354-357].

До 1754 р. валове або загальне межування не проводилось – обмежувались локальними заходами. Наприклад, у 1745 р. здійснили розмежування земель імператриці у Новгородській губернії.¹³ 13 травня 1754 р. було затверджено Межову інструкцію [17, № 10237], відповідно до якої передбачалось: 1) обов'язкову для всіх випадків перевірку прав поземельного володіння (так звану «ревізію і редукцію земель»); 2) недопущення загального (черезполосного) володіння [460, с. VIII]. Межування на підставі Інструкції 1754 р. часто називають «спеціальним» як межування володінь – на відміну від генерального межування, здійсненого за Катерини II, за якої проведено межування дач, а не володінь. Указом Сенату від 5 березня 1765 р. [20, № 12347] було створено Комісію про державне межування. Маніфестом про генеральне межування земель по всій імперії від 19 вересня

1765 р. [20, № 12474] процесу було дано старт, а також затверджено Генеральні правила, дані Межовій Комісії для написання по ним Межової інструкції: «замість обов'язкової у всіх випадках перевірки поземельних прав володіння встановлювалось начало полюбовних розподілів, замість межування земель до імен власників вводилось межування до назв дач» [460, с. X]. Тобто, облік йшов за власністю, а не за іменем власника, що характерно і для сучасних західних кадастрових систем.

Генеральне межування було проведено за Інструкціями 13 лютого 1766 р. (землемірам) [20, № 12570] та 25 травня 1766 р. (Межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам) [20, № 12659]. У подальшому межування та земельні ревізії здійснювались на цій основі. На прикладі церкви зачаття Св. Анни у Рамен'ї, Ферапонтової волості Новгородської губернії можна показати, що наприкінці ХІХ ст. застосовувалась технологія Інструкцій 1766 р. за такими показниками: маєток, рілля, сінокос, вигон, землі під лісом. Так, за даними 1896 р. з'ясувалось, що церковної землі залишилось в половину менше, ніж за даними писарських книг минулих періодів [312, с. 85]. Розрізняли різні види межування: вотчинне, генеральне, опікунське, спеціальне, кадастраційне, ілюстраційне або оціночне, військово-топографічне та географічне. Якщо роботи з межування проводились коштом власника земельної ділянки, межування називали «коштным» [310, с. 2-5].

В українських землях з часів запровадження литовських статутів роль межових установ здійснювали підкоморські суди [465, с. 3]. Після приєднання українських земель до Росії, влітку 1729 р. почалось генеральне слідство про маєтки. Початок процесу за наполяганням Малоросійської колегії поклав П. Полуботок, 22 листопада 1722 р. опублікувавши універсал з вимогою всім світським, а особливо – духовним, землевласникам надати документи про маєтки, починаючи з Богдана Хмельницького [139, с. IV]. У січні 1731 р. на з'їзді генеральної і полкової старшини отримані відомості слідства було переглянуто й перевірено. Всі маєтки було розподілено на 6 розрядів: 1) приватновласницькі; 2) монастирські; 3) ратушні або міські; 4) рангові; 5) вільні; 6) «сумнівні», щодо

яких останнє слово мав сказати гетьман [323, с. 2]. За К. Лазаревською [294, с. I], ми маємо завдячувати М. Марковичу збереженням п'яти книг з результатами Генерального слідства за полками Стародубським, Чернігівським, Ніжинським, Переяславським та Прилуцьким.

Оброчними статтями називали угіддя і промисли, які могли бути джерелом вигоди для своїх власників через віддачу таких угідь на відкупне утримання або оброк. До оброчних статей належали: городи, сінні покоси, боброві гони, бортні угіддя, торгові заклади (як от: публічні лазні, комори, торжки, воскобійні, млини, солодовні та винокуренні поварні) [276, с. 67]. Оброчні статті могли належати державі або іншому власнику – наприклад, монастирю або архієрейському дому. Оброчні статті віддавались саме у відкуп (оброк), оскільки це обіцяло прибуток. Держава, наприклад, не наділяла служилих людей землею за рахунок тих ділянок, які могли виступати оброчними статтями. Навпаки, визначались найменші прибуткові і встановлювались нормативи такої прибутковості. Не отримання прибутку на рівні нормативу ставало підставою для передачі земель служилим людям (безпомісним або малопомісним) [8, № 20].

Руга. «Зазвичай в історичних дослідженнях руга розглядається як однорідний, загальний для всіх приходів різновид виплат прихожан духовенству» [383, с. 189]. Але на етапі визнання руги як виплати духовенству загальність і уніфікація поняття завершуються. Такий висновок можна зробити на підставі низки факторів.

По-перше, руга могла сплачуватись не тільки прихожанами і вотчинниками, але й з державної скарбниці [510, с. 9]. Наприклад, у Новгородській республіці за часів її існування монастирі могли засновуватися князем, на їхнє утримання встановлювалась руга. Зміст руги та її розмір затверджувалися вічем [114, с. 126], через що вона залишалась монастирям постійно, у той час як князі у Новгороді могли часто змінюватися.

По-друге, нерідко руга розглядалась не тільки в якості обов'язку («рядна руга»; від слова «порядили» – встановили або домовились), але й як «доброхотне подаяння» [383, с. 189].

По-третє, розмір руги встановлювався у кожному конкретному випадку, без жодних «нормативів» і «був предметом вільного договору та навіть торгу, як говорить одна звістка, яка виходить, правда, від церковної влади» [429, с. 153]. Йдеться про скаргу митрополита Маркела на псковитян під час їхнього конфлікту із архієреєм наприкінці XVII ст. [86, с. 200-201].

По-четверте, руга, як правило, була «грошовою й хлібною» [429, с. 153], хоча і це твердження не було константою – інколи обмежувались призначенням «на рік жита й вівса 12 четей» [469, с. 70]. На противагу такому скудному утриманню існувала велика руга – на додачу до грошей і хліба давали м'ясо, крупи, дерть, житній солод, сіль, вино, «сукно на рясу» [471, с. 295] тощо. «Нарешті, нерідко сторони домовлялись, що власник церкви (або парафіяни) сплачує за духовенство архієрейську данину» [429, с. 154].

По-п'яте, періоди й кількість разів виплати руги не були чітко визначені – від одного разу на рік до декількох, на церковні свята [383, с. 189].

По-шосте, ругою могли замінити обов'язок надати «попу» додатковий земельний наділ [470, с. 71], і такі випадки були непоодинокі. Вони засвідчували, очевидно, бажання впливати на священство через ругу. Отримання останнім земельного наділу такі впливи унеможливлювало або значно зменшувало.

По-сьоме, сплату грошової руги, а також інших грошових доходів – святкових, на панахиду і милостиню, уряд міг наказати пустити на «відкуп полонених», зобов'язавши духовенство «задовольнятися вотчинами та іншими доходами» – за даними ружної книги 1699 р. Переславль-Заліського Нікітського монастиря [333, с. 18-19].

Таким чином, підсумовуючи, ругою можна назвати грошові і майнові внески на утримання священно-церковнослужителів, які надавались замість, поряд або на додачу до надання їм земельних наділів для утримання. Зміст, розмір і періодичність таких виплат централізовано не врегульовувались, вони визначались у кожному конкретному випадку.

Законодавство відокремлювало за статусом священнослужителів від церковних причетників – дияконів, пономарів та псаломщиків.

Священнослужителі призначались на посади через хіротонію, а церковнослужителі – через хіротесію [224, с. 1]. «Останніх і називають церковнослужителями – на відміну від священнослужителів. Але разом вони поставлені до служіння в церквах, складаючи церковний причт» [494, с. 279].

У стародавніх текстах, зокрема, в Алфавітній синтагмі Матфія Властаря, йдеться про пресвітерів – так у Новому заповіті називали священників [95, с. 310]. Священником, тобто особою, яка відправляла службу, міг бути представник чорного (чернець) або білого (приходського) духовенства. По ієрархії перед пресвітерами стояли архієреї – єпископи, архієпископи та митрополити. З грецької слово «єпископ» перекладається як «головний пастир», який керує не тільки нижчими чинами священства, але й «всіма ввіреними від Бога словесними вівцями» [94, с. 19]. Єпископ керує єпархією – територією, «яка доручена по духовних справах Архієрею» [94, с. 18]. Архієрей управляв єпархією за допомогою духовних консисторій.

Синодальний період. Обґрунтування правомірності застосування терміну та встановлення його хронологічних рамок.

Період з 1700 р. по 1917 р. в історії Православної церкви в Росії називають синодальним. Термін «синодальний період» – не новація сьогодення. Історики церкви дореволюційної доби чітко поділяли періоди патріаршества та урядування Синоду [458; 355, с. 47; 437, с. 91-95; 192, с. 191]. Наприклад, у роботі І. Смолича «Історія Руської Церкви (1700-1917 рр.) період вже отримав назву синодального [420]. Сьогодні ця назва прижилась і активно використовується. Так, відомий сучасний церковний історик і богослов протоієрей В. Ципін присвятив синодальному періоду окрему працю [479], взаєминами держави і РПЦ за синодального ХІХ століття займався А. Г. Семашко [409]. Слід зазначити, що наведений перелік є далеко не повним, він використаний автором виключно для прикладу: в роботі неодноразово зустрічатимуться посилання на джерела і дослідження, в яких використовується назва «синодальний період».

Укріплення власності. Підставність вживання терміну «укріплення».

Зміст поняття щодо нерухомого майна детально розкривається у параграфі 4.1, тому в цьому випадку варто обмежитися загальною конструкцією реєстрації речових прав за правом Російської імперії.

Укріплення – від слова «кріпость» (рос. : «крепость»), тобто, надання праву визнання і пріоритетного захисту. За Є. Васьковським [141, с. 268-269], на той час були відомі чотири системи реєстрації речових прав.

1. Система відміток (інскрипцій) і записів (транскрипцій). Прийнята у Франції, Бельгії, Італії і Ельзасі. За нею речові права для контрагентів мають силу з моменту їх виникнення, а для добросовісних третіх осіб – з моменту реєстрації.

2. Система заставних книг або іпотечна в тісному розумінні. Реєстрації підлягають тільки заставні угоди, але на їх підставі реєстрація похідним чином поширюється на всі речові права.

3. Система поземельних книг, або іпотечна в широкому розумінні. Прийнята у Німеччині і в Росії (на рівні впровадження). До поземельних книг під загрозою їх недійсності вносяться всі або більшість речових прав щодо конкретного об'єкту нерухомості.

4. Кріпосна система, характерна для діючого законодавства тогочасної Росії. Речові права заносяться до кріпосних книг і реєстрів, які ведуться щодо конкретного нерухомого майна старшими нотаріусами при окружних судах і завідувачами нотаріальних архівів.

Церква. Визначення – сутність – види церков за синодального періоду.

Євсевій Кесарійський (Памфіл) зазначав: «Природа Христа подвійна: одна схожа на голову тіла – у ній пізнаємо ми Бога; іншу можна порівняти з ногами – Він убрався у неї заради нашого спасіння і став людиною тієї ж природи, що й ми» [203]. За вченням каноністів саме Христос створив церкву і Церква Христова згідно з Євангелієм від Іоанна (18:36) є Царством не від цього світу. «Створю Церкву мою, і ворота пекла не здолають її», – зазначено в Євангелії від Матфія (16:18).

Протоієрей К. Пархоменко вказував на дві іпостасі церкви, які не потрібно плутати: церква є духовним організмом, куди людина входить тільки праведним

життям; одночасно церквою визнається зовнішня організація, до якої людина може вступити, прийнявши хрещення [474]. Розвиваючи вчення святих отців, святитель Філарет (Дроздов) навчав, що «Церква є від Бога установлене товариство людей, які з'єднані православною вірою, законом Божим, священноначалієм й Таїнствами» [459].

Поняття «церква» походить від двох грецьких слів, які вказують на божественне й людське в її природі. «У слов'янських і германських мовах («црква» – сербською, Kirche – німецькою, church – англійською) слово «церква» унаслідкується від грецького словосполучення «κυριακή οίκου» (Дім Господній), а латиною і в романських мовах (ecclesia, l'église, chiesa) походить від грецького слова «ἐκκλησία», яке означає громадські або народні збори» [478]. За М. Суворовим Христос двічі вжив це слово: в сенсі установи, яка мала існувати до кінця світу, та в розумінні місцевої християнської общини як сукупності окремих членів, органічно пов'язаних іменем Христа [433, с. 3-4].

Є. Аквілонов, розвиваючи загальну теорію, вказував, що «Церква являє собою не тільки співтовариство віруючих, але одночасно і співтовариство віруючих, і богоустановлену установу для нашого спасіння» [84, с. 75]. Без євхаристії немає церкви, а сама євхаристія – «таїнство таїнств», звершується самим Господом в земній церкві через ієрархію. За Є. Аквілоновим євхаристія наочно демонструє властивості церкви: єдності, святості, соборності і апостольства. Господь єдин і святий, тому єдина і свята церква його, її єдність проявляється у множинності – тому вона соборна. Церква була створена Господом і облаштована через його Апостолів, тому вона є апостольською. «Через те ті, що шукають спасіння у Церкві, набувають його тільки в облаштованій через Апостолів Церкві, через те що тільки така Церква заснована Самим Христом і тільки така, що має богоустановлену ієрархію й таїнства, Церква є істинною» [82, с. 167].

Руська Православна Церква в офіційних документах іменувалась «Кафолічною». За Є. Аквілоновим нікео-цареградський символ віри вчить вірити «в єдину святую, соборну і апостольську Церкву». При цьому «кафолічна Церква,

не зовсім одне й те саме, як думають декотрі, що й «вселенська церква» [...] це одна і та ж Христова Церква, але предикати «кафолічна» і «вселенська» – не синоніми» [83, с. 5-6]. Принаймні, їх не розуміли як такі слов'янські першовчителі свв. Кирило і Мефодій, оскільки «їм і на думку не спадало» визначати церкву через географічні або етнографічні чинники. «Церква – не мирський сход, на якому справи вирішуються більшістю голосів, що наочно виражено св. Афанасієм Великим у словах: «натовпу, який не підкоряється переконанням, ватро боятися, і жодною мірою – не довіряти. Чи можливе таке, аби міриади людей переконали мене день вважати ніччю» [83, с. 6].

Отже, навколо Христа об'єднуються всі віруючі, які являють собою загальну єдність – Вселенську церкву. Навколо єпископа об'єднуються віруючі певної місцевості, і в цьому випадку можна говорити про помісну церкву. Але оскільки сам Господь є главою церкви, то жодна земна ієрархія не є останньою і найголовнішою. За Є. Аквілоновим першовчителі переклали слово «кафолічна» через «соборна», і, на його думку, мали в цьому рацію. «Собор висловлює ідею зібрання не тільки в сенсі проявленого, такого, що можна побачити, об'єднання багатьох в будь-якому місці, але і в більш загальному розумінні: ідею єдності у множинності. Соборна Церква є такою у всьому: це церква вільної одностайності, одностайності повної; Церква, в якій зникли народності, немає ні греків, ні варварів, ні розбіжностей за статками, ні панів, ні рабів» [83, с. 7].

Отже, резюмуючи доволі складні догматичні конструкції, можна стверджувати: Руська Православна Церква (Православна Кафолічна Греко-Російська Церква) за синодального періоду відповідно до норм канонічного права мала статус визнаної, помісної і кафолічної (соборної). Окрім того вона відповідала іншим критеріям: єдності, святості і Апостольства. При цьому, за православними канонами, вона входила до Вселенської церкви, оскільки єдність Вселенської церкви – у множинності помісних церков. При цьому РПЦ як помісна церква також була єдиною у своїй множинності, єдність забезпечувалась духовним підпорядкуванням вищій церковній владі кожної релігійної громади. Задля кращого управління громади (церковні приходи) були об'єднані у

благочиння, визначена кількість благочинь складала єпархію. Об'єднані під духовною владою Святійшого Синоду єпархії становили, власне, саму помісну церкву, яка співвідносилась з Вселенською як частина і ціле.

Таким чином, церквою можна назвати: 1) установу, яка «рятуює людей, з'єднує їх з Христом» (ігумен Петро Мещерінов) [474]; 2) «зовнішню організацію», яка об'єднує вірян у приходи, благочиння, єпархії й у помісні кафедральні церкви (церкви самоврядні не помісні або екзархати), а самі помісні церкви у своїй сукупності складають Вселенську церкву, оскільки всі вони перебувають між собою у євхаристичному спілкуванні, визнаючи таїнства сестринських церков. Тобто, йдеться про релігійні союзи, які виступають суб'єктами права.

Окрім богоствореної установи і релігійного союзу церквою також називають «самий Храм, де збираються вірні на славослов'я Боже. Мат 21.12 і 23» [97, с. 119]. Церкви у розумінні храмів або будівель для відправлення культу можна класифікувати таким чином: церкви соборні, приходські, на цвинтарі, домашні, а також єпископії.

Соборними храмами визнавались храми, відмінні за кількістю священно- і церковнослужителів (їх було більше і значно більше, ніж у приходських церквах), а також за тим, що там відбувались представницькі збори і молебні [96, с. 121-122]. Єпископіями називали церкви, у яких пастирем був сам єпископ [94, с. 18]. Приходом називалось поселення, віднесене до однієї церкви [95, с. 332], яка і мала назву приходської, а її священик – приходський, на відміну від соборного.

Святійшим Синодом 12 квітня 1722 р. та 5 жовтня 1723 р. було дозволено знатним і у поважному віці особам мати у домах пересувні антиминоси разом з необхідним для відправлення культу убранством, але без особливих причтів, а у 1762 р. їм було надано право мати домові церкви [235, с. 328] з дозволу Св. Синоду. За іменним указом, оголошеним Сенату Св. Синодом 29 липня 1865 р. [33, № 42347], єпархіальним архієреям надано право самим дозволяти облаштовувати домові церкви для осіб, які набули право на особливу повагу і які не можуть відвідувати приходські храми через вік або хвороби – окрім столичних

міст, де діяло старе правило такий дозвіл отримувати на облаштування домової церкви і її існування по смерті особи, для якої було зроблено виняток.

На православних цвинтарях дозволялось будувати церкви і каплиці. Зазначене питання регулювалось Статутами Лікарськими [5] (Т. XIII Зводу законів Російської імперії, статті варіювались відповідно до видання; за вид. 1892 р. – стаття 699 [235, с. 118]). Натомість на старих кладовищах побудова не дозволялась.

Питання церков на цвинтарі має історичне коріння. Заснування кладовищ як спеціальних місць для поховання пов'язують з іменем Єлизавети Петрівни. У 1748 р. вона звеліла зрівняти з землею могили, а каміння пустити на церковне будівництво при придорожніх церквах, розташованих від місця її слідування з Успенського собору до Головинського палацу на Яузї. Для поховання людей навколо цих церков і було її коштом облаштоване спеціальне місце – кладовище, виключно для поховань призначене [395, с. 1-2]. У подальшому уже на землях, спеціально відведених під кладовища, православним дозволялось зводити церкви і каплички.

Існували православні храми також при різних установах, наприклад в'язницях (Найвище затверджене положення Комітету Міністрів від 26 травня 1836 р. «Про облаштування церков при тюрмах повітових міст» [29, № 9217]). Такі церкви не належали до категорії приходських. Не були приходськими церквами також храми монастирські і лаврські, де служби проводились за монастирським чином, а деякі церкви були закриті для відвідування не насельниками монастирів.

Ружні церкви – ті, що отримували ругу. Як вбачається із джерел, церкви отримували не тільки «рядну ругу» від прихожан або жалування від місцевого пана. Але і від держави. Так, Іоанно-Предтечинська церква була ружною: «поп отримував государева жалування 5 руб. та 1 руб. на віск, церковне вино, ладан і за мед; три четі пшениці на просфори; хліба попу давалось 30 четей жита й вівсу, і три пуди солі, замість солі з державної казни видавалось по 21 грошу» [510, с. 9].

Церковна власність, церковне майно, майно релігійних організацій та майно релігійного призначення: уніфікація термінологічного апарату. Поняття «правового режиму церковної власності».

В сучасній літературі як рівнозначні зустрічаються поняття «церковна власність», «церковне майно» і «майно релігійного призначення». М. Ковалевський [258] здебільшого використовує лексичну конструкцію «церковне майно», хоча нарівні із цим вживає поняття «церковна власність», зокрема, посилаючись і цитуючи уривок з книги Дж. Бермана. Той й сам Г. Дж. Берман здебільшого оперує поняттям «церковна власність» [122, с. 230].

Поняття «церковне майно» використовує В. Ф. Піддубна [366; 367, с. 143-145], говорячи про підстави набуття майна релігійними організаціями, а також про суб'єктів права власності на майно релігійного призначення (на цю статтю в подальшому буде звернуто більшу увагу, враховуючи той факт, що в ній аналізуються сучасні концепції суб'єктів права церковної власності). Церковна власність – зокрема, земельна, стала предметом вивчення О. Балухтіною [105, с. 10-15; 106, с. 41-49], яка зосередила увагу на підставах і способах набуття церквою своїх земельних володінь, обмеживши предмет дослідження окремим регіоном (півднем України). Правовий режим майна релігійного призначення вивчала О. Дорська [193], відійшовши, таким чином, від рівнозначних понять «церковна власність» і «церковне майно».

Уважний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість дослідників проблематики церковної власності, які розглядають її з цивілістичних позицій, говорять про майно релігійного або культового призначення, ідентифікуючи таке майно за призначенням (метою використання), а не за суб'єктом – як приклад робота Є. Ятченка [519]. Цікаво, що такий цивілістичний підхід до проблематики зумовлює навіть необхідність окремо поділяти об'єкти церковної власності на «майно культового призначення» і «майно подвійного призначення», під якими слід розуміти «окремі речі, що належать релігійній організації» і які «можуть використовуватись в одному випадку як майно культового призначення, а в іншому – як майно звичайного вжитку» [519, с. 9]. Зазначене вказує на штучність

конструкції ідентифікації об'єктів церковної власності за метою його призначення, оскільки така конструкція видається складною (багатоструктурною), неточною і такою, що суперечить церковним канонам, про що йдеться далі. Тому названа конструкція, можливо, актуальна сьогодні, але її не можна застосовувати до подій в історичній ретроспективі, коли релігійна свідомість суспільства була іншою.

Понятійний апарат, залежно від об'єкту дослідження, розширяється також за рахунок «речових прав релігійних організацій» [516]. Нарешті, вживаною конструкцією, яка також не сприяє уніфікації понятійного апарату є «право власності Руської Православної Церкви» [468; 518]. Виходячи з теоретичних конструкцій розуміння права власності в об'єктивному і суб'єктивному розуміннях, застосування названої лексичної конструкції навряд точно відображатиме обраний дисертантом об'єкт роботи – «комплекс цивільно-правових відносин, які виникають при регулюванні власності Руської Православної Церкви і її релігійних організацій» [518, с. 2].

Отже, на підставі здійсненого аналізу, автор вважає за потрібне визначитись із застосовуваною термінологією за рахунок вживання понять «церковна власність» і «церковне майно» як синонімів. Допустимим вважається також поняття «майно православної церкви». Поняття «майно релігійного призначення» є можливим для вживання щодо характеристик самого майна, але не належності його церкві.

1.4. Церковна власність як об'єкт дослідження: поняття, канонічне обґрунтування походження та зміст.

Щоби показати важливість процесу генези і оформлення земельної власності, російський вчений Г. Блюменфельд обрав епіграфом для своєї роботи «Про форми землеволодіння у стародавній Росії» слова Лоренца фон Штейна: «Історія світу починається з історії землеволодіння; кочовий народ не має історії». Влучно і досі актуально. А. Стоянов звертав увагу на велике значення власності як для цивілізованої, так і для примітивної людини: окрім благ, які вона дає, «доля людини і її суспільний стан завжди і всюди знаходяться у тісному зв'язку від майна». І саме у цьому питанні повною мірою підтверджується «формула історичної школи Савін'ї, що право позитивне є як би рефлекс духу і характеру народу» [430, с. 67], маючи на увазі відображення у нормах позитивного права основних принципів інституту права власності.

Визначаючи сутність власності, сучасні дослідники зупиняються на таких її властивостях: вона висловлює певні відносини між людьми з приводу відчуження-привласнення різноманітних благ (які розуміються в найширшому сенсі). «Саме суперечлива єдність відчуження і привласнення складає «матеріальний зміст такого феномену, як власність, і який (зміст) не можна, хоч часто і намагаються це зробити, висловити через один бік відносин – привласнення, адже тоді випадає інша об'єктивно необхідна сторона – відчуження» [243, с. 99].

Зрозуміло, що відносини з приводу власності складаються між власниками (суб'єктами власності). У зв'язку із цим типологізують декілька аспектів прояву власності: соціальний (утворення і формування класів, страт, груп тощо), політичний (ступінь впливу цих груп на політику і процеси ухвалення рішень), а також психологічний (висловлює наявність або відсутність у особи почуття господаря до об'єкту власності) [243, с. 100].

Ш. Летурно – один з представників психологічної концепції, вважав помилковим уявлення економістів, що приватна власність виникла внаслідок праці, хоча й визнавав, що деякі об'єкти приватної власності виникли саме як

результат праці. На думку Ш. Летурно, власність виникла в результаті реалізації інституту самозбереження, коли первісні люди збирались у групи і жили полюванням. На той час все було у загальному користуванні, був відсутнім поділ на категорії «моє» і «твоє». Першою особистою власністю були предмети, які були нерозривно пов'язані з людиною – зброя, прикраси, домашнє приладдя.

У подальшому право особистої власності поширилось на предмети, які людина знаходила на землі чи отримувала з полювання або війни (раби і жінки). Раби стали першим капіталом, об'єктом особистої власності, але цей факт призвів до викривлення відносин між людьми. Саме прагнення до власності призвело до появи родини і виділення її з клану. У подальшому родина тяжіла до зменшення її залежності від клану, перш за все – за рахунок спадкування землі; так мисливський клан перетворюється на землеробську (сільську) общину. Із зростанням безпеки спостерігається феномен накопичення власності, що призводить до кричущої нерівності, а «у подальшому і неодмінно» – до загибелі держави, як це наочно продемонстрували приклади Стародавньої Греції і Стародавнього Риму [300, с. 389-395].

Досліджуючи походження та розвиток родини і власності у їхньому взаємному зв'язку, М. Ковалевський дійшов висновку про опір заможних селян періодичним переділам землі як одну з причин занепаду общинного землекористування у Росії та «англійській Індії» [257, с. 140]. Тобто, існує багато фактів, які вказують на запит набуття статусу власника від різних верств населення, а не лише від верхівки.

Б. Чичерін розглядав власність крізь призму свободи й моральності. На його думку, саме завдяки власності людина набуває «точку опори, і знаряддя і мету своєї діяльності». Він стверджував: «людина, як вільна істота, спрямовує свою волю на зовнішній світ. У цьому є основа власності» [483, с. 1] (тобто, у спрямуванні волі на предмети зовнішнього світу, набуваючи і використовуючи їх на свою користь). На думку дослідника, з природи людини як вільної істоти випливає тільки право набувати і розпоряджатися тим, що надбав. Законні способи набувати поділяються на дві категорії: первісні й похідні, при цьому

похідні передбачають первісні. Первісні визначають процес походження власності (їх два: заволодіння і праця), похідні – процес переходу її від одного господаря до іншого [483, с. 103-104].

Сучасний дослідник – К. Скловський цілу главу своєї праці присвятив філософії власності [418, с. 44-53], аналізуючи основні підстави її виникнення і накопичення. На його думку, створення речі є факультативним, захоплення й зовнішнє володіння – непевними і недосконалими формами накопичення власності, у той час як основною її формою є договір, у якому присутні як свобода волі, так і взаємне визнання суб'єктами один одного власниками (фактор свободи волі).

За Б. А. Райзбергом «інститут власності – то сукупність принципів, законів, правил, норм, звичаїв, які визначають форми власності, види суб'єктів і об'єктів управління власністю, відносини між державою, організацією, громадянами з приводу належності майнових цінностей та їхнього тимчасового або постійного переходу від одних власників до інших» [384, с. 310]. Загалом, питання генези права власності достатньо висвітлено у літературі [426].

Із наведеного маємо декілька висновків.

По-перше, питання власності через своє фундаментальне значення в історії людства було предметом численних досліджень – як у минулому, так і сучасних (попередньо наведено лише панорамний зріз як підходів, так і концепцій в рамках цих підходів, який далеко не претендує на кількісну і якісну повноту; його використано як приклад).

По-друге, існувало багато теорій виникнення власності – історична, психологічна, теологічна тощо. Навряд чи це питання наразі знайшло своє остаточне вирішення, не залишаючи скептиків у сприйнятті пануючої концепції.

По-третє, консолідуючим поглядом на розуміння власності є сприйняття її як історично визначеної форми привласнення.

По-четверте, у власності можна виділити об'єкт власності (конкретне майно), а також відносини, які виникають між суб'єктами з його приводу.

По-п'яте, юридичні відносини власності включають суб'єктивне право особи володіти, користуватися і розпоряджатися належним їй майном (концепції «пучка прав», Р. Коуза, А. Алчіана як більш пізній доробок у межах цієї роботи не розглядаються). Суб'єктивні повноваження власника знайшли своє закріплення у правових нормах.

По-шосте, прийнято вважати, що економічний зміст права власності розкриває сутнісні ознаки цього поняття через форми власності (приватна, державна, колективна). Хоча, деякі дослідники вважають, що «з позицій цивільного права немає форм власності, а є різні суб'єкти цього права» [503, с. 24].

Нарешті, не слід забувати соціальний аспект власності. Її економічний зміст дозволяє якщо не погодитися, то, принаймні, замислитися над висновком П. Ж. Прудона (робота «Що таке власність?», 1840 р.), що власність – то крадіжка, маючи на увазі обмежений характер благ, з приводу яких виникають відносини, і концентрація цих благ в руках одного суб'єкта-власника. Нерівність у їхньому розподілі сприяє стратифікації суспільства й формуванню груп впливу, але і соціальному напруженню також. До вивчення феномену власності під цим кутом є багато підходів. Ліберальну концепцію, напевне, краще окреслив Гегель через «вільну волю», першим видом свободи якої «є той, що ми його пізнаємо як власність» [160, с. 94]. Є. Пашуканіс як представник класової теорії вказував, що володіння і власність нерозривно пов'язані з відносинами панування-підпорядкування [362, с. 103]. Німецький дослідник А. Раушер, який стоїть на християнських позиціях, дійшов висновку, що: «приватна власність – не охоронна грамота для особистого збагачення, вона покликана у першу чергу слугувати людям праці. Структура приватної власності повинна забезпечити загальну передпризначеність земних благ» [388, с. 60]. Нарешті Папа Римський Іван Павло II своєю енциклікою підтвердив: «Необхідно ще раз нагадати цей незвичний принцип християнської доктрини: речі цього світу відпочатку призначені для всіх» [509].

Сьогодні існує три основні підходи до питання походження інституту власності [225, с. 35-51]; серед них – розуміння власності як ззовні привнесеного інституту (до яких належить і теологічна теорія [262, с. 33-38]). Саме християнство до власності як Богом даного інституту (не плутати з багатством [136, с. 444-459; 508, с. 460-470]) ставилось прихильно – у Біблії відсутні бодай натяк на те, що вона суперечить канонам. Відповідно до 41 Апостольського правила вся влада над церковною власністю належить єпископу, але роздача бідним необхідного здійснюється через дияконів і пресвітерів. Самому єпископу належить брати від церковного майна по потребі, по суті – тільки їжу та одяг (коментар до правила Іоанна Зонара [378, с. 92]), і цього йому має бути досить, аби не зганьбити нужденних. 42 правило вимагає відлучення й розстриг на пияцтво та зловживання грою – перш за все церковнослужителів, оскільки вони мають бути взірцем і берегти церковне майно. 43 правило забороняє священнослужителям займатися лихварством. Тобто, аналізуючи навіть цей короткий екскурс, можна стверджувати: Апостольські правила наявність майна розуміють як можливість «не терпіти злиднів» (хоча, як свідчать джерела, перших патріархів бідними людьми назвати складно), але засуджують надмірне багатство, та ще й нажите несправедливим шляхом.

Сама церква як інституція також потребувала майна задля самої можливості свого функціонування. При цьому «у канонах немає відповіді на запитання, кому у церкві належить право власності на майно, яке використовується з релігійною метою» [479, с. 109]. Тому наразі висунуто декілька теорій походження церковної власності. Римське коріння має теорія божественної власності, відповідно до якої всі пожертви церкві (а пожертви спершу й були основним джерелом накопичення церковного майна) належали Богові. Ця теорія була розкритикована самими богословами: «До Бога не можна застосувати юридичні поняття і припущення цивільного права, як то *traditio*, *detentio*, *animus rem sibi habendi* тощо, так само, як не можна уявити Бога з тягарем сервітутів або зобов'язань, з якого належить стягнути борг, та який підпорядкований регулятивній владі держави, що

розмежовує сфери правомочностей окремих суб'єктів тощо. Цю теорію деякі німецькі вчені вдало назвали «наївним богохульством» [437, с. 388].

Питання церковної власності розглядалось також під кутом зору власності нужденних: власність належить бідним, а єпископи як прокуратори нею лише управляють. Єпископ Далматинський Никодим зазначав, що церковне майно після його використання за призначенням (здійснення богослужінь) і забезпечення кліру роздавалось біднішим членам церкви. Саме ця обставина спонукала церкву до накопичення багатств, адже допомагаючи бідним, хворим, удовам, сиротам, церква виконує одне з найважливіших своїх завдань, а, окрім того, сприяє викоріненню з суспільного життя нерівності між бідними та багатими [331, с. 519].

Існує також теорія загальноцерковної власності (коли представник Бога на землі – папа римський, виступає універсальним суб'єктом права церковної власності), теорія цільового майна (розроблена власне цивілістами, відповідно до якої церковне майно належить не особі, а меті свого призначення), публіцистичні теорії (прихильники розглядали церковну власність частиною державної власності), церковно-общинна теорія (власність належить церковній общині) тощо.

Всі ці теорії виникали у відповідний історичний період та використовувались задля обґрунтування політики самої церкви і політики щодо церкви. Так, наприклад, теорія загальноцерковної власності дозволяла лицарським орденам приймати у власність будь-яке майно, яке, таким чином, переходило у власність всієї церкви, на чолі якої стояв папа римський. Різноманітні публіцистичні теорії в свій час виправдовували і пояснювали секуляризацію церковних земель, здійснювану на користь державної скарбниці.

Аналіз теорій походження церковної власності дозволяє дійти висновку, що всі вони містять раціональний елемент і можуть пояснити наділення церковних інституцій майном у тому чи іншому місці у конкретний період. Правда, очевидно, полягає у тому, що всі теорії склались вже після формування церковних майнових комплексів, тому їхнє різноманіття пояснюється місцевими

особливостями, станом розвитку законодавства і менталітетом місцевих людей. Разом з тим, є дещо спільне, що їх об'єднує: необхідність наділення церкви майном диктувалась розумінням самого факту її існування. А варіативність такої необхідності вельми широка – від використання впливу інституційної церкви на користь власних інтересів до реалізації права на віросповідання й відправлення релігійного культу.

Після гонінь Диоклетіана Костянтин визнав християнство, дозволивши християнській церкві набувати майно всіма дозволеними способами. «При християнських імператорах майнова правоздатність церкви отримала явне державне визнання: церкві надано було право приймати дари і легати, а також право спадкувати за заповітом і без заповіту (в останньому випадку після єпископів і інших духовних осіб)» та «право спадкування за заповітом за Юстиніана було гарантовано церкві навіть у тих випадках, коли, за принципами римського права, заповіт мав вважатися недійсним, а саме, коли він складений був не на користь конкретної особи (*persona certa*), задіяної в цивільному обігу, фізичної чи юридичної, а на користь Господа Ісуса Христа, архангела чи одного із святих» [437, с. 381]. О. Павлов підтверджує зазначене: «Перш за все, церкві було надано найширше право придбання майна за заповітом: всякий заповіт, в якому спадкоємцем було названо Христа або ангела, або якого-небудь святого, визнавався дійсним – в тому сенсі, що спадкове майно мало перейти до місцевої церкви, до якої належав заповідач» [356, с. 312].

З XIII століття спершу в німецьких князівствах знайшла своє відображення думка, що передане церкві майно вилучається з цивільного обігу, переходить до «мертвої руки» (*manus mortua*). Відповіддю на це, як зазначають багато вчених, стало ухвалення так званих «амортизаційних законів», якими визначалася частка майна, що переходила церкві, а також встановлювалося правило, відповідно до якого питання придбання церквою нерухомості, перш за все – землі, мало вирішуватися світською владою.

Спершу виникла саме єпископська церква, яка уособлювалась з її духовним пастирем – єпископом. Проте, закон не ототожнював майно єпископської церкви

та майно самого єпископа (так само майно церков і монастирів – з майном інших духовних осіб). «Ще Блаженний Августин говорив, що єпископи, які розпоряджаються церковним майном, – це лише прокуратори, уповноважені господарів, а власне господарі – нужденні (pauperes)» [480, с. 82].

Більш того, «38 правило святих Апостолів велить єпископу опікуватися всіма речами церковними і розпоряджатися ними, як перед Богом свідком; але не дозволяється йому привласнювати будь-що із них або родичам своїм дарувати належне Богу; а якщо вони бідні, то подавати їм нарівні з іншими нужденними, але, під приводом роздачі бідним не продавати належного церкві, – та можливо з доходів задовольняти і себе, і нужденних, та відчужувати присвячене Богу не дозволяється» [423, с. 202]. Наведений уривок цитується за Алфавітною Синтагмою Матфія Властаря – солунського монаха і пресвітера, освіченого й «у духовних справах навченого», роботи якого досі високо цінуються богословами як визначна пам'ятка церковного права [102, с. I].

Церква могла наслідувати за єпископом або іншою особою духовного звання, відтак, майно церкви і майно її служителів не ототожнювалось. 40 правило святих Апостолів велить «єпископу, який надбав власність до рукоположення (хіротонії), вказувати на неї та не змішувати її з власністю церковною, аби по смерті мав владу залишити її кому захоче і як захоче, втім, тільки православним християнам, щоби під виглядом церковного не було розтрачене майно єпископа, який інколи має дружину і дітей, або родичів» [378, с. 88-91].

В. Мілютін обґрунтовано доводив, що визначити час утворення на Русі церковної власності неможливо – вона утворювалась «не раптом», але протягом декількох століть [315, с. 17]. За В. Рубаником «первісний етап інституту права власності на Русі визначався двома головнішими факторами: 1) релігійно-символічними уявленнями східних слов'ян, заснованими на духовному синкретизмі, поєднанні язичницьких і християнських поглядах на власність; 2) впливом візантійського церковного і світського законодавства» [517, с. 31-32]. Отже, на Русь було перенесено погляд на церковну власність як власність,

належну церкві в особі її інституцій. Власність сакральну й невідчужувану. Одночасно було перенесено традицію жертвувати майно на користь церкви – князівськими пожалуваннями і заповітами на спомин душі. У подальшому за рахунок таких легатів церковна організація зміцніла й сама могла виступати суб'єктом цивільного обігу, укладаючи договори, зокрема, купівлі-продажу і міні землі.

У зв'язку з цим правдоподібною виглядає версія Г. Блюменфельда, виснувана ним з аналізу літописів та зібрання князівських грамот:

- інститут приватної власності у Стародавній Русі має аристократичне походження, і тільки у подальшому став надбанням всього народу;
- приватна власність на Русі не мала ознак римського *dominium*, оскільки спочатку була сімейною, а вже потому – особистою. Приватна власність не мала абсолютного характеру;
- від Візантії Русь сприйняла правила номоканона – право церкви володіти землею не підлягало оспорюванню;
- спочатку князі жалували церкві не земельні наділи, а долю від доходів (десятина Володимира, наприклад); пізніше – землі незаселені і нікому конкретно не належні, бо вважалося, що князь має право розпоряджатися ними;
- монастирі, маючи достатню кількість робочих рук і гарантію недоторканості землі (князівські грамоти і ханські ярлики) виступали одними з ініціаторів ідеї колонізації, займаючи нові землі [124, с. 104-107].

Отже, процес формування церковної власності мав позитивне значення і для формування територіальних меж державних утворень. Як і первісна община стала основою віддалених починків (перших поселень поза межами старого поселення), так і старі монастирі засновували нові, які не користувались самотійністю, а залежали від монастиря-засновника – так звані приписні вотчини [315, с. 293-294]. Одночасно, як зі зростанням кількості населення з старого села утворювались виставки (надлишки), так і утворювались виставкові церкви [85, с. 217; 196, с. 97-

98]. Вони допомагали здійснювати сплату десятини і збір кормів на користь єпископа, якими обкладалась «материнська» церква [85, с. 207-208].

Заслуговує на увагу ще одна теза Г. Блюменфельда: церква могла сприяти швидшому оформленню права приватної власності і заповідального права, оскільки могла набувати нерухомість на спомин душі за заповітом [124, с. 112].

Монгольський період став етапом зростання статків духовенства. Серед причин: амбівалентне ставлення самих завойовників до релігійного питання, небажання налаштовувати проти себе населення і загальний підйом релігійної свідомості. Тому можна передбачити, що князівські привілейовані грамоти заміщувалися ханськими ярликами. Від Платона (Левшина) маємо відомості, що у 1254 чи 1255 роках на Русь було заслано з Орди людей для перепису всіх «хто на Господа Бога дивиться, і хто служить Божій церквам» [368, с. 136]. На підставі перепису видавалися ханські ярлики.

Ханські ярлики, щоправда, більше у історико-філологічному аспекті, стали предметом дослідження цілої низки дореволюційних вчених. В. Григор'єв наводить думки та заперечення проти достовірності факту існування й змісту таких ярликів, але сам схиляється до їхньої достовірності, приводячи тексти з детальним філологічним аналізом відомих ярликів за архівними списками [183]. До нього приєднується І. Березін [120], який так само наводить тексти у перекладі та з коментарями ханських ярликів, з яких вбачається, що такі ханські грамоти надавалися не лише очільникам руських єпархій і монастирів як охоронна грамота майну, але й Великим Князям Литовським, зокрема, Ягайлу. Правда, їхній зміст був іншим – попри бажання домінувати хан Тохтамиш пропонує Ягайлу співробітництво й навіть частину татарського виходу (назва податку), зібраного з належних Литві провінцій [121, с. 6-8], що говорить про бажання співробітничати з особами, з думкою й впливами яких слід було рахуватися.

Продовжили справу жалуваних грамот духовенству на майно та його охорону привілеями Великі князі Литовські й польські королі. В актах, які відносяться до історії Православної церкви, зібраних Археографічною комісією

при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі (ч. 1 т. 1), зібрано ціле плесо таких документів.

Єдине, що звертає на себе увагу, жалуваними грамотами королі польські підтверджували церковну виборність, хоча ще наприкінці XV ст. вирішення таких питань належало виключно до відання Константинопольського патріархату [103, с. 1]. Цими грамотами також жалувались церковні й монастирські землі світським і духовним особам, підтверджувалися привілеї релігійних інституцій вічно й безспірно володіти ними.

У подальшому ці права та привілеї підтверджувалися та взаємно визнавалися польськими і російськими урядами: за запитами зацікавлених осіб видавалися документи про право на майно – «архівні випіси». Такою є справа 1754 р. за листом Києво-Видубицького архімандрита Леонтія про видачу тому монастирю виписки з полкової канцелярії на володіння дач від польського короля Сигізмунда [98, с. 34-35]. У листі ігумен доводив, що землі дач осокорської, зверинської, лісницької, куликовської, гниленької й повного луку належать монастирю на підставі жалуваної грамоти польського короля. Право власності монастиря засвідчено документами, запитаними і отриманими з Канцелярії Князівства Литовського у 1752 р. У свою чергу поляки просили «випіси» з Київського магістрату про права на майно, залишено в українських землях по обидва боки кордону, але укріплення яких відбулось територіально у Києві (обидві справи датуються першою пол. XVIII ст.) [99, с. 179-190].

Всього у передсинодальний період нерухомою власністю володіли: 1) архієрейські доми: єпископи, патріархи й митрополити. Їхні вотчини вважалися такими, що належать не особі, а сану; з доходів з вотчин утримувався увесь духовний штат єпархії; 2) монастирі; 3) дуже рідко – церкви [124, с. 167]. Зрозуміти обсяги землеволодінь духовних очільників за Олексія Михайловича можна при аналізі статистичних даних, наведених Г. Катошихінім [245, с. 143]. Так, царю належало 50000 дворів (окрім бобилів). Патріарху – 7000 дворів. Чотирьом митрополитам (Новгородському, Казанському, Ростовському і

Крутицькому) – 12000 дворів; десятю архієпископам – 16000. Монастирям – 80000 дворів, записаних в Уложену книгу, і ще 3000 не записаних.

Типологізація церковного майна можлива з точки зору канонічного права та права цивільного.

Так, за церковною традицією об'єкти права церковної власності поділяються на дві категорії: речі священні (*res sacrae*) і речі церковні. До священних речей відносяться предмети, спеціально призначені для звершення богослужінь. Священні речі, у свою чергу, поділяються на священні у власному розумінні слова, і освячені. Окрім самих храмів, церков священним є священні сосуди і на престольні речі. До освячених речей слід віднести молитовні дома, каплички, цвинтарі, а з рухомого майна – купелі, ковши, кропила, кадильніці, панікадила, лампади, підсвічники, поставлені на них свічки, богослужбові книги і дзвони. До речей церковних (звичайних) відносили будь-яке майно, яке слугувало церковним потребам – рухоме й нерухоме, наприклад, гроші на утримання церков і священства [477].

У російському законодавстві до видання «Уложення про покарання» 1845 р. не існувало жодних класифікацій церковного майна, тому що в джерелах східного церковного права, окрім внесеної до номоканону римської класифікації, іншої встановлено не було. А римська класифікація, хоча і була введена до номоканону, не відповідала реаліям (ані за актами укріплення права на майно, аналогів яких у руському праві не існувало; ані за своєю сутністю). Так, наприклад, за римською традицією тіло покійного набуває релігійного характеру через його поховання, у той час як за православною традицією земля цвинтарів освячується нарівні із церквою або капличкою, які неодмінно будували у місцях, відведених під цвинтарі, а тому вже сама по собі вважається священною.

Відповідно до Уложення про покарання від 1845 р. розрізняли майно православної, римо-католицької і вірмено-григоріанської церков, класифікуючи його у спосіб, викладений вище. Для православної церкви священними визнавались потір, дискос, дарохранительниця, лжиця, коп'є, звездиця (внесена Уложенням 1903 р.), хрести, Євангелія, образа, мощі, оклади й прикраси до

хрестів, образів і молей, антими́нси, покрови для священних сосудів та одяг на престолах й жертовниках. Освяченими через використання у богослужіннях визнаються купелі й чаші для водоосвячення, ковші, кропила, одяг на налоях, ризи, кадила, панікадила, поставлені у церкві свічки, підсвічники (Уложення 1903 р.), лампади, богослужбові книжки. Інші речі, хоча і знаходилися у церкві, священними й освяченими не визнавалися. Наведене добре прослідкувати на прикладі свічок. Звичайна свічка, яка перебуває у храмі – є звичною побутовою річчю, а поставлена до образу – освяченою. Такі речі М. Суворов називає речами з «подвійними властивостями», але, на відміну від сучасних цивілістичних поглядів їхні подвійні властивості виходили з природи сакральності, а не через те, що вони могли використовуватися у побуті. Ключовим моментом цієї концепції була належність таких речей церкві, а не факт їхньої належності до побутових речей.

Сакральні речі були вилучені з цивільного обігу (переважно). Серед інших нерухомих церковних речей вилученими з цивільного обігу і обмежено обороноздатними визнавалися: міські і сільські цвинтарі, домові церкви і місця на цвинтарях, навіть оплатно придбані приватними особами [231, с. 138].

Цивілістичний погляд дозволяє ділити об'єкти права церковної власності на речі: 1) рухомі і нерухомі; 2) вилучені з цивільного обігу і обороноздатні; 3) ділимі й неділимі; 4) індивідуальні і визначені родовими ознаками тощо.

Г. Ф. Шершеневич, ведучи мову про майно як об'єкт права, визначав його через «засіб здійснення інтересу». Такими об'єктами визначались речі та дії інших осіб, які разом становлять економічне благо, і запас таких благ, якими володіє певна особа, складають майно з економічної точки зору. Майно з юридичної точки зору – то: «а) сукупність речей, що належать особі на праві власності або в силу інших речових прав; б) сукупність прав власності на чужі дії – саме це і є той поділ майна, яке відоме нашому законодавству під іменем наявного і боргового (ст. 416 і 418)» [489, с. 166].

Концептуально питання про визнання нерухомих речей поставив Петро І в указі «Про єдиноспадкування» 1714 р. Після цієї дати закон хоч і встановлював

різницю між майном рухомим і нерухомим, але відмінностей не визначав. Теоретично рухомі і нерухомі речі відрізняються між собою тим, чи здатні вони до переміщення без пошкодження своєї сутності і без різкої втрати цінності. Нерухомі речі за приписами законодавства було поділено також за їх місцем знаходження. «Закон 3 червня 1912 р. встановив ще один поділ нерухомого майна, позбавлений серйозних підстав, – на міські і земельні, які відповідають колишнім «землям, які знаходяться у повітах» [489, с. 169].

Загалом, у період кінця XIX – початку XX ст. інституції православної церкви володіли таким рухомим і нерухомим майном [319]: державні дотації або субсидії (складали окремий рядок державного кошторису і направлялись через духовні консисторії); нерухоме майно – придбане або пожертвоване (сільськогосподарська земля, ліси, луки, вигони, рибні ловлі, млини тощо); оброчні статті (здача майна в оренду); доходи від продажу товарів власного виробництва; проценти від капіталів у банківських установах; пожертвування.

Висновки до розділу I

Джерельну базу дослідження становить комплекс різнорідних та різних за часом написання документів, збірок, видать, в тому числі – періодичних, статистичної інформації, а також досліджень, здійснених як в юридичній, так і історичній площині. Така панорамна підбірка джерельної бази зумовлена специфікою предмету дослідження, а її комплексність покликана запобігти однобічності, фрагментарності та панорамності дослідження як процесу.

Дисертаційна робота має історико-правову тематику, що і зумовило використання відповідного методологічного інструментарію. Пріоритетним став метод філософської діалектики, який допускає розгляд історико-правових явищ під кутом зору об'єктивного стану розвитку суспільства. При здійсненні дослідження використано також низку інших методів, які дозволили найбільш повно і логічно розкрити тему, зокрема, цивілізаційний метод – для аналізу подій і явищ, які зумовили процес формалізації церковної власності, взаємини держави і інституційної церкви, наслідком яких стало проведення синодальної реформи і секуляризація церковних земель. При аналізі самих державно-церковних відносин застосовано метод моделювання. Автором використано конкретно-історичний і порівняльний методи – при аналізі конкретних подій і у порівнянні їх генези у часі (діахронний метод), а також у різних місцевостях у один і той самий час (синхронний метод) та інші методи.

У результаті дослідження встановлено, що на сьогодні відсутня уніфікація понятійного апарату, в окремих дослідженнях вживаються лексичні форми «церковне майно», «церковна власність», «майно церкви», «власність церкви», «майно релігійного (культового) призначення». Автор вважає правильним визначати церковне майно або власність із прив'язкою до суб'єкта («церковне майно, церковна власність»), а не через особливий (культовий) характер самого майна.

Здійснений автором аналіз теорій походження церковної власності вказує на суперечливість підходів щодо суб'єкта такого права – саму церкву як інституцію,

чи її окремі організації. Канонічне вчення про єдину церкву як власницю всього майна перестало бути актуальним у XIX, а суб'єктами права церковної власності було визнано ті церковні інституції, у володінні яких таке майно перебуває.

У результаті аналізу зроблено висновок, що формування церковної власності відбувалось від початку хрещення Русі, а процес формування розтягнувся на декілька століть та відбувався під впливом двох факторів: 1) привнесення з Візантії норм Номоканону про недоторканість церковного майна і права церкви отримувати пожалування; 2) розвиток державної організації на базі уже сформованої світської влади та з її дозволу.

Належне церкві майно поділялось на речі сакральні (священні та освячені в силу їхнього використання при богослужіннях) та церковні (звичайні) – при визначенні термінологія уніфікованою не була. Тому визначення таких речей відбувалось через суб'єкта права власності, що дозволяє уникнути зайвої типологізації на кшталт «речі подвійного призначення».

Першими пожалуваннями церкві була доля із князівських і інших осіб доходів, у подальшому – земельні пожалування князів і за заповітом. Церковне майно не дробилося, як це мало місце з уділами, що дозволило церкві накопичити значні статки, виступаючи самостійним і рівноправним учасником цивільного обігу.

Загалом, у період кінця XIX – початку XX ст. інституції православної церкви володіли таким рухомим і нерухомим майном: державні дотації або субсидії (складали окремий рядок державного кошторису і направлялись через духовні консисторії); нерухоме майно – придбане або пожертвоване (сільськогосподарська земля, ліси, луки, вигони, рибні ловлі, млини тощо); оброчні статті (здача майна в оренду); доходи від продажу товарів власного виробництва; проценти від капіталів у банківських установах; пожертвування здебільшого, речі звичайні, які підлягали юридичній класифікації на загальних підставах. Важливим висновком є встановлення факту формування і функціонування в Росії окремого кластеру церковної власності, що повністю заперечує тезу про відсутність церковного майна через державний статус церкви.

Розділ II. Еволюція церковно-державних відносин щодо церковної власності за синодального періоду.

2.1. Історія церковно-державних відносин. Концепції «симфонії» та «цезарепапізму».

За О. Ніколіним питання взаємодії держави і церкви є важливим та складним, його вирішення «багато у чому визначало й визначає хід світової історії» [336, с. 7]. На думку проф. О. Павлова «питання це тому вже не може бути вирішеним за шаблоном однієї будь-якої шкільної теорії, що в дійсності держав багато і кожна з них має свій індивідуальний характер, який історично склався, а церква Христова одна, і суттєві основи її життя й діяльності незмінні». Розуміючи глибину проблематики та інтерес дореволюційної науки до неї, дослідник продовжував: «питання про ставлення церкви до держави – не теоретичне, а життєве. Тому для правильного його вирішення необхідно звернутися до історії» [355, с. 466], йдучи від загального до конкретики.

За О. Романовичем-Славатинським можна окреслити три моделі взаємовідносин державних та церковних інституцій [396, с. 162-163]:

- підкорення держави церквою – теократична система папізму, «до якої завжди буде тяжіти латинський католицизм»;
- підкорення церкви державою – візантійська модель «цезарепапізму», яка частково була відроджена у протестантизмі (чиє царство, того і віра). Найбільш яскраві представники цієї течії – Німеччина і, особливо, Англія, де без згоди короля (і парламенту) неможлива навіть зміна догматів англіканської церкви);
- держава і церква повністю роздільні й незалежні одна від одної, взаємно визнаючи цю незалежність та самостійність (за формулою К. Кавура: вільна церква у вільній країні; за Г. Арнімом – химера, яка означає озброєну церкву у беззбройній державі). Приклад – Північно-американські штати, і, частково, Бельгія та Італія.

Втім, дослідник зазначає, що всі проаналізовані моделі не є ідеальними, бо між церквою та державою має бути не поглинання або роздільне існування, а

повна гармонія й правильне поєднання за Євангелієм: кесарю кесаре, Богу Боже.

П. Сретенський (робота якого була високо оцінена М. Горчаковим [176, с. 1-4]) зосереджується на двох базових моделях взаємовідносин церкви та держави: панування держави над церквою або «цезаре-папізм» та навпаки – «римський папізм». Аналізуючи першу модель на найілюстративнішому прикладі Візантії, автор із сумом резюмує, що відносини могли бути добрими й корисливими для обох інституцій, якби не вирізнялись непослідовністю та внутрішніми суперечливостями [428, с. 68]. Модель римського папізму, за П. Сретенським, коли понтифік наділений усією повнотою влади, є втіленням ідеї «середньовічного духовного авторитету римських первосвящеників, яка складала основу й суть римського папізму» [428, с. 113]. Пройшовши крізь період аріанства, щодо походження якого точилися нескінченні суперечки [297, с. 8-9], християнство західного обряду інституційно вибудувалось у монолітну вертикаль на чолі з намісником Святого Петра – папою.

Християнство східного обряду пішло шляхом створення помісних церков, об'єднаних у Вселенську церкву взаємним визнанням таїнств (канонічні помісні православні церкви й досі перебувають у євхаристичному спілкуванні). У 512 р. патріарх константинопольський Іоанн II отримав від Константинопольського собору титул «вселенський», який залишився за константинопольськими патріархами й після суперечки 538 р. з антиохійським патріархом Григорієм. «Всі Автокефальні Помісні Православні Церкви рівноправні, про що ясно свідчить 39 правило Шостого Вселенського Собору, яким зрівняно дві на той час різні за станом Церкви – Кіпрську і Константинопольську» [419, с. 3].

У преамбулі до шостої новели Юстиніана 535 р. до патріарха Єпіфанія (520-535 рр.) було сформульовано доктрину «симфонії», взяту на озброєння догматичним богослов'ям, яка передбачала гармонійне співробітництво світської та духовної влад [308, с. 31, прим. 8] – гармонію і синергію. За Антонієм IV (1389-1397 рр.) «святий цар» має дуже велике значення для церкви: царі утверджували благочестя, скликали вселенські собори; саме тому «вони користуються великою

чесню у церкві і займають у ній високе становище» [289, с. 6]. Одночасно «у сьомій главі третього титулу Епанагоги положення константинопольського первосвященника без будь-яких обмежень прирівнюється до положення царя» [182, с. 342]: мир і добробут підданих залежать від одностайності та згоди царської і патріаршої влад. «Цезаре-папізм» як протилежність гармонії вважався язичництвом, а тому – відхиленням від норми. Тобто, симфонія влад в ідеалі мала будуватися на паритетності ролі світських і духовних очільників, чого в дійсності не було ані у Візантії, ані у Московії – за винятком окремих історичних періодів.

Саме з Візантії на Русь прийшло християнство, Візантія довгий час залишалась осередком й прихистком його східного напрямку – православ'я. Це питання актуалізувалось після «Великої схизми» 1054 р. Ф. Терновський так пояснив постійне звернення до візантійської історії, на його думку, найбільш придатної для прикладу й практичного наслідування: «Дух нетерпимості, яким предки хотіли відгородити свою святу православну віру від чужих домішок, не дозволяв їм шукати прикладів ані в історії світу язичництва, ані в історії латинського заходу» [444, с. 2]. Цій тенденції поклали край Петро I та його «вірний публіцист» Ф. Прокопович, які бачили в історії Візантії не приклад для наслідування, а «фатальний приклад тих умов життя, які ведуть державу до загибелі, і яких необхідно всіляко уникати» [444, с. 3]. Разом з тим, про що не варто забувати, саме «греко-римське право» виступило «установчим началом юридичного побуту» [505, с. 6] багатьох європейських народів, зокрема, щодо устрою церкви та її майна, тому в історичному сенсі звернення до візантійської історії є доречним.

За висновком І. Белевцева інституційна церква після хрещення в адміністративному плані була підпорядкована Константинопольському патріарху, а в організаційному являла собою одну з митрополій Константинопольського патріархату [113, с. 83]. У митрополита Макарія знаходимо відомості, що у «Постанові імператора Льва Філософа (886-912) про порядок престолів церковних, підлеглих Патріарху Константинопольському» [305, с. 367] Руська митрополія згадувалась на 61 місці – як митрополія нова після стародавніх, а у

деяких списках не згадувалась зовсім. Хоча й зазначався факт відправлення на Русь грецьких митрополитів, що логічно: відсутність канонічного єпископату не дозволяла звершити хіротонію.

Я. Щапов [501] звертає увагу на той факт, що за часів появи християнської церкви на теренах Київської Русі держава вже існувала. Князь Володимир хрестив Русь й опікувався створенням храмів, отже, християнська церква з'явилась завдяки княжій, тобто, державній волі. Відтак, самий історичний розвиток інституційної церкви був запрограмований на співпрацю з державою, яка за власною волею протиставила християнство споконвіку сповідуваним язичницьким культам. Таке становище відрізняло державно-церковні взаємини на Русі й, зокрема, у Візантії, де визнана Костянтином церковна організація була сформована практично від самого початку держави та разом з нею. Модель Київської Русі характеризувалась чинником князівської домінанти у взаєминах: слід лише згадати боротьбу київських князів за право призначати митрополита Київського із слов'ян і за персоналії претендентів на митрополичу кафедру (у цьому прикладі – мотивація вчинку: бажання мати довірену людину, й закладення у майбутньому домінування у відносинах, оскільки призначенець теоретично має бути слухняним княжій волі). Багато дослідників відмічали, що «християнська церква підняла значення князівської влади у Києві на більшу висоту й зміцнила зв'язки між частинами держави» [181, с. 381]. Належність до однієї віри дозволяла позитивно проходити тест для ідентифікації «свій-чужий», забезпечуючи додаткові політичні можливості.

Окрім того, церква ідеологічно обґрунтовувала святенність і божественний характер князівської влади, що було важливим для внутрішньодержавного становища. За православним вченням «Бог дарував як і першому главі родини, державної влади силу, аби вона рукою, озброєною мечем правди й справедливості, вела людей в Його ім'я благим шляхом» [331, с. 668]. Зазначене корелюється з посланням апостола Павла до римлян: «всяка душа та підкорюється володарям; немає влади не від Бога, існуючі влади Богом започатковані» (Рим. 13, 1-5).

Враховуючи зазначене, логічною виглядала боротьба князів за право обирати митрополита серед свого духовенства. Першим митрополитом не з греків було обрано Іларіона. На думку І. Белевцева [113, с. 83] порядок обрання митрополита на київську кафедру суперечило 28 правилу IV Вселенського Собору – патріархові належала прерогатива посвячувати у сан митрополита єпископа, обраного собором єпископів митрополії. Іншим випадком обрання митрополитом не з греків стало постановлення на митрополичу кафедру у 1147 р. Климентя Смолятича, не визнаного частиною єпископату й видаленого Юрієм Долгоруким, який змінив Ізяслава Мстиславовича (період правління Смолятича у 1147-1155 рр. вважається періодом розколу або «схизми» з Константинопольським патріархатом).

Другий напрямок боротьби княжої влади за контроль над духовними центрами – створення монастирів та їхнє утримання за рахунок ктиторських подаянь. За даними Я. Щапова і О. Соколової ігумени київських монастирів вже у другій половині XI ст. відіграють значну роль, діючи у деяких питаннях автономно від митрополита. Більшість монастирів в XI-XII ст. були ктиторськими, що вказувало на їхній тісніший зв'язок з князівськими родинами, аніж з духовним очільником. У другій половині XII ст. у Києві з'являється архімандритія – печерський ігумен отримав титул архімандрита [502, с. 352].

З інтенсифікацією процесів феодалної роздробленості, які супроводжувались підсиленням окремих політичних центрів, виникла потреба у дробленні київської митрополії. Проте, бажання князівської влади мати «свого» митрополита суворо присікались Константинополем. Про неможливість створення ще однієї митрополії та необхідність підпорядкування митрополії київській йшлося у посланні патріарха Луки Хрисоверга до Андрія Боголюбського (1110-1174 рр.) [376, с. 223-224]. Про інший випадок заборони йдеться у Синодальному діянні константинопольського патріархату 1389 р. [237, с. 1-20]. І хоча право на створення окремих митрополій узгоджується з 17 правилом IV Вселенського Собору та 38 правилом VI Вселенського Собору, греки вперто цьому опирались. За офіційною версією – через необхідність єдності

духовної влади за відсутності єдності світської. В. Іконніков називає причиною заборони бажання не розпорошувати свою владу, збереження якої залежало від єдності території під владою митрополита київського [226, с. 731].

Що не вдалось патріархові, здійснилось само собою: митрополит Кирило (1249-1281 рр.), поставлений на київську кафедру не без допомоги Данила Романовича (спочатку він був призначений князем і сім років перебував у статусі «нареченого митрополита» [491, с. 205]), більшість часу проводив у Володимирі на Клязьмі, чим посмертно отримав абсолютно різнополярні оцінки: від поборника церкви до констатації факту, що він «поповнив ряди тих українців, що прислужили звеличенню Московії» [149, с. 100]. Його наступник з греків – митрополит Максим (1283-1305 рр.), остаточно перебрався до Володимира, хоча, вважається, що при наступниках Кирила – Максимові, Петрові та Феогностові офіційною резиденцією митрополита був Київ, а сам митрополит «по всій Руській землі ходаше» [186, с. 507].

Спершу патріарх Афанасій I мав бажання створити на Русі дві митрополії – Галицьку й Володимирську, але потому ухвалив рішення залишити одну Київську митрополію на чолі з митрополитом Петром (Ратським). Спроби галицько-волинського князя Юрія Львовича відновити митрополію в українських землях (1303 р.) успіхів не мали: після смерті першого митрополита Ніфонта (близько 1307 р.) новий претендент – Петро Ратський (Ратенський), погодився зайняти київську кафедру у Володимирі. Після смерті Петра у 1326 р. київська кафедра остаточно де факто була перенесена до Москви.

У часи митрополита Феогноста (1328-1353 рр.), за М. Борисовим, було накреслено основні шаблони взаємин князівської влади з митрополиєю: схвалення передачі влади в межах одного роду, першість Москви, невтручання митрополита у міжкнязівські відносини, його право виступити проти позиції князя Московського, свободу зносин з Ордою, литовськими князями, а також іншими руськими політичними центрами [129, с. 57]. Разом з тим Феогност, який був родом з Константинополя і мав підтримку імператора й патріарха, рішуче виступав проти автокефалії руської церкви та проти створення нових руських

митрополій (тричі – у 1327, 1331 і 1347 рр. він домігся ліквідації самостійної галицької митрополії [129, с. 71]). При цьому ж митрополиті постало питання намісника у Києві через дії Феодоріта, який намагався обманним шляхом здобути в Константинополі визнання як митрополита, посилаючись на те, що буцімто Феогност помер. Тільки при наступникові Феогноста – митрополиті Олексії, колишньому київському намісникові (1354 [1355] – 1378 рр.), переселення митрополита з Києва було формально узаконено патріаршою грамотою, але «за Києвом було утверджено назавжди значення «першого митрополичого престолу й першої кафедри»» [404, с. 15].

З входження земель київської митрополії до складу різних державних утворень (Литви й Московії) призначення митрополита було з цих причин ускладнено. За відомостями митрополита Євгенія (Болховітінова) у 1390 р. митрополит Кіпріан з «титлом єдиного Всеросійського Митрополита» [201, с. 98] оселився у Москві. Кіпріан вправно управляв митрополією та вмів догодити як литовським правителям, так і московським.

Орос Ферраро-Флорентійського собору (відомого як «Флорентійська унія») знаменував союз Риму та Константинополя, але його наслідки проіснували недовго, хоча сам собор справив враження на церковне життя Європи (про політичні наслідки Флорентійської унії детальніше [198, с. 54-90; 495]). Собором 1450 р. у Константинополі за участю трьох патріархів: олександрійського, антиохійського та єрусалимського, унію з Римом було засуджено, а її прибічника – патріарха Григорія III (Мамму), замінено православним Афанасієм [232, с. 89-91]. Аналізуючи засудження православними першоієрархами підписання оросу про унію, І. Остроумов резюмував: унія була укладена не через переконання греків у справедливості вчення римської церкви, але незаконно, тому законною є відмова від неї [351, с. 213].

Митрополита Ісідора, який долучився до союзу з Римом, не прийняв князь Московський Василь Темний. Ісідора було вигнано й замінено на Іону. Але процес невизнання був взаємним: Ісідор, який знайшов прихисток у Римі, на переконливу пропозицію папи Калліста III погодився поступитися митрополичою

кафедрою на користь Григорія, також вигнаного з Москви за прибічність до унії. Через посередництво наступника Калліста Пія II (понтіфікат від 19 серпня 1458 р.) обраного Григорія затвердив патріарх Константинополя Григорій III Мамма, у свою чергу засуджений через два роки по тому собором православних патріархів за свою прихильність до унії [175, с. 2], про що йшлося вище.

Король Казимир особисто просив князя московського прийняти новообраного Григорія на місце митрополита Іони, старого й слабкого здоров'ям. Але така пропозиція не зустріла підтримки ані світської влади, ані духовної: митрополити новгородський, ростовський, суздальський, рязанський, тверський, коломенський, сарський та пермський ухвалили рішення не підкорятися «незаконному митрополиту, що явився в литовській Русі» [174, с. 210-211]. Так київська митрополія була розділена на двоє, і власне київська її частина довго опиралась переходу до західного обряду або унії 1596 р., але врешті-решт майже увесь єпископат на унію погодився.

Проти насильницьких полонізації та окатоличування (за П. Кулішом: «нахабних» дій [287, с. 189]) виступило населення, й, зокрема, козацтво. І це при тому, що за наведеними дослідником свідченнями ані козацтво, ані благородне київське міщанство не відрізнялось особливою релігійністю [288, с. 57].

Становище православної Церкви в українських землях за польської доби І. Власовський поділяє на формально-юридичне і фактичне: якщо до унії 1596 р. формально-юридичний чинник був нейтральним, але в дійсності православні зазнавали великих утисків, то після неї обидва чинники набули стійкого негативного забарвлення. «Сваволя, насильство у відношенні до православних на місцях продовжувались. Монастирі й церкви відбирались від православних та віддавались уніатам; православне духовенство переслідувалось різними судовими процесами; православна шляхта фактично обмежувалась в її правах; міщанство не допускалось до членства в магістратах, до торговельних і ремісничих цехів; нема що казати вже про селянство, підвладне неправославному дідичеві, який був повним паном над совістю селянина, часто змушував хлопа до унії насильством, жорстокостями» [150, с. 12].

У 1620 р. було відновлено православну ієрархію і почалися процеси за її легалізацію у польсько-литовській державі (сейми 1620 і 1623 років, «Пункти заспокоєння» 1632 р. тощо). Процес паритетності урвався з коронацією Яна II Казимира, колишнього єзуїтського монаха. За відомостями В. Антоновича в день коронації ним була дана обіцянка «не надавати жодного місця в сенаті, жодної посади, жодного староства не католику» [101, с. 271]. Але утиски призвели до зростання національно-конфесійної свідомості, «без чого козацькі війни не мали б характеру національно-визвольних» [448, с. 40].

Після 1654 р. й підтвердження московським царем Олексієм Михайловичем війську запорізькому прав і вольностей, дарованих королями польськими й Великими князями Литовськими, а місту Києву – колишніх прав і вольностей, царем видавалися жалувані грамоти окремим монастирям на підтвердження їхніх прав на вотчини [401, с. 3-4].

У 1686 р. київська митрополича кафедра була підпорядкована Московській патріархії. І. Власовським відмітив, що «[...] автономні права Київської митрополії були більше маревом, ніж дійсністю» [151, с. 8]. І після цього починаються незрозумілі процеси виходу з-під її юрисдикції колишніх структурних одиниць. Зазначену тезу можна прослідкувати на прикладі чернігівської єпархії. Так, Лазар Баранович писав скарги на владика Гедеона до Москви, ставлячи питання про пряме підпорядкування останній. Ігумени чернігівських монастирів висвячувалися у Москві, без волі владика київського. І такі випадки були далеко непоодинокими – про зносини українців з Москвою щодо прямого підпорядкування їй та з проханням про ставропігійність монастирів є безліч архівних неспростовних матеріалів, починаючи із 1620 р. [467, с. 149-249]. Той самий «парад незалежності» продовжили вже київські монастирі. Першим був Києво-Межигірський: «[...] 28 лютого 1687 р. патріярх (патріярх московський Іоаким – прим. моя) оголосив цей монастир ставропігією московського патріярха» [151, с. 15]. Але навряд все пояснюється якимсь «благоволінням», адже наступною з аналогічним проханням виступила Києво-Печерська Лавра [104, с. 259-262]. І такі далеко непоодинокі факти можна було би

пояснити наявністю людей без патріотичного налаштування, які не опікувались створенням власної національної церкви. Але таке пояснення переконливим назвати складно. Наприклад, у передмові до свого знаменитого Требника Петро Могила зазначав: «Маючи честь отримати сан архієрейський в Церкві православно-кафолічній російській» [284, с. 88]. І це було у 1646 р., тобто, після відновлення православної ієрархії у 1620 р., але задовго до приєднання київської митрополії до російської церкви у 1686 р.

Очевидно, таке становище стало наслідком тогочасних загальноукраїнських і локальних настроїв у суспільстві. По-перше, слід мати на увазі, що за польської доби національне життя (включаючи можливість сповідувати свою споконвічну віру) сформувалось у відповідь на утиски неодновірців-католиків та як протидія силоміць насаджуваній унії. По-друге, враховуючи праці сучасних вчених (до прикладу – Е. Геллнера, Е. Хобсбаума та ін.) навряд чи можна говорити про національну свідомість в сучасному розумінні у XVII ст. Швидше – про належність до етнокультурної групи, орієнтація якої сформувалась під впливом ряду чинників внутрішнього й зовнішнього характеру. По-третє, таким чинником – чи не найвагомішим, є релігійна приналежність. До революції 1917 р. активно вивчалось питання, чи є одна віра (належність до однієї конфесії) достатнім, аби здійснювати самоідентифікацію [125]. Але попри відсутність чіткої та ясної відповіді на це запитання не варто применшувати два фактори: 1) внутрішньополітичну ситуацію, яка залежала від політики конкретних персоналій, а їхні політичні погляди і цілі могли не знаходити підтримки у інших впливових гравців; 2) тяжіння до «істинної канонічності» віри, і, відповідно, церковних устоїв. А в цьому питанні ситуація була не найкращою. Коротким, але красномовним прикладом є скарги Константинополя (березень 1691 р.) в Москву на дії очільника київської кафедри [240, с. 286]. Окрім того не слід забувати фактор «циркуляції» священства в межах одного канонічного простору – майбутній патріарх московський Іоаким здобув чернечий постриг у Києво-Межигірському монастирі.

З приєднанням київської кафедри до Москви історія української церкви йшла у фарватері московської церкви, чому на сьогодні є різні оцінки [466; 317], тому більш детально слід розглянути саме московські сторінки історії церкви.

Призначення «митрополита Київського і всія Русі» з митрополичою кафедрою у Москві здійснювалось патріархом константинопольським. Флорентійська унія та захоплення Константинополя змусили перейти до процедури обрання на соборі місцевих єпископів, без відповідного затвердження. До кінця XV ст. обрання відбувалось за узгодженням з московським правителем, а у подальшому – за прямою вказівкою князя московського.

Концепція «Москва – третій Рим» сформувалась у відповідь на захоплення Константинополя у 1453 р. турками-османами. В. Іконніков звернув увагу на послання старця псковського монастиря Філофея до царського дяка Мунехіна і великого князя Василя Івановича, у яких названа концепція була у загальних рисах накреслена (детальний аналіз послань здійснено В. Малініним [309]: викладено уявлення про чотири світові монархії, якими вичерпується історія людства, перенесення центру світської і духовної влади до Москви): «Всі християнські царства занепали, читаємо ми у пам'ятках XVI ст., і зійшлися за пророцькими книгами в одне царство – тобто, руське; два Рима занепало. А третій стоїть – Москва; але четвертому не бувати» [227, с. 364].

Ця месіанська теорія та історіографія з цього питання зазнали багато критики. Так, Б. Крупницький зазначав, що «одного шлюбу Івана III з Софією Палеолог не вистачало для встановлення твердої традиції» [281, с. 6]. Потрібні були більш вагомні аргументи як то прив'язка до Візантії і Києва, яким на той час Московія не володіла. Тобто, ця месіанська концепція передбачала спадковість різних частин Русі, якої вчений не вбачає. Теорію «Третього Риму» О. Оглоблін називає «дороговказом для експансіоністських прагнень» [342, с. 5] Москви, а Г. Кох згадує її при аналізі взаємин РПЦ із комуністичною владою за часів Радянського Союзу [274], проводячи відповідні паралелі. Е. Кінан, розглядаючи російські міфи про київську спадщину, характеризує названу теорію як «результат наукового непорозуміння» [247, с. 25]. Вказані роботи можна охарактеризувати як

негативно критичні, але ґрунтовні і збалансовані. Позитивно критичною слід визнати роботу Н. Сініциної, яка розглядає концепцію не тільки як «грецьку ідею» у Московії XV-XVII ст.ст., але і як «візантійський спадок» у російській історіографії і історіософії XIX-XX ст.ст.

Втім, критики згаданої концепції залишають поза увагою важливі аспекти її обґрунтування та призначення.

По-перше, попри невдачу Флорентійської унії 1439 р. римські папи не залишали спроб об'єднання під своїм проводом західної та східної гілок християнства, тому бажали підпорядкувати руську церкву, поширену на дуже значних територіях, хоча би на умовах унії. Тому шлюб Софії Палеолог з Іваном III розглядали як спробу для такого реваншу. Одночасно відомо, що брат Софії – Андрій, продавав права на Візантію «то французькому, то іспанському королю», але у них, як і у Івана III, «не було фактичної можливості здійснювати свої права» [252, с. 24]. Отже, у питанні спадковості, таким чином, прослідковується певне підґрунтя, яке чомусь здебільшого замовчується.

По-друге, концепція «третього Риму» започаткована, але не обмежилась посланнями Філофея. Вона стала ідеологічним інструментом у боротьбі за об'єднання князівств навколо Москви та зламу удільно-вічової системи на користь однодержавства, боротьби з монголо-татарським гнітом і за церковну автокефалію та патріаршество. Концепцією вона вважається сьогодні, а на той час являла собою зібрання думок, переказів, свідчень очевидців тощо. Наприклад, за С. Герберштейном, Софія Палеолог нібито примусила Івана III виступити проти монголо-татар, нарікаючи, що вона вийшла заміж «за раба» [161, с. 16], якщо він стоячи вислуховує думку не спішених татарських послів.

По-третє, більшість дослідників визнають спрямованість концепції на зовнішню політику держави, розглядаючи внутрішню політику також під зазначеним кутом: греки разом з «експортом» релігії буцімто мали й певні політичні зазіхання, тому тільки підсилення Москви змогло покласти їм край. Втім, за відсутності надійних джерел і доказів така концепція не сприймається серйозно (якщо не вважати впливом позицію митрополита з греків). Натомість

«для внутрішнього споживання» концепція прислужилась ідеї московського самодержавства (однодержавства), а така ідея не ґрунтувалась на удільних традиціях ([314, с. 14-17]).

По-четверте, концепція до самодержавства додала християнське розуміння влади: її богоустановлення (а) – якщо влада встановлена Богом, то її не можна воліти завоювати людським зусиллям; б) божий промисел не тільки встановлює владу, але й визначає її якість; в) князі й царі за свої справи відповідають перед Богом; г) цар – то поборник правовір'я [252, с. 34]) і шанування.

Тобто, концепція «третього Риму», маючи зовнішньополітичне спрямування («експансіоністські прагнення» за О. Оглоблиним), була внутрішнім системоутворюючим чинником. «У формуванні Російської імперії були синтезовані традиції давньоруської державності, Візантійської імперії та Золотої Орди, що дозволяє говорити про синтетичну природу російської імперської системи» [112, с. 19], але базовим компонентом концепції «імперії як духовного спадку» [112, с. 9] виступило православ'я. Натомість, обґрунтувавши самодержавство, релігійна компонента поставила під загрозу себе – у взаємовідносинах з тією владою, утворенню й утвердженню якої вона прислужилась.

Основи взаємовідносин церковної і державної влад було закладено за часів Івана III, який намагався утвердитись у суперечках з митрополитом Геронтієм. Але найбільш цікавою у цьому процесі була постать Йосипа Волоцького, очільника партії «йосифлян», які протистояли у питаннях церковного майна партії «нестяжателів» – заволзьких старців Ніла Сорського, і провели свої погляди під час Собору 1503 р.

Фігура Й. Волоцького, його позиція і погляди були привабливим об'єктом дослідження [146, с. 47-51], а його доктрина взаємин між світською і духовною владами має бути бодай коротко згаданою. За В. Жмакіним (позиція якого базується на аналізі справжніх послань Йосипа, зокрема, до Третьякова і Кутузова за рескриптами з тодішньої Імператорської Публічної бібліотеки) Й. Волоцький визнавав церковну організацію, що склалась під впливом часу, канони й

установлення священними і незмінними, куди государю зась. Влада останнього може розповсюджуватися на застосування приватних і особистих церковних узаконень, на церковні інституції, обрання «ієрархічних осіб», вирішення спорів між кліриками та мирянами. Суд государя – вищий й безапеляційний, йому може бути піддано всіх священнослужителів. Аж до вищих ієрархів. «Оформульовані Йосипом відносини двох влад нагадують угоду або компроміс, вигідний для обох сторін: державна влада отримує право проникнення в усі сфери церковного життя і певною мірою впливати на них. З іншого боку і церква, відмовляючись від своєї самостійності й поступаючись деякими свободами на користь світської влади, набуває тим самим можливість зберегти за собою усі ті привілеї, якими її наділили колишні часи, і які не входили до її істинного і прямого призначення» [207, с. 94].

Цей не перший, але вагомий компроміс дозволив церкві зберегтися та сформувати державний механізм у його існуючому в історії вигляді; цеглинкою у конструкції «цезарепапізму». Компроміс не синонім перемоги, а тому оцінка позиції Йосипа Саніна, преп. ігумена Волоцького, як одного з його ідеологів не завжди схвальна. Є. Голубинський визначав партію «йосифлян» більшістю у середовищі духовенства, які характеризувались «раболіпним» бажанням догодити світській владі, а також нещадно-непримиренною ворожістю до тих, хто виступав проти вотчинноволодіння монастирів [171, с. 875].

Представники радянської школи, зокрема О. Зімін, представляючи у цілому ворожу до церкви концепцію, не бачили сенсу перетворювати Й. Саніна на «консерватора», а у Н. Сорському бачити «ліберала» [219, с. 159-177]. Вважалось, що вони обоє були представниками сильної войовничої церкви, яка сприяла утвердженню великокнязівської (царської) влади, але на певному етапі стала їй не потрібна, а тому багато у чому обмеженою. Сама церква вважає представників обох партій ісихастами, а суперечку між ними, яка буцімто мала місце, невиправдано роздмуханою.

Наступна глава церковної історії пов'язана з іменем Івана IV Грозного. Основи державно-церковних взаємин було уже вибудовано, у тому числі – за

сприяння його діда Івана III, тому Грозний цар здебільшого звернув увагу на майнові питання. Спочатку він ухвалив, аби церкви й монастирі не придбавали вотчини без його згоди, а у 1580 р. заборонив архієрейським домам і монастирям збільшувати свої земельні володіння. Так, наприклад, на особливому соборному засіданні 11 травня 1551 р. було ухвалено:

1) помісні і чорні (чорнотяглі, ті, що обкладаються податком на користь казни) землі, які були відняті архієреями і монастирями у дітей боярських і селян за борги, або які неправильно записані за ними писарями, повернути за розшуком колишнім власникам, нехай навіть владики і монастирі вже поставили на цих землях свої починки;

2) села, волості, рибні ловлі, угіддя і оброчні села, роздані владикам і монастирям боярами, коли государ був малолітнім, відібрати й закріпити за тими, кому вони належали за батька Івана IV.

Окрім того, Івана IV підтвердив заборону Івана III нащадкам колишніх удільних князів, які перебували на службі у московських князів, передавати вотчини в «не служилі руки», в тому числі – монастирям. Соборним приговором він взагалі заборонив архієреям і монастирям як купувати, так і приймати за духовними заповідями будь-чий вотчинні землі без попередньої доповіді про це уряду. На доповнення Судебника 1572 р. було заборонено давати землі заможним монастирям, що мають багато вотчин, а бідним така дача була заборонена без доповіді Государю і без боярського приговору [117, с. 59-60]. За порушення цих законів куплена і віддана «за душею» (за заповітом на спомин душі) вотчина безкоштовно відбиралася на користь царя. Винятками із цього правила були:

- 1) вотчини служилих людей, віддані до видання цього закону, залишались за монастирями (окрім тих випадків, коли заборона була ухвалена іще за Івана III);
- 2) вотчини, віддані за душами до ухвалення закону, а так само вотчини, які мають бути віддані із дозволу царя, не підлягають викупу нащадками заповідача (якщо тільки в данній чи духовній грамотах такі особи не будуть окремо поіменовані як такі, що мають право викупу) [358, с. 122-123]. У 1580 р. Соборним «приговором»

архієреям і монастирям було заборонено набувати населені землі (тобто, землі із залежними селянами).

Такі дії Івана Грозного не пояснюються його антиклерикальними настроями. В літературі знаходимо приклади його благовоління до церкви і кліру: до афонських старців [369, с. 44-45] і «патріарха цареградського» Діонісія [369, с. 47]. Але вони пояснюються бажанням царя побудувати міцний державний механізм як стабільно функціонуючу систему, засновану на більш-менш керованій і прогнозованій економічній моделі. Така мета передбачала застосування раціонального підходу, де не було місця сентиментам. Така собі «симфонія» під дерегуванням держави.

Слід відмітити, що Іван IV не тільки обмежував майнові домагання церковних інституцій в інтересах служилого люду, але й намагався об'єднати більш-менш розрізнені, зокрема від нещодавно завойованих територій, церковні організації у єдину церковну інституцію, обравши для цього відповідний інструментарій – створення єдиного загальноруського пантеону святих. Канонізація відбулась на соборах 1547 і 1549 років. В джерелах «справа представлена так, що ініціатива цих соборів і вчиненої на них канонізації належить Івану IV» [140, с. 165].

Отже, під кінець XVI ст. маємо збіг двох чинників: створення й укріплення єдиної церковної організації у Москві та констатація факту занепаду колишніх центрів впливу – Константинополя, Києва, Новгорода, Пскова і Твері. На цій хвилі, уже після смерті Івана Грозного (1584 р.) 26 січня 1589 р. в Успенському соборі московського Кремля здійснилася інтронізація першого патріарха московського Іова. Чин здійснено за присутності Вселенського патріарха. Як вказує Н. Сініцина, «Концепція «Третього Риму», що слугувала із моменту створення одним із обґрунтувань автокефалії руської церкви, була закономірно включена до Уложеної грамоти [415, с. 299]». Грамота 1589 р. містить відомості про два соборних діяння – про обрання митрополита Іова патріархом, та про зміну церковно-адміністративної структури: заснування чотирьох митрополій

(Новгородської, Казанської і Астраханської, Ростовської, Крутицької), шести архієпископств та восьми єпископій [415, с. 300].

Дослідники погоджуються, що постановлення патріарха за своєю процедурою не відповідало канонічним правилам, що викликало незадоволення патріарха Ієремії і його оточення [496, с. 342], але через цілу низку чинників патріарх не змінив своєї позиції щодо заснування у Московії патріаршества. Більше того, у травні 1590 р. на соборі вищих східних ієрархів позиція патріарха була підтримана: «одноголосно затверджені були дії патріарха, при цьому була випрацьована соборна грамота» [496, с. 350-351]. Професор О. Шпаков назвав заснування патріаршества у Росії «відмінним показником теократичного характеру Московської держави та сильного превалювання влади державної над церковною» [496, с. VIII]. Першоджерела про заснування патріаршества більш детально у двотомному виданні О. Шпакова [497; 498].

Наступним вагомим етапом став 1649 р. На підставі Глави 13 Соборного Уложення 1649 р. царем Олексієм Михайловичем було створено Монастирський приказ, який не тільки виконував функції судової установи для церковних людей, але й розпоряджався зібраними з церковних вотчин доходами. За цим документом церковні ієрархи і монастирі позбавлялись своїх колишніх привілей, якими були: право збільшували земельні володіння, мати свої слободи і торгово-ремісничі заклади. Юрисдикційні повноваження Церкви було зменшено. Вперше до світського зводу законів було введено норми щодо злочинів проти віри, родини, моральності (такі злочини раніше перебували в компетенції Церкви, як стверджував М. Суворов [436, с. 329-396] – за традицією, з часів Вселенських соборів). Так, особливо тяжкі злочини проти віри розглядались від видання «соборних царських відповідей» світським судом [399, с. 258-260]. Ф. Тарановський вказує, що Соборним Уложенням держава визнавала «недоторканість приватної поземельної власності і помісного землеволодіння служилих людей» [441, с. 150].

Каденція Олексія Михайловича відзначилась іще однією подією – зменшенням статусу й ролі патріаршої влади. За патріарха Філарета сформувалась

система патріарших приказів з власною компетенцією. Патріарший двір управляв нерухомим майном патріарха та здійснював суд над патріаршими людьми. Казенний приказ відповідав за збір податей із вотчин, церков і монастирів. У 1625 р. патріарх Філарет отримав на своє прохання для патріаршої області нову жалувану грамоту, у якій «підтверджувалися привілеї, дані патріархам і митрополитам у попередні роки, які збільшувалися новими» [180, с. 386]. Філарет був батьком першого царя з династії Романових, і цією обставиною, з-поміж іншого, пояснюється тогочасна «симфонія» царської і патріаршої влад.

Але паритетність [більш детально: 454] не могла продовжуватися вічно, що ілюструє приклад патріарха Никона: титулюючись «Великим государем» (нагородженням цим титулом Олексій Михайлович висловив свою подяку патріарху за опіку над родиною під час морової язви» [165, с. 22]), він зазнав поразки у боротьбі з іншим «Великим государем» – все тим же Олексієм Михайловичем, коли їхні шляхи розійшлися. З підстав занадто активного засудження патріархом бажання царя взяти церкву під опіку шляхом створення Монастирського приказу. Це – найвірогідніша версія, але не dokonаний факт. Крапку було поставлено Собором 1666-1667 рр. Втім, втрата Никоном патріаршества обґрунтовано з релігійної точки зору й назовні до державно-церковних відносин відношення не має (принаймні, про це свідчать обнародовані документи [166]).

Одночасно Собор за участю східних патріархів Паїсія та Макарія ухвалив доповідь при винесенні Никону вироку, якою було закріплено формулу пріоритету царя у всіх «богоугодних справах» та обов'язку патріарха бути слухняним його волі [307, с. 754]. Через незгоду присутнього на Соборі духовенства в усному режимі формула набула іншого значення: цар панує у справах політичних, а патріарх – в церковних [307, с. 757]. Але у слов'янському перекладі текст доповіді залишився незмінним, боцімто через помилку [307, с. 759]. Враховуючи зазначене, а також той факт, що рішення Собору повинні були мати наслідком скасування Монастирського приказу, чого в дійсності не відбулось, О. Дорська сформулювала компромісний варіант формули

взаємовідносин церковної і державної влад, який більше відповідав змісту ухвалених рішень і практичного їхнього втілення, та який автор вважає прийнятним: «у світських справах патріарх підкорюється цареві, а у церковних справах цар і патріарх є рівними» [194]. Загалом, за Ю. Самаріним, після Собору від патріаршої влади залишився «один титул» [405, с. 221].

Монастирський приказ з урізаною компетенцією (відання церковним майном [493, с. 63-71]) було ліквідовано іменним указом від 19 грудня 1677 р. [9, № 711], з передачею справ приказам Великого палацу і Нової четі (справи фінансові та недоїмки). Постановлено, що надалі «Монастирському приказу не бути».

Петровська реформа породила Святійший Синод як орган управління церквою (параграф 2.2), її оцінки є різними і абсолютно полярними [316]. Наслідком її реалізації стала інкорпорація церкви у державний механізм – створення візантійської моделі «цезарепапізму».

При нащадках Петра протягом 1730-1740 рр. було видано декілька указів, якими змінено доходи монастирів на українських землях від майна спочилих архієреїв і архімандритів. За часів Анни Іоаннівни було встановлено жорстке правило забирати таке майно на користь держави (детальніше про політику імператриці щодо православної церкви – праця Б. Тітлінова [449]). Єлизавета Петрівна відновила український звичай роздавати його монастирям і храмам на спомин душі.

Питання секуляризації церковних вотчин, на думку В. Якушкіна [511, с. 2, прим.], слід розглядати в контексті загальноцерковної історії й у прив'язці до подій у самій церкві. Але структурно воно виокремлено у параграф 2.3 роботи.

Кондаков Ю. зауважує, що за Павла I (сина Петра III і Катерини II) було введено практику нагородження духовенства державними нагородами і відмінено виборність приходських священиків [269, с. 60]. Як вбачається з документів, така практика прижилась – у 1861 р. Імператор нагородив настоятеля Києво-Видубицького монастиря архімандрита Веніаміна орденом Св. Анни 2-го ступеню [155, с. 79].

За указом 1797 р. архієрейським будинкам намежовувалось по 60 десятин землі, монастирям – по 30 десятин, а приходським церквам – по 30 десятин орної землі і 3 десятини під покоси сіна [514]. Окрім цього, церковним інституціям, зокрема, монастирям, за велінням Павла I передавалися ненаселені землі. Так, Спасо-Яковлевсько-Димитрівський монастир у Ростовській єпархії отримав у 1798 р. озеро Рюмніково для риболовлі, три пустоші і, спільно з Ростовським Богоявленським монастирем, млин [347, с. 39].

За часів онука Катерини II – Олександра I, церковна політика не докорінно, але змінилась [див. детальніше: 221]. З одного боку, сувору заборону архієрейським домам і монастирям набувати нерухомість формально ніхто не відміняв, але на практиці таке придбання мало місце. Єдиною умовою для цього була наявність Вищої волі. О. Яшина наводить приклад першого придбання на таких умовах: Новгородський монастир у 1805 р. з дозволу імператора придбав подвір'я [514].

Духовним відомством Олександр управляв абсолютно прагматично: за його правління адміністративний тиск на духовенство збільшився – все більшої влади щодо архієреїв здобув обер-прокурор Святійшого Синоду (посаду обер-прокурора Св. Синоду було запроваджено Петром I в 1722 році. Обер-прокурор Синоду – один із вищих державних сановників царської Росії, який на правах міністра керував Синодом Російської Православної Церкви і Відомством Православного сповідання). Втім, ця зміна назріла раніше – сама Катерина II більш охоче спілкувалась з обер-прокурором Синоду, аніж з його членами. Але прагматизм імператора і ставлення до Відомства православного сповідання легко пояснюються. Духовенство звертало увагу на конкретику: на захоплення еліти і двору за Олександра I містицизмом, чужим православ'ям, на свавільне запрошення обер-прокурором до участі у роботі Синоду «зручних» церковних ієрархів, на факт створення у 1817 р. Міністерства духовних справ (ліквідовано у травні 1824 р.) [271, с. 110-113], очолюваного обер-прокурором О. М. Голіциним.

Зі світської точки зору, зокрема, самого О. Голіцина, привід для втручання був: виконавська і фінансова дисципліна бажали кращого. Для прикладу.

Неодноразово мала місце нецільова витрата коштів, у тому числі – за усною вказівною колишнього обер-прокурора [123, с. 351]. За 1810 р. з 3120 справ, що надійшли для вирішення, волинською консисторією вирішено всього 1554, тобто, 50 % [123, с. 355]. На такі факти зі справ, що зберігались в Архіві Св. Синоду, вказував Ф. Благовідов. На інший випадок зі згаданої книги Ф. Благовідова звернув увагу В. Розанов – справу про хабарництво і вимагання з боку Севського архієрея Кирила, яка була розслідувана тільки завдяки зусиллям обер-прокурора, але направлена для розгляду до Синоду, де і «померла» [394, с. 267], оскільки попередньо Синод вибачив архієрею гріхи через «щире каяття». Тобто, з наведеного можна зробити висновок, що обер-прокурорська влада була важелем світського контролю за станом справ у духовному відомстві, здатним подолати спротив церковної корпорації зовнішнім впливам. За часів Олександра I його улюбленцю О. Голіцину саме тому і вдалося здолати корпоративний спротив, що він був близькою до імператора людиною. Його попередник такої привілеї не мав, тому його вимоги і вказівки підчас саботувались.

Прагматизм Олександра I, очевидно, пояснюється бажанням якщо не ефективно, то з розумінням витрачати кошти. Йдеться про чималі суми, які призначались з бюджету на «духовний штат». Ця стаття видатків за 1815 р. становила 2672767 руб. 4 $\frac{3}{4}$ коп. при загальній сумі видатків 391276180 руб. 54 коп. [126, с. 17, дод. 16] З цих коштів на Синод, монастирі, собори, академії тощо було закладено 1561062 руб. 14 $\frac{3}{4}$ коп.; для порівняння – на Головне управління та інші установи іноземних віросповідань – 317671 руб 12 $\frac{3}{4}$ коп. [126, с. 35, дод. 16].

Аналізуючи наведені цифри, слід мати на увазі іще один аспект. За Катерини II тільки за 1794 р. було випущено 30 мільйонів рублів асигнацій (паперових грошей, які визначались як державний борг [133, с. 82]. Не зважаючи навіть на значне збільшення податків і зборів, тобто, надходжень, вартість асигнаційного рубля впала до 50 (інколи – до 46) копійок [133, с. 84]. Під 1810 р. асигнацій було випущено ще на 272542750 р., але, наприклад, у 1809 р. вартість таких рублів дорівнювала 44 та $\frac{4}{9}$ коп. (порівняно ще із 1808 р. – 53 $\frac{1}{2}$ коп.) [133, с. 90].

Зменшення вартості асигнацій змусило уряд у 1812 р. навіть відмінити їхнє забезпечення податним фондом [172, с. 36].

Політика Миколи I щодо церкви була спрямована на підвищення її матеріального добробуту – при збереженні ключової ролі держави в питаннях управління і нагляду. Так, держава суворо слідкувала, аби духовенство не порушувало заборону придбавати землі із особисто залежними селянами. Але вже з 1829 р., після видання «Положень про способи до покращення стану духовенства» церкви, монастирі і архієрейські дома наділялись землями і угіддями (млинами та риболовлями), приходські причти – будинками. Держава збільшила матеріальне утримання, яке виділялось для монастирів, духовенству призначались пенсії, а приходським священикам – постійні й допоміжні оклади. На рівні закону було закріплено привілеї духовенства [6].

Щодо майнових прав церкви, то у Зводі було закріплено правило, яким релігійним інституціям заборонялось набувати населені маєтності. Поняття «населені маєтності» існувало до 1861 р. і по суті означало право володіння кріпаками. Окрім того, за Зводом 1832 р. церковні інституції набули право придбавати ненаселені маєтності, будинки й іншу нерухомість. Монастирям «від казни» виділялись угіддя і місця для рибного промислу (без права продажу, але із правом передачі в оренду). Для утримання храмів було дозволено проводити збір пожертвувань, а також залучати кошти з інших джерел (наприклад, через продаж культових предметів і свічок).

У Зводі законів про стан людей в державі в редакціях 1835, 1842 і 1851 рр. велику увагу було приділено церковному майну, здебільшого – в частині наділення і управління землею. Наприклад, монастирям і архієрейським будинкам дозволялось мати у володінні відведені від казни землі та інші угіддя, в тому числі для риболовлі. Монастирі і архієрейські дома не могли у будь-який спосіб відчужувати ці землі і угіддя, але могли віддавати їх у найм з умовою, аби на цих землях не буди організовані торгові заклади від них самих. Таку політику, коли держава намагається активно впливати на церковне життя, з іншого боку – щедро офіруючи в церковну інфраструктуру, можна назвати політикою покровительства.

У подальшому взаємини церкви і держави були усталеними та залежали від релігійного світосприйняття окремого монарха. Микола II, наприклад, був надзвичайно релігійною людиною. Він особисто і його родина щедро офірували на церковні справи власні кошти, що можна прослідкувати за реальними архівними документами [73, арк. 18; 74, арк. 63].

Синодальний період в історії Росії завершився обранням патріархом митрополита Московського Тихона (Беллавіна) 28 жовтня 1917 р. помісним собором Православної Російської Церкви (Священного собору Православної Російської Церкви). Цей процес анонсувався полемікою прибічників і противників відновлення патріаршества, але каталізувався падінням монархії і скрито-ворожою політикою Тимчасового уряду по відношенню до церкви – політикою «віддалення» [463]. Взагалі-то означена тема в силу обсягу матеріалу може являти собою окремий предмет дослідження [464]. Але загальний висновок невтішний: вмонтована у систему державного механізму церква сприймалась як його частина; загальне невдоволення [389; 390] такою системою, у тому числі з ідеологічних міркувань, державна церква повною мірою розділила з самою державою. Хоча ще наприкінці XIX – початку XX ст. частина мислителів, представляючи «релігійно-філософський підхід до оцінки політико-правових явищ, пов'язаний з православ'ям» виходили «з того, що вищим завданням людського життя є покіра Божій волі» [447, с. 549].

Собор засідав більш як рік – від 15 (28) серпня 1917 р. по 7 (20) вересня 1918 р. Пропонувалось залишити Синод з 12 членів, де би засідав патріарх з представниками єпископату (постійне представництво пропонувалось тільки для митрополита Київського, «адже Україна, до якої належить київська митрополія, знаходиться у особливому становищі за умовами свого церковного життя» [408, с. 9]), а також створити Вищу Церковну Раду [408, с. 6]. Події в Україні викликали занепокоєння Собору: спочатку планувалось створити особливий український відділ з проблем українських єпархій. На засіданні 24 (7) грудня 1917 р. вперше було обговорено питання скликання Всеукраїнського церковного собору. Вирішили спрямувати до України делегацію на чолі з митрополитом

Тифліським Платоном [164, с. 922] – спогади про обидва Собори залишив їхній учасник – у подальшому митрополит Веніамін (Федченков) [143].

Надалі з революційного хаосу церква та держава відбудовувались самостійно й на платформі різних ідеологій.

2.2. Церковна реформа Петра I та її наслідки.

Серед численних реформ Петра I окремо можна виділити церковну, яка полягала у заміні патріаршого управління синодальним та позбавленні духовенства вотчинних прав на населені і ненаселені землі. Цар посягнув не тільки на церковні устої. Так само він піддав модернізації увесь уклад тогочасного життя, через що релігійна реформа зазвичай називається органічною складовою інших реформ. При цьому самого Петра складно звинуватити у байдужості до релігії: він власноруч карав за антирелігійні висловлювання у своїй присутності [324, с. 91], ходив до церкви на сповідь і до причастя та ніколи не розлучався з натільним хрестом з часточками святих мощів, який врятував його від кулі під Полтавою у 1709 р. [324, с. 87].

Рішучість царя провести болючу для церкви реформу обумовлена, очевидно, низкою причин, серед яких: бажання прибрати конкурента самодержцю в особі патріарха, опір духовенства реформам та спогади дитинства. Цьому є багато історичних підтверджень. Зокрема, Ю. Самарін припустив, що жахливі картини зустріли юного Петра ще у колиці й тривожили його все життя, «він бачив скривавлені бердиші тих, хто називав себе захисником православ'я, і звик плутати набожність з фанатизмом та бузувірством» [405, с. 244]. Окрім того, загальновідомий факт, що патріархальне московське суспільство не сприйняло реформаторську діяльність нового царя, і «у загальному хорі народного ремствування, який оголосив царя «ворогом мирським, мироїдом і антихристом» духовенство зажди тягнуло найвищі ноти» [248, с. 20]. Щодо конкурента в особі патріарха, то це був приклад недалекого минулого, який не встиг забутися: конфлікт його батька царя Олексія Михайловича з патріархом Никоном. Непрості відносини між московськими царями та найвищими церковними ієрархами розглянуто у попередньому параграфі: спроби світських правителів впливати на вибори церковних ієрархів були й раніше. В. Є. Романовський наводить слова В. Татищева про зустріч князем Ростиславом Мстиславовичем наступника митрополита Климента, при якій він дорікнув патріарху за не узгодження

кандидатури митрополита з ним особисто [397, с. 229]. Враховуючи взаємини князівської влади з Константинополем, така позиція нерідко проявлялась, але не закріпилась на рівні норми. Та вже митрополит Філіп, оцінюючи причини свого поставлення на митрополичу кафедру у Москві, так вказував на це Івану IV: «Я точно – чернець; але, за благодаттю св. Духа, за обранням священного собору й твоїм зволенням, я – пастир Христової церкви» [450, с. 69]. Тобто, йдеться вже про згоду царя як чинник впливу на рішення собору єпископів щодо виборів першоієрарха, і такий стан справ вже вважається нормою. За смерть Філіпа від руки Малюти Скуратова цареві у різний час дорікали через душогубство, а не через перевищення повноважень: хто митрополита погоджував, той міг його і скинути.

Трохи згодом в історичний процес втрутилась симфонія світської і духовної влад: патріарх Філарет був батьком першого царя з династії Романових – Михайла, тому йому було дозволено більше за інших. Але інший патріарх – Никон, названий істориками «достопам'ятним мужем» [233, с. 192], який намагався побудувати відносини з царем за аналогічною схемою, зазнав поразки. Поставлений на патріаршество у 1652 р., Никон мав на молодого царя величезний вплив, але з часом Олексій Михайлович заявив свої права на першість. Так, Никон дозволив собі добиватися скасування Уложення 1649 р. (яким було засновано Монастирський приказ), називаючи його «книгою бісівською» та «противною апостольським правилам» [293, с. 152]. Окрім того, Никон активно просував теорію двох світил або двох мечів, «уподібнюючи владу царську – місяцю, духовну – сонцю» [462, с. 696], зазначаючи, що архієрейська влада сяє вдень і вона є над душами, а царська – влада над речами світу цього. Реформатору Петру не потрібна була ані конкуренція з першоієрархом церковним, ані вороже налаштоване московське духовенство, яке не підтримало б царя на випадок народних бунтів (якщо би саме не очолило такий бунт), як не підтримувало у проведенні реформ. Окрім того, його загальна діяльність потребувала значних коштів, і їх планувалось «позичити» у церкви.

Старт синодальній реформі дала кончина Адріана 16 жовтня 1700 р., який намагався управляти справами руської церкви як патріарх: незалежно не тільки від грецьких патріархів [457, с. 371], але й від світських правителів (останнє, правда, було проблематичним внаслідок довгої хвороби патріарха, його поступливості та непопулярності серед народу [417, с. 367-368]). Петра I про смерть патріарха повідомив Т. Стрешнев 18 жовтня 1700 р.: «Кому соборною церквою відати накажеш? А на Москві архієреї Смоленський, Крутицький, Вятський. Попереднє бажання твоє було відати Холмогорському владиці; тільки по нього не послано: чи бажаєш послати?» [456, с. 535]. І така постановка питання вже не викликала здивування або спротиву – поразка Никона далася в знаки і слово царя було вирішальним.

Очевидно, цар не мав чіткого, наперед визначеного плану, перебуваючи у стані війни зі Швецією, тому послався на те, «...що йому не дістає душевного спокою, необхідного для призначення достойної людини на вищу посаду в церковній ієрархії» [482, с. 58-59]. Можливо, йому знадобились час на роздуми і поради соратників. Зокрема, О. Курбатова (відомого «прибильщика» петровської доби, противника патріаршества, й, можливо, одного з ініціаторів його відміни [359, с. 62]). У листі до Петра невдовзі після смерті патріарха О. Курбатов сформулював план дій щодо подальшого реформування церкви: патріарха тимчасово не обирати, обмежившись колективним управлінням «хорошим архієреєм з п'ятьма вченими монахами», вжити заходів щодо збирання доходів та охорони патріаршої скарбниці, для господарського управління з мирян обрати боярина Івана Мусіна-Пушкіна або стольника Дмитра Протасьєва [456, с. 535-536].

А вже 16 грудня 1700 р. екзархом, блюстителем й адміністратором патріаршого престолу було призначено Стефана Яворського, митрополита Рязанського. Місцєблюстителя зобов'язали радитися з питань вищого церковного управління з Освяченим собором у складі спеціально викликаних до Москви єпископів, а соборні рішення мали подаватися цареві для затвердження. Іменним указом від 16 грудня 1700 р. було ліквідовано Патріарший розряд, всі його справи

(у тому числі – духовні, цивільні по єпархіальному управлінню та придворні патріаршого дому) спрямовано до інших приказів, «де які чини розправою відомі» [11, № 1818]. Тобто, було визначено нову підвідомчість справ та ухвалено, що такий порядок застосовуватиметься і надалі. За місцеблюстителем залишено тільки справи про розкол, «противності церкві Божій» та ересі.

Вибір пав на С. Яворського не випадково: цар потребував нових облич, оскільки корпоративна солідарність московського духовенства навряд сприяла б успіху його задуму. Тому він поставив на людину, до кар'єрного зростання якої він доклався. І попри пораду патріарха Єрусалимського Досифея не ставити на патріарший стіл «ні греків, ні сербів, ні русян», а самих лише «природніх» московитів, оскільки щодо них немає підозр у зараженні їх римськими ідеями [239, с. 42, дод.].

Не був у захваті від призначення і сам С. Яворський, який мріяв про архієрейський сан на батьківщині. Та й у Москві його зустріли явно недружно, називаючи «обливанцем, поляком та латинником» [402, с. 140].

24 січня 1701 р. іменним указом було відновлено діяльність заснованого у 1649 р. [422] Монастирського приказу: «Домом Святійшого патріарха і домами Архієрейськими, і монастирськими справами відати Боярину Івану Олексійовичу Мусіну Пушкіну і сидіти на Патріаршому дворі в палатах, де був патріарший Розряд, і писати Монастирським приказом» [11, № 1829]. Іменним указом від 31 січня 1701 р. [11, № 1834] було велено здійснити перепис патріарших, архієрейських та монастирських вотчин і людей їхніх, а збором податей і «розправою» над ними відати Монастирському приказу. Ф. Жорданія зазначав, що «за змістом указу Монастирському приказу насамперед було велено прийняти з-під влади церковних установ у своє відання все майно і вотчини патріарших, архієрейських домів і монастирів. Акт передачі церковного майна від церковних установ Монастирському приказу мав бути звершений через їх перепис» [208, с. 10].

Вже перші заходи показали, що першопричиною було бажання взяти під контроль церковні фінанси, через що квапились з відновленням діяльності

Монастирського приказу і визначенням його компетенції, залишаючи на потім реформування церковного управління. За В. Ключевським «військова потреба вказала на це джерело перш, ніж розгорнулася діяльність прибільників, хоча до їхньої канцелярії йшли деякі збори із церковних установ. Після Нарви, переливши на гармати багато церковних дзвонів, Петро указом 30 грудня 1701 р. позбавив монастирі права розпоряджатися їхніми вотчинними доходами за те і під тим приводом, що нинішні монахи, всупереч прикладу стародавніх і власній обітниці, не годують жебраків своєю працею, а навпаки, самі чужі труди поїдають» [255, с. 122].

Стефан Яворський не став для Петра I тим, ким був Т. Бекет для англійського короля Генріха II. Але й покладених сподівань на нього не виправдав також. Владика Стефан не погоджувався з царевою політикою низведення статусу церковної ієрархії до звичайного кола «государевих людей», через що вийшов з довіри і невдовзі був замінений на молодого, освіченого й амбітного Феофана Прокоповича, також вихідця з України. Саме йому судилося завершувати справу реформування церковного управління.

Нарешті, царським маніфестом від 25 січня 1721 р. основним законом вищого церковного управління було визнано складений Феофаном Прокоповичем «Духовний регламент», який у лютому 1721 р. був зачитаний в Сенаті та підписаний царем. Створена Духовна колегія (невдовзі була перейменована на Святійший Синод) «стала вищою установою, через яку» діяла «в церковному управлінні самодержавна влада» [437, с. 209]. Вирішив цар також питання визнання Синоду світовим православ'ям, звернувшись у вересні 1721 р. до патріарха Константинопольського, аби той «заснування Духовного Синоду за благо визнав». Через два роки патріарх відповів, що визнавав Святійший Синод своїм «у Христі братом», що має владу «творити й звершувати чотири Апостольські Святійші Патріарші Престоли» [458, с. 2-3].

Сам текст Духовного регламенту складався з трьох частин. У першій обґрунтовано переваги колегіального управління церквою перед одноособовим, про її, одноособової влади пороки (бюрократія, некомпетентність тощо, що може

бути небезпечним для самодержавної країни). У другій визначено коло повноважень, пов'язаних із загальноцерковними проблемами і церковним управлінням. Третя визначила функції й обов'язки членів Синоду, координацію його діяльності із іншими установами. Зокрема, члени Синоду повинні були розглядати богословські праці перед їх опублікуванням, перевіряти кандидатів на єпископську хіротонію, контролювати використання церковного майна, захищати духовенство перед світськими судами. Так назовні виглядає церковна реформа, тому варто детальніше зупинитися на її реальних наслідках.

Отже, реформа церковного управління або синодальна реформа. Як уже зазначалось, боротьба світських і духовних ієрархів за першість відбувалась від часу інституційного оформлення обох суспільних союзів (виокремлення суспільних союзів та їхнього співіснування з державою як видом суспільного союзу активно вивчалось до 1917 р.; зокрема, на це звертав увагу І. Кашніца [246, с. 86]). Перші християнські імператори брали активну участь у церковному житті, відомі випадки, коли вони навіть залагоджували суперечки між тогочасними першоієрархами різних престолів у питаннях догматичного богослов'я, як це мало місце у 454 р., коли імператор Маркіан успішно виступив посередником між папою Львом та константинопольським першоієрархом Анатолієм [167, с. 759-760]. Але такі взаємовигідні стосунки залишились в історії й у петровську епоху Європа була захоплена духом протестантизму. А Петро І, як відомо, був прихильником і самої Європи, і ідей Лютера. Тому й синодальна реформа була проведена в дусі реалізації ідей протестантизму та мала наслідком реалізацію європейського бачення взаємовідносин церкви і держави. Реформа церковного управління «стала тепер частиною загальнодержавного управління й у цьому було головне значення реформи» [462, с. 698]. Ця реформа «була тісно пов'язана з його (Петра І) реформами у державній галузі не тільки за часом, але і логікою реформ державних» [443, с. 10].

Духовний регламент і царський маніфест від 25 січня 1721 р. у сукупності мають великий обсяг, але їхній зміст зводиться, у кінцевому підсумку, до трьох ключових положень:

- духовні потреби і церковне управління, духовний чин, як чини військовий і цивільний, стали об'єктом владного (державного) піклування. Монарх як православний християнин мав право й обов'язок духовний чин виправляти. За О. Градовським створення Духовного регламенту впливало з загальних напрямків церковної політики Петра I, яку він сформулював як «виправлення духовного чину» [180, с. 382-396];

- імператор своїм «монаршим указом і сенатським приговором» засновує установу, яка відає управлінням духовним чином;

- «монарх здійснює владну опіку, представляючи владу державну, з сенатом» [443, с. 22].

Тобто, шляхом створення повноправного державного органу – Святійшого Урядуючого Синоду (спершу у назві було присутнє слово «урядуючий») церковну організацію в цілому було інкорпоровано у державний механізм. Аргументом на користь цього твердження є те, що Синод замінив собою патріаршу владу, яка управляла всією церковною ієрархією, тому злиття союзу церковного з державою стало неминучим і було тільки питанням часу й правильної організації.

Оцінюючи зміст Духовного регламенту, Т. Барсов зазначав, що він охоплював «майже всі предмети церковного управління» [108, с. 672]: одна його частина створена й призначена для реалізації мети церковної реформи, інша – виправленням «темних сторін церковного життя колишнього часу» [108, с. 671].

Саме на положеннях Духовного регламенту і маніфесту від 25 січня 1721 р. (або, на думку Є. Темніковського, їхньої інтерпретації) базуються наступні закони про віру, зокрема, ст. 43 Основних законів (т. I, ч. I, вид. 1832 р.): «В управлінні церковному Самодержавна Влада діє через Святійший Урядуючий Синод, Нею заснований» [443, с. 26]. До видання Основних законів 1906 р. вважалося, що Росія управляється імператором, а народ її складає православну церкву, тому немає і не може бути влади незалежної від самодержавства, і церковна влада не є виключенням. Доказом повноти влади служить питання, здавалось би, далеке від мирського життя – канонізація святих. Св. Синод формував власну думку з цього

питання і подавав їх на затвердження імператору, який ставив резолюцію «згоден з думкою Св. Синоду». Таким порядком було канонізовано св. Інокентія, єпископа Іркутського та св. Тихона Задонського [442, с. 12-13].

Після привнесення в державне життя Росії елементів виборного правління (після видання Основних Законів 1906 р.) точка зору на імперську владу щодо церковних питань дещо трансформувалось: вважалось, що верховна самодержавна влада російського імператора містить у собі і державну, і церковну влади. Церковна його влада обумовлюється не тим фактом, що імператор наділений владою над церквою виключно з підстав знаходження її на керованій ним території. А тільки через те, що він належить і не може не належати до православної церкви. Саме як християнський монарх «він є верховним захисником й хранителем догматів пануючої віри, блюстителем правовір'я і всякого у церкві святій благочиння» [443, с. 3-4].

Нарешті, другим напрямком реформування стало питання церковного майна. Відновлення діяльності Монастирського приказу привело до передачі церковних вотчин світським його очільникам. При цьому компетенція Монастирського приказу щодо управління церковними вотчинами неодноразово переглядалась. Царською резолюцією на докладних пунктах від 10 грудня 1718 р. ухвалено «села Патріаршим бути у дворецького Патріарша» [12, № 3252], хоча збір з цих вотчин казенних податей залишити у Монастирському приказі. 16 жовтня 1720 р. видано указ, відповідно до якого монастирські вотчини поверталися монастирям. З них мав збиратися «оклад» для Монастирського приказу й казенні податі «бездоїмочно», а питанням роздачі мала відати Камер-Колегія [13, № 3659].

Монастирський приказ було ліквідовано 17 серпня 1720 р.: «великий государ указав із приказів тих, які були під володінням боярина князя Петра Івановича Прозоровського, Монастирському приказу не бути» [177, с. 128]. На виконання царської резолюції [13, № 3734] 14 лютого 1721 р. Урядуючий Сенат видав розпорядження: казенні збори із патріарших, архієрейських і монастирських вотчин, зібрані через синодальних посланців, мають передаватися до Камер-

колегії і Штатс-Контор-колегії, а «розправу» чинити має Відомство духовного сповідання – Святійший Синод.

Діяльність Монастирського приказу з управління церковними вотчинами складно назвати ефективною: невдовзі після створення Духовна колегія подала цареві доповідну про необхідність підпорядкування церковних вотчин їй, мотивуючи це тим, що «від світських правителів вотчини зубожіли», і зазначене має документальне підтвердження: у період 1701-1721 рр. Монастирським приказом було роздано 6407 дворів, належних до церковних вотчин [177, с. 138-139, додат.] (тобто, у кошторисах Монастирського приказу і Камер-колегії виникли розбіжності, а зазначені двори колишніх духовних вотчин ніде не значились, що й дало підстави говорити про їхню роздачу). І питання було вирішено на користь Синоду, церковне майно було передано йому в управління. При цьому «світська влада зовсім не думала поновлювати духовенство у їхніх вотчинних правах. Передавалось Синоду лише адміністрування вотчинами, дохід з яких йшов на користь духовенства і монастирів тільки в тій своїй частині, що була визначена штатом; все решта йшло на загальнодержавні потреби» [461, с. 102-103]. Після усвідомлення факту невідповідності обсягу роботи з адміністрування церковного майна та власне доходів від нього для відомства православного сповідання і церковних структур, Св. Синод у 1721 р. сам виступив ініціатором відновлення діяльності Монастирського приказу: для «безпосереднього завідування церковними вотчинами, переданими до Синодального управління» [111, с. 171].

Указом від 4 вересня 1722 р. Синод визначив компетенцію Монастирського приказу: збирати всі казенні податі із селян духовного відомства (за виключенням синодальної, колишньої патріаршої, області), здійснювати суд над селянами (за їхніми позовами і позовами проти них) – окрім справ духовних і кримінальних, відправляти відставних і скалічених солдат до монастирів, жебраків розподіляти по богадільнях, здійснювати розшук і видавати селян-втікачів із духовних вотчин тощо.

Відповідно до указу від 18 вересня 1724 р. при Синоді було засновано Камер-контору, до компетенції якої було віднесено управління вотчинними доходами й витрати на утримання духовенства. У зв'язку з цим іменним указом у січні 1725 р. діяльність Монастирського приказу було припинено, на цей раз, остаточно. 12 червня 1726 р. за Катерини I Св. Синод було поділено на два апартаменти – справ духовних і економічних, а цей останній у 1726 р. перейменовано на Колегію економії. «Загальний сенс цього поділу полягав у тому, що справи з управління церковним майном були віддані не установі при Синоді, як колись, а абсолютно самостійній, сформованій зі світських осіб і контрольованій державою» [461, с. 103]. Такі дії визначено як реформа Св. Синоду 1726 р., і офіційною причиною було названо бажання полегшити турботи його членів щодо управління майном. Неофіційною причиною, очевидно, була неможливість запровадження штатів (штатів на державне утримання за синодальною реформою, вони передували штатам, введеним після проведення секуляризації церковних земель) через неефективну діяльність Камер-контори [145, с. 13-14]. Так, змінюючи один одного, світські державні органи опікувались церковними вотчинами й доходами з них, допоки не прийшов час секуляризувати самі вотчини, чим остаточно вирішити всі питання.

Відновлення діяльності Монастирського приказу у 1701 р. мало наслідком також юрисдикційні зміни: «йому віддані всі позови людей різного звання на духовенство і його селян; позови самого духовенства і підвладних йому людей на світських осіб велено було розбирати в тих місцях, яким відповідачі були підсудні» [315, с. 510]. Згідно з указом від 7 листопада 1701 р. [11, № 1876] позови проти духовенства розглядалися у Патріаршому Духовному приказі; в разі необхідності допиту духовенства в якості свідків допитувати належало у Московському Судному приказі (В. Мілютін приєднується до думки К. Неволіна, що указ стосується, очевидно, духовенства Патріаршої області [315, с. 510]). К. Неволін підсумовує, що за духовним начальством за Петра I у судових справах залишилися тільки справи щодо предметів духовних, які стосувалися духовенства й мирян, а також справи за позовами проти осіб білого духовенства і монахів,

архієрейських та монастирських служителів і селян про «лайки, побиття, крадіжки, безчестя й інші образи» [326, с. 250]. Зазначене підтверджується резолюцією на доповіді Синоду від 15 березня 1721 р. [13, № 3761] та синодським указом від 4 вересня 1722 р. [13, № 4081].

Для свого часу і з точки зору ефективності державного будівництва церковна реформа, напевно, мала право на існування. За В. Незабитовським до петровської реформи церковна власність, за невеликим виключенням, була звільнена від оподаткування («тягла») [328, с. 5], а саме з Петра I почалася епоха «піклування про народне господарство» в цілому [329, с. 76]. Майновий аспект було завершено секуляризаційними заходами Катерини II, а синодальний – законсервувався аж до вирішення питання відновлення патріаршества на початку XX ст., у якого було багато як прихильників, так і противників. Але, як завжди буває, реформаторські ідеї без їхнього удосконалення відповідно до потреб, що змінюються, перетворюються на свою протилежність. Так, наприкінці XIX – початку XX ст. вже відкрито просувались ідеї зміни державного статусу православної церкви, якого вона набула внаслідок реалізації синодальної реформи з підстав, що «відомча форма противна соціальній природі Церкви та гальмує її внутрішні і зовнішні зростання й процвітання» [427; с. 327] – з роботи М. Заозерського «Церква і Держава». Питання серйозно обговорювалось на державному рівні та навіть увійшло до спеціальної довідки, складеної Законодавчим відділом Канцелярії Державної Думи для цього представницького органу у 1914 р. Оцінюючи еволюцію Св. Синоду як органу державного управління і, водночас, органу управління церквою, В. Львов (у подальшому – обер-прокурор Синоду при першому і другому (першому коаліційному) складах Тимчасового уряду) на засіданні Думи 5 березня 1912 р. резюмував: Синод має широкі повноваження як орган державної влади. Втім, у сенсі церковного управління не тільки штати і статут Синоду нічим не регулюються, але «навіть самий склад Святійшого Синоду знаходиться в руках Обер-Прокурора» [427, с. 33]. За таких умов про ефективність управління, яка була метою реформи, говорити зайве.

2.3. Секуляризаційна реформа 1764 р. і введення штатів. Особливості проведення реформи в українських землях.

Поняття «секуляризація» знаходиться у правовій площині. Воно має об'єктивне значення та в одному з своїх аспектів використовується для визначення процедури, пов'язаної з переходом церковного майна у власність держави. «Варто наголосити, що поняття секуляризації виникло для позначення законного переходу права власності у відповідності до ухвалених публічною владою правових норм» [268]. Секуляризація церковного майна, зокрема, нерухомого, знайома історії багатьох країн: за рахунок церковних земель Карл Мартел поповнив державний фонд для роздачі їх у бенефіції, відомі секуляризаційні процеси у Німеччині у XVI ст. під впливом реформації Лютера і невдала спроба їх зупинити у 1529 р. імператором Карлом. І це далеко не повний перелік країн і їх секуляризаційних актів. У цитованій вище роботі Д. Л. Комягін наводить такий приклад: правові акти про секуляризацію нерухомості Еладської архієпископії ухвалювались у 1920, 1931, 1952 і 1987 рр., а до цього у 1833 р. за договором державі відійшли дві третини об'єктів нерухомої власності церкви в обмін на виплати священнослужителям. Отже, слід погодитися із названим дослідником, що секуляризацію слід розглядати «не тільки як явище, яке повторюється в історії, але і як особливий вид націоналізації» [268].

Тому, на думку дисертанта, секуляризаційна реформа 1764 р. задля повного висвітлення має бути розглянута в контексті її історії, підготовчих заходів і нормативної бази, а також наслідків.

Дисертант частково погоджується із висловленою М. Дебольським думкою [189, с. 312], що церква сама поставила себе у майнових питаннях під контроль держави; принаймні, відомі історичні факти підлягають саме такій інтерпретації. Але не слід забувати іще про дві обставини: інституційна і майнова церковна організація формувалась не паралельно із державною, а пізніше і з дозволу останньої. Так, за даними літопису за Лаврентієвським списком Антоній Печерський звертався до Ізяслава пожалувати йому гору для облаштування монастиря [375, с. 67-69] (відомості за 6559 р. – «від створення світу»). Сам

Володимир встановив десятину і щедро офірував на церкву (відомості за 6502, 6503 і 6504 pp.) [375, с. 53].

На думку М. Дебольського, сама церква була зацікавлена надати правовстановлювальним документам на землю – купчим і духовним грамотам, більшої «кріпості». Вони здійснювались у письмовій формі – як приклад, купча і духовна Антонія Римлянина до 1147 р. [472, с. 113], або виконувались у формі жалуваних грамот, коли самим фактом видання грамоти світська влада легітимізувала церковну власність – грамота великого князя Мстислава і сина його Всеволода Юрійовському монастирю, бл. 1130 р. [472, с. 111-112]. На думку М. Владимирського-Буданова, з утворенням державного союзу утвердилось правило, що нічийні землі належать князеві: так, як зазначалось раніше, Ізяслав жалував гору Печерську Антонію, йому як приватному власнику не належну, а влада В. Новгороду – пусту болотяну місцевість засновникам Соловецького монастиря [148, с. 527]. Тому, завершуючи думку щодо часткової згоди із тезою М. Дебольського, можна стверджувати: церква сама поставила себе у залежне становище, але ця самостійна дія була єдино можливою правомірною у взаємовідносинах із світською владою.

У подальшому церковні інституції отримували жалувані грамоти, а також визнали суд князя у майнових спорах між собою і іншими суб'єктами, про що свідчать численні праві грамоти (документи, за правовою природою схожі на сучасні заочні рішення суду): між Троїцьким Сергіївим і Кириловим монастирями (1479 р.) [89, с. 1-3], Стеногорському монастирю на проїзд по річці (1483 р.) [89, с. 3-4], Ферапонтову монастирю на село Крохинське (1490 р.) [89, с. 8-10].

У XV-XVI ст.ст. у Московській державі як і раніше різноманітне нерухоме майно належало архієрейським кафедрам, монастирям і церквам. А саме: а) починки (так називали перші будівлі, які з'являлися в певній місцевості; якщо до них приєднувались іще кілька – виникало поселення), дома, двори, подвір'я, городи (наприклад, у Троїце-Сергієвого монастиря в середині XVI ст. двори окрім Москви були у Дмитрові, Твері, Угличі, Переяславі Залеському, Ростові, Костромі, Нерехті, Плесі, Солігалечі, Балахні, Нижньому Новгороді, Суздалі,

Володимирі, Горохові, Ярославлі, Устюгу і Боровську [306, с. 227]); б) господарські і промислові будівлі і заклади, як то: млини, лавки, солярні тощо; в) землі ненаселені різного виду: пашні, ліси, луки, різки й озера з риболовлею, боброві і бортні угіддя тощо; г) населені землі: села, селища, слободи і цілі волості.

Населені й ненаселені землі жалувались князями (удільними і великими) та укріплялись за ними жалуваними князівськими грамотами. Інші землі жалувались особами не князівського походження, у тому числі тими, хто брав чернецтво – такі землі укріплювались даними і вкладними грамотами цих осіб. У третьому випадку землі переходили до церковних інституцій через заповіти князів і інших осіб, правовстановлювальними документами для таких земель були духовні грамоти (наприклад, духовна новгородця Климента, XIII ст. [472, с. 117-119]). Крім того, архієрейські будинки, монастирі і навіть окремі церкви не позбавлені були права купувати землі (у таких випадках угода оформлялась купчими записами), або обмінювати їх (мінними записами). Інколи церковні інституції отримували землі по заставних – у разі, якщо особа позичала у них кошти під заставу нерухомості і не виконувала договір позики у встановлений строк. Заставлена нерухомість, таким чином, переходила на праві власності до позичальника, якою виступала церковна установа.

Митрополит Макарій на підставі аналізу архівних матеріалів робить висновок, що часто церкви і монастирі зверталися до князів з наміром отримати огорожувальну грамоту, якою б підтверджувався факт і законність надбання церквою землі у будь-який перерахований спосіб, і в певних межах [306, с. 229].

Накопичення церквою статків не залишилось поза увагою світських правителів, які воліли збагатитися і позбавитись від конкурентів. Почалось все із осади Новгорода московським князем Іваном III. Новгородцям, що визнали свою поразку, князь запропонував віддати йому частину феодальних вотчин для облаштування князівського подвір'я, як це було заведено у московських землях. Новгородські бояри просили його не чіпати вотчин боярських, на що Іван погодився, але його не влаштували запропоновані йому з державних волості

Великі Луки і Ржева Пуста. Тоді йому було запропоновано 10 волостей: чотири від владики Новгородського і шість монастирських. Московський князь погодився, але запитав повний список церковних маєтностей, і тільки від «благородства душі» та на прохання новгородців взяв собі «лише» по половині волостей владики і монастирських. У 1500 р. він забрав більшість архієрейських і монастирських вотчин новгородських церковників – що характерно, за благословенням митрополита Симона, роздавши їх на правах маєтностей служилим людям (дітям боярським) [358, с. 34].

Подальший етап секуляризації пов'язаний з дискусією «йосифлян» і «нестяжателів», а також подіями собору 1503 р. «Нестяжателі», або білозерські старці – послідовники Ніла Сорського, який започаткував новий для Росії скитський монастирський напрямок (щось середнє між гуртожительним монастирем (де спільні праця, трапеза й молитва) і обителями відлюдників). За його статутом братія мала жити тільки з власної праці, монахи з монастиря відлучатися права не мали. Заборонено братії було також просити милостиню. За таких умов скитяни швидко зубожіли, через що преп. Ніл змушений був звернутися до великого князя Василя Івановича по допомогу – 155 четвертин житнього борошна на рік. Такий відчутний аскетизм залучив до нього всього 12 монахів, які згодні були розділити із преподобним його принципи. Позицію Н. Сорського засвідчують його праці – «Переказ учням про життя скитське Ніла Сорського», і, особливо, «Статут монастирський Ніла Сорського», видані М. С. Боровковою-Майковою єдиною книгою за більш як 100 списками, які на час видання книги зберігались в багатьох архівах і бібліотеках. За розумінням самого інока, перебувати в заповідях Божих можна, «набуваючи необхідну потребу від своєї праці, оскільки Богу угодні співи, молитва, читання про духовне і робота» [338, с. 90].

«Йосифляни» або прибічники Йосипа Саніна – настоятеля Волоцького монастиря, який увійшов в історію під іменем Йосипа Волоцького. Спочатку преп. Йосип виступив проти єресі Схарії, якою, з-поміж іншого, заперечувався монастирський спосіб життя як «противний самій природі». А потому, влітку

1503 р., взяв участь у соборі. Гласним порядком розглядалось питання про вдових попів, і негласно – про монастирські вотчини [473]. На соборі, побутує думка [411, с. 501], було прочитано знамените вено Костянтинове як доказ невідчужуваності церковного майна і його священного характеру. З діяння собору остаточно сформулювалось правило невідчужуваності церковного майна. Причому, правило це розумілось подвійно: 1) охорона власності церкви від посягань держави; 2) заборона відчуження майна самими суб'єктами церковної власності (полемізуючи із О. Павловим, М. Владимирський-Буданов наполягає на формуванні цього принципу після собору 1503 р., оскільки до цього багато свідчень відчуження церковного майна [148, с. 535]).

У рішеннях собору повною мірою відображено позицію Й. Волоцького щодо непорушності церковного землеволодіння, хоча його промова на соборі, відображена у листі про «нелюбків», викликає у багатьох дослідників справедливі сумніви у її дійсності і автентичності [219, с. 170]. Відомий також трактат преподобного Й. Волоцького про недоторканість церковного і монастирського майна [309, дод.: с. 128-144], написаний після переходу під протекторат великого князя московського у відповідь на грабежі монастирської скарбниці з боку удільного волоцького князя Федора Борисовича [219, с. 173].

Вже Стоглавим собором 1550 р. (дата, як і назва собору, є продуктами більш пізнього часу; нині стоглавий собор датується 1551 р.) [398, с. 242] введено практику обмеження нових земельних надбань церкви за рахунок обов'язковості надання на це дозволу світської влади. Втім, на думку М. Дебольського, такі обмеження на практиці місця не мали [189, с. 319], оскільки є докази зворотного. Зокрема, серед актів, що зберігались у Кирило-Білозерському монастирі, є купчі від 1557 р.: С. Кемського-Нащокіна і князя Данила, Данилового сина про продаж «ігумену з братією» сіл, пожнів, починків тощо [190, с. 83-84].

Разом з тим, приговором собору оформлено правило непорушності церковних вотчин: вотчин і сіл, даних на поминання святим церквам без викупу, і іншої нерухомості «не віддати, не продати, але міцно зберігати і глядіти» [291,

с. 284]. Втім, сам В. Курдиновський допускає право викупу вотчин у церкви за приговором собору.

За соборним приговором 1572 р. для більшості монастирів було встановлено заборону набувати нові землі. Приговором церковно-земського собору 1580 р. [399, с. 26-28] було заборонено монастирям набувати нерухомість через купчі, закладні і заповіти. Приговором 1584 р. [399, с. 31-35] запропоновано замість духовних заповітів на землю на користь церкви компенсувати їй грішми, не купувати та не брати у заставу вотчин. Одночасно церковні вотчини не підлягали викупу і експропріації – у тому розумінні, що якщо за приговором 1580 р. держава мала право викупати вотчини у церкви, передані туди на спомин душі, і передавати їх до роду вотчинників поза залежністю від ступеню рідства, то у 1584 р. коло таких родичів звужене найближчими родичами.

Із цього слід зробити декілька висновків.

По-перше, у приговорі 1580 р. йшлося про землі монастирів, а не архієрейських будинків, що надбали свої землі задовго до цієї дати. Такі заходи уряду дали можливість провести заборонні новели за рахунок підтримки частини архієреїв.

По-друге, ухвалюючи по суті антицерковні акти, держава в особі великого князя не тільки позбавлялась конкурента, але й намагалась вирівняти економіко-соціальний дисбаланс: виступала захисником родів, позбавлених за рахунок духовних заповітів вотчин; нейтралізувала монополістичні апетити церковної організації як великого землевласника; сприяла наповненню земельного фонду за рахунок вимороченого майна для роздачі служилим людям – новій опорі для себе.

Уложення Олексія Михайлович 1649 р. (глава XVII, ст. 42) [399, с. 188] заборонило відчужувати церкві будь-які вотчини, під страхом їхнього відняття, хоча є свідoctва ігнорування такої заборони на практиці (наприклад, купча Р. Ємельянова Троїце-Сергіївському монастирю 15.04.1684 р.) [500, с. 110].

В українських (південно-західних) землях церковні інституції також обростали нерухомістю [147, с. 3-12]. Способами надбання були пожалування, дарування, заповіт і спадкування за законом. Могли церкви, монастирі та

архієрейські будинки набувати нерухомість через міну або купівлю-продаж; використання заставних було обмежено канонічною заборонаю церкві та її служителям займатися лихварством. Правовстановлюючі документи литовська і польська влада визнавали, надаючи при цьому новому власнику свої привілеї. Наприклад, ігумен Свято-Михайлівської обителі Макарій у 1523 р. просив у короля Сігізмунда повернення монастиря до «чину грецького благочестія», незалежність його від київського митрополита, обрання ігумена з числа братії за її вибором. Монастирський очільник не тільки отримав те, що просив – король залишив за монастирем землі і угіддя, належні йому до татарської навали, [170, с. 6]. Більш пізнім прикладом є заснування так званого «запорозького» Гамаліївського Харлампіївського монастиря військовим значковим товаришем Антоном Гамалією у 1702 р. На цей храм також щедро офірували гроші і землі [487, с. 150-170].

У другій половині XVI ст. передача маєтностей на спомин душі набула настільки масового характеру, що це питання стало предметом обговорення у сеймі [147, с. 23], але король не взяв на себе відповідальність скасувати привілеї вільного розпорядження власністю, даровану його попередниками.

Таку місію взяв на себе російський уряд, починаючи з Петра I. Період між смертю першого імператора (28.01.1725 р.) і державним переворотом, внаслідок якого на престол зійшла Катерина II (28.06.1762 р.), в історичному аспекті детально вивчено, зокрема, П. Верховським [144, с. 638-657], А. Комісаренком [265; 264; 263], І. Булігіним [137, с. 299-312], В. Мордвінцевим [317], О. Чупис [486, с. 36-42].

Схематично, заходи російських урядів цього періоду можна окреслити таким чином:

- іменним указом Синоду від 31.01.1724 р. було дано старт компанії щодо облаштування у монастирях богоугодних закладів і семінарій;

- політика Петра I і Катерини I призвела до значного скорочення монастирів і чорного духовенства – за Петра II спостерігалось пом'якшення, зокрема, у частині відкриття нових гуртожительних монастирів;
- уряд вживав заходів щодо отримання інформації про результати господарської діяльності церковних інституцій – зокрема, користуючись наслідками неврожаю 1734-1735 рр.;
- після правління Анни Іоаннівни (1730-1740 рр.) і незначного часу регентства Анни Леопольдівни політика Єлизавети Петрівни спершу виглядала відлигою у стосунках.

Разом з тим, слід мати на увазі ще дві обставини: 1) церковні господарства від Петра I було вмонтовано у загальнодержавний економічний механізм, до якого монастирські вотчини станом на 1739 р. заборгували близько 100 тисяч рублів [265, с. 105]; 2) зазнала невдачі реформа 1726 р. щодо створення Колегії економії і розподілу між нею та відомствами, які опікувались церковним майном, повноважень із збирання недоїмок. Саму Колегію – «вигаданий Сенатом паліатив невдалої реформи 1726 р.» [144, с. 657] у 40-х рр. розпустили. Але недоїмки у значних розмірах залишилися.

Зазначене стало підставою спочатку для якісної зміни складу Колегії економії, а коли і вжиті заходи не дали результату – для ухвалення на Конференції 30.09.1757 р. узаконення щодо монастирських і архієрейських вотчин (зміст документу приведено за А. Комісаренком, який використав документ ЦДАСА: Ф. Сенату (№ 248). Оп. 40. Кн. 3066, А. 482-482 зв.) [265, с. 107]: 1) ввести у духовних володіннях офіцерське управління (замість представників монастирської вотчинної адміністрації – «монастирських служників»; 2) у цих вотчинах ввести ті ж повинності, що і у поміщицьких селах; 3) ввести штатне утримання монастирів; 4) стягнути із монастирських вотчин гроші на утримання офіцерів і солдат («інвалідів») за всі роки, за які вони заборгували; 5) заснувати на ці гроші «будинки інвалідів»; решту віддати до

банку, аби на відсотки із них і на нові платежі від монастирів такі будинки утримувати.

Виконання цього узаконення наштовхнулось на відсутність відомостей про склад церковних вотчин і доходи від них; перед Сенатом і Синодом було поставлене завдання зібрати всю необхідну інформацію. Виконання цього завдання розтягнулось до 1761 р. – часу смерті імператриці. Гавриїл, ієромонах Оранського Богородицького першокласного монастиря, вказував, що виконання указу від 30 вересня 1757 р. (яким «звільнено всіх ченців від управління Архієрейськими і монастирськими вотчинами, як таких, що відреклись від тягара і занять цих життєвих опікувань») залишилось без задоволення «з політичних обставин» [159, с. 66].

16 лютого 1762 р. новий імператор Петро III направив до Сенату іменний указ, у якому зобов'язав його впровадити напрацювання по секуляризації церковних вотчин у життя. За наслідками обговорення питання у Сенаті з'явився сенатський указ від 19 лютого 1762 р., схвалений імператором, який містив вимогу про секуляризацію і план її здійснення. Але на місця цей документ було розіслано лише влітку 1762 р. А вже 28 червня 1762 р. внаслідок перевороту, у якому вона була підтримана духовенством, на престол зійшла Катерина II. Імператриця говорила, що вона наважилась зайняти престол, з-поміж іншого, для захисту церкви, яка у попередні часи потерпала. Серед «непорядків» попереднього царства вона перш за все вказувала на «відняття із відомства духовного чину сіл і інших маєтностей» [180, с. 400]. Іменним указом від 12 серпня 1762 р. Катерина наголошувала: «Здається, потреба полягала тільки у тому, аби відібрати у духовних маєтки, а щоби передбачливо вжити заходів порядного, для церкви і духовного чину нешкідливого, і для вітчизни корисного управління, про те не думано» [19, № 11643]. Колегію економії цим указом було скасовано і управління церковним майном передано Синоду, при якому було поновлено канцелярію синодального економічного правління. «В указі цьому, однак, є обмовка, зміст якої розкрився пізніше. А саме там сказано: «не маємо наміру привласнювати собі церковні маєтності; але тільки маємо дану від Бога

владу видавати закони про краще їх застосування на славу Божу і на користь вітчизни» [19, № 11643].

Повертаючи духовні маєтності під опіку Синоду, імператриця заснувала комісію з духовних і світських осіб, якій було наказано всі маєтності переписати, заснувати штати і встановити на штати утримання за рахунок використання маєтностей. У 1763 р. діяльність колегії економії було відновлено, їй було надано ще більше прав, ніж раніше. Колегію було поставлено врівень з іншими, хоча формально вона діяла на підставі указів Сенату, а зі справ духовних – Синоду. Але потім установчим указом імператриця визначила велику кількість справ, які за «домовленістю» із нею колегія вирішувала на власний розсуд. У всіх цих справах колегія була підзвітна тільки імператриці. Звіти щодо управління духовними маєтностями колегія надавала їй у формі генеральної відомості, а потім, для відома, лише повідомляла Сенату (хоча формально мала керуватися саме його указами) [19, № 11814].

Нарешті 26 лютого 1764 р. було дано старт секуляризаційній реформі, за якою населені землі (а це 910 866 душ селян) перейшли під державне управління. Було видано іменний указ, даний Сенату [499, с. 3], про поділ духовних маєтностей і про збір з усіх архієрейських, монастирських і інших церковних селян із кожної душі по 1 руб. 50 коп. – з долученням Маніфесту про підвідомчість всіх архієрейських селян Колегії економії, і штатів по духовній частині [19, № 12060]. Вже 15 березня 1764 р. в Санкт-Петербурзі було засновано Контору колегії економії і про ведення діловодства в ній на основі колезької інструкції (із долученням штатів і табелів) [19, № 12087], а 31 березня 1764 р. було затверджено доповідь Комісії про духовні маєтності про безвотчинні і на своєму утриманні монастирях і пустинях (актом законодавства ставала доповідь з монаршою резолюцією «бути за цим»), щодо яких було затверджено штати на утримання [19, № 12121].

Архієрейські дома обліковувались за штатом першим класом, наприклад Новгородський архієрейський дім [499, с. 27] та Санкт-Петербурзький архієрейський дім та Олександроневський (зливо, як у оригіналі) монастир [499,

с. 35]. Архієрейське жалування на рік складало 1500 руб., а із врахуванням провіанту, дров і корму для коней – 3923 руб. на рік. Для прикладу платня економа складала 50 руб. на рік, двох архієрейських келійників – по 15 руб., а чашника – 8 руб. Псковський архієрейський дім обліковувався за другим класом [499, с. 39], платня архієрея становила 1200 руб., а з врахуванням виплат для життєзабезпечення – 2200 руб. Платня економа зменшена на 10 руб. на рік, незмінною залишилась тільки платня чашника – 8 руб. на рік. До архієрейських будинків другого класу належали також Казанський, Астраханський, Тобольський, Ростовський, Крутицький і Тверський [499, с. 43]. Окремим рядком було виписано штат на утримання Святотроїцької Сергієвої Лаври (статус Лаври монастир отримав у 1744 р. з рук Єлизавети Петрівни), а також чоловічих і жіночих монастирів першого-третього класу. До прикладу, архімандрит Лаври мав жалування 1000 руб. на рік, архімандрит чоловічого монастиря першого класу – 500 руб., другого – 300 руб., а ігумен (де не створена архімандритія) монастиря третього класу – 150 руб. на рік. Такі показники становлять десятикратний розрив із жалуванням архієрея, віднесеного до першого класу.

У 1764 р. секуляризація не торкнулась українських земель. За іменним указом, даним Синоду 10 квітня 1786 р. (№ 16375) [21, 16375] було затверджено штати Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської єпархій. Іменним указом Синоду від 25 квітня 1788 р. (№ 16649) [21, 16649] було «поміщено у штати» монастирі Харківської, Катеринославської, Курської і Воронежської губерній. Указом від тієї ж дати № 16650 було перерозподілено селян з монастирських вотчин Курського, Воронежського, Катеринославського і Харківського намісництв. А таких було немало: наприклад, тільки монастирям Лівобережної України у 1785 р. за даними В. Мордвінцева належало 97735 душ чоловічого населення [318, с. 19-21].

Згідно з названими документами київський митрополичій дім урівнювався з архієрейським московським домом, Києво-Печерська Лавра одержувала утримання на рівні із Троїце-Сергіївською. Було заплановано також інші заходи з упорядкування підвідомчості і штатної структури. Зокрема, було передбачено

переведення ставропігійного Київсько-Межигірського монастиря у Таврійську губернію у розряд монастирів першого класу, а у його будівлях розмістити «пансіон для престарілих і немічних офіцерів» [317, с. 56].

Втім, проведення секуляризації в українських землях супроводжувалося занепокоєнням уряду «відпадинням чад» від православної віри, підбурюваних непопулярними реформами і близькістю неспокоїної Польщі. Саме тому на київську кафедру було призначено митрополита Самуїла Милславського – людину харизматичну і таку, що співчувала реформам. Проповіддю з кафедри владики утримував духовенство й вірян від прямої непокори. Але, як стверджує повір'я, не завжди йому те вдавалось. Так, будучи у 1787 р. у Києві, Катерина II виявила бажання відвідати Межигірський монастир, про що було дано знати монахам. Але останні буцімто не хотіли приймати у монастирі людину, яка зробила так багато для руйнації їхнього господарства. На ранок дня, коли було заплановано візит, монастир запалав. До сьогодні стверджують, що свою обитель підпалили самі ченці [393, с. 17]. Втім, підпал монастиря був пов'язаний не лише з секуляризаційною реформою – у 1786 р. у зв'язку з перерозподілом малоросійських єпархіальних штатів було ухвалено перевести Межигірський монастир у Таврійську губернію із залишення приміщень відставним військовим і інвалідам [282, с. 265].

Загальна оцінка реформи у підсумку не виглядає аж так песимістично, як зазвичай прийнято вважати.

По-перше, слід мати на увазі той факт, члени Синоду фактично були прирівняні до державних службовців за петровською реформою, і отримували відповідно до Табелю 1710 р. значно менше, ніж їм було запропоновано Катериною II.

По-друге, якщо на момент утвердження штатів утримання Новгородського митрополита і Санкт-Петербурзького архієпископа (й у цілому їхніх єпархій, про які вони могли подбати, будучи на той момент членами Синоду) було значно більшим, ніж у московської кафедри, то у XIX ст. вона змогла відставання надолужити – за рахунок збільшення статків монастирів. Через це, «якщо не брати

до уваги дрібні моменти, справедливим буде сказати, що «церковно-майнова реформа 1764 р. для архієрейських установ взагалі не була невідповідною» [211, с. 216].

По-третє, реформою 1764 р. також було змінено межі єпархій. Нові єпархії, засновані у другій половині XVIII ст. одразу включались у штати [421], тобто, одразу по створенню отримували засоби до існування.

По-четверте, найбільш болючою реформа виявилась для монастирського господарства: багато з монастирів було ліквідовано, зменшено кількість чернецтва. Вже у XIX ст. доходи монастирів виросли за рахунок пожертвувань і паломників, але ці події розділяли роки зuboжіння.

Втім, така картина була характерна не для всіх регіонів імперії. В українських землях на прикладі київської єпархії число монастирів і чернечої братії протягом XVIII ст. залишалось стабільним попри багаточисельні переведення до Росії, епідемію чуми в Києві на початку 1770 р., оскільки реформа була проведена пізніше (за даними детальної таблиці чисельності братії неставропігійних київських монастирів: Софійського кафедрального, Пустинно-Миколаївського, Златоверхо-Михайлівського, Братського, Видубицького, Кирилівського, Петро-Павлівського і Катерининського станом на 1741, 1756, 1775 і 1784 рр. [451]). Якщо після секуляризаційної реформи 1764 р. в російських землях число монастирів і братчиків різко скоротилося, то в Україні монастирі не тільки продовжували своє існування, але й число постригів було значним. Наприклад, у Києво-Межигірському монастирі з 1765 по 1773 роки було пострижено 47 осіб. При цьому з них 11 – з родин козаків, хоча саме для них загальноімперськими законами було встановлено юридичні обмеження [26, № 6613; 26, № 6724]. І це в цілому співпадає зі статистикою, наведено. П. Чудецьким. При заснуванні штатної системи в Київській губернії було закрито 9 чоловічих і 1 жіночий монастир – при загальній кількості по 37 губерніях в українських і російських землях – 471 та 118 відповідно. Для прикладу: у Новгородській губернії за порівнюваний період було закрито 77 чоловічих монастирів, а у Вологодській – 41 [484, с. 64-67, прим. II].

По-п'яте, за реформою повноцінні земельні ділянки були вилучені тільки у 8 кафедральних соборів; у решти 516 вони були настільки малими, що грошова компенсація за них була швидше вигідною операцією, ніж їхнє утримання і намагання, обробивши їх, мати з того зиск [421].

Наслідком реформи стало також намежування церквам «від дач прихожан» для потреб причтів по 33 десяти землі [211, с. 308], монастирям по 30 десятин, а архієрейським будинкам – по 60 десятин землі.

Отже, складно однозначно оцінити секуляризаційну реформу як реакційну й здирницьку по відношенню до церкви. Втім, наслідки по окремих її напрямках було видно не одразу, а монастирським закладам від моменту її проведення до XIX ст. потрібно було перейти скрутні часи. Тому оцінки реформи є різними, а підчас – полярними.

Реформа вирішила земельне питання, але породила інші: потрібно було подбати про долю «зайвих» монастирів і насельників, які не увійшли до штатів. Очевидно, уряд не мав наперед визначеного плану, у який спосіб це зробити. Спершу повернулись до приписної практики. За часів Павла I Саввин монастир [514] перейшов під управління Дмитровського вікарія московського митрополита, і така практика була корисною: монастир, який не увійшов до штату і був, таким чином, позбавлений засобів до існування, отримував прогодування від архієрейського дому. При цьому дохід від здачі в оренду монастирських земель доповнював скудні виплати самому архієрейському дому. Документи свідчать, що така практика була непоодинокую: у 1765 р. Спасо-Яковлевський Зачатіївський монастир з усім майном було приписано до Яковлевського [347, с. 36]. Одночасно єпархіальні архієреї отримали право залишати і вводити у штати монастирі, спершу до них не віднесені, які знаходились у важливих чи відомих губернських центрах чи містах. Правда, утримання передбачалось мізерне: наприклад, ігуменя залишеного на таких умовах Симбірського Спаського дівочого монастиря отримувала за третім штатом 40 руб. на рік, і тільки указом Павла I від 18 грудня 1797 р. її жалування збільшили до 100 руб., а монастирю виділили від казенних дач земельні ділянки, млин і рибні ловлі [348, с. 26-30].

Монастирі, які знаходилися «у Малоросійських і степових Губерніях: Харківській, Катеринославській, Курській і Воронежській» та не увійшли до штатів «і залишені на Малоросійському праві» були перетворені на приходські церкви, а нерухоме майно відійшло до державної скарбниці [349, с. 36-37]. Ще одним шляхом прилаштування «позаштатних священників», які залишились після закриття монастирів, зокрема в українських землях, стало переведення їх на військову службу, про що Катерина II підписала указ від 19 квітня 1788 р. [466, с. 266].

Стосовно «Малоросійського права» то слід зауважити: до Малоросії відносили губернії Чернігівську і Полтавську [364, с. 3], в яких визнавались і діяли місцеві закони (детальніше – параграф 3.1). Місто Київ указом від 1796 р. (№ 17594) було відділено з «його окружністю від Малоросії, і до нього була приписана особлива губернія з земель, приєднаних тоді від Польщі» [364, с. 4, прим. а].

Висновки до розділу II

Хронологічні рамки дослідження церковно-державних відносин – від хрещення Русі і поділу київської митрополії до заснування патріархії і заміни її владою Святійшого Синоду зумовила та обставина, що реформи синодального періоду були зумовлені попередніми історичними подіями. Синольна реформа Петра I стала завершальним етапом раніше сформованої політики втручання царської влади у внутрішньоцерковне життя, зокрема, через впливи на призначення першоієрарха. Секуляризаційна – логічним завершенням започаткованої Іваном III моделі взаємовідносин щодо обмеження церковних інституцій в реалізації ними вотчинних прав.

Названа політика була продовжена серією заборон за Івана IV від 1551, 1572 та 1580 рр. щодо обмеження церковних інституцій у праві збільшувати обсяги нерухомого майна шляхом зобов'язання отримувати царевий дозвіл на придбання землі, обмеження отримувати вотчини у якості заповіту «за душею» тощо. За Соборним уложенням 1649 р. було створено Монастирський приказ із правом відання церковними вотчинами. Створенням цього органу значно обмежили юрисдикційні права церкви. За царя Олексія Михайловича також було засуджено патріарха Никона, і Великим Собором 1666-1667 рр. було окреслено новий шаблон відносин царя з патріархом – через буцімто помилку при слов'янському перекладі грамотою визначено пріоритетне становище царя «у всіх богоугодних справах». Грамота до сьогодні має різні тлумачення, найбільш наближеним до істинного на підставі аналізу практики автору видається концепція О. Дорської: «у світських справах патріарх підкорюється цареві, а у церковних справах цар і патріарх є рівними».

Необхідність реформ з точки зору світської влади визрівала з кінця XV ст. – з часу підкорення Іваном III Великого Новгороду. Цьому сприяли щонайменше три об'єктивні фактори. По-перше, розвиток помісної і вотчинної системи передбачав упорядкування земельних відносин в державі і створення земельного фонду для роздачі служилим людям (своєрідний аналог бенефіцію за

Г. Блюменфельдом). Такі заходи мали сприяти створенню системи державної служби. По-друге, церква у цей період набула статусу великого землевласника, процес надбання церковних вотчин на тлі концепції про невідчужуваність церковного майна об'єктивно перешкоджав заходам держави по створенню класу служилих людей. До того ж, непоодинокими були випадки відібрання церквою у державних службовців їхніх земельних наділів. Тому для впорядкування земельних справ і інших статків церкви «Соборним уложенням» 1649 р. було створено Монастирський приказ. По-третє, церковні вотчини були неподатними (не тяглими), що завдавало збитків державній скарбниці.

Петро I замінив владу патріарха як церковного першоієрарха на владу Святійшого Синоду. Реформа була проведена у два етапи: 1) з 1700 по 1721 р. – період місцеблюстителства із одночасним відновленням роботи Монастирського приказу; 2) з 1721 р. – період урядування Св. Синоду. Святійший Синод було визнано державною інституцією – нарівні із Сенатом (хоча на практиці такої рівності не було). За майновою реформою держава набула право обкладати архієрейські дома й монастирі податком – грошовим і натуральним; на базі монастирів створювались шпиталі й притулки для старих та хворих солдат – з одночасним відновленням Монастирського приказу.

Після синодальної реформи Петра I державно-церковні взаємини остаточно набули рис і ознак класичного цесарепапізму – повного домінування держави над церквою, а сама церква була інкорпорована до державного механізму.

За секуляризаційною реформою 1764 р. монастирі і архієрейські дома були позбавлені своїх земельних володінь, на заміну їм було введено утримання за штатами. Наслідком реформи стало зубожіння і занепад монастирів, які відновились тільки у XIX ст. внаслідок державної політики земельних пожалувань і щедрих офірувань від приватних осіб.

РОЗДІЛ III. Правосуб'єктність інституцій православної церкви за синодального періоду.

3.1. Роль і місце церковного права у правовій системі Російської імперії. Поширення загальноімперського законодавства на українські землі.

Концепція симфонії імператорської і церковної влад у Візантії була екстрапольована також на сферу позитивного законодавства. Уже на четвертому засіданні Халкідонського собору 451 р. було встановлено, «що всі імператорські закони, які суперечать канонам, не мають сили» [290, с. 73]. За законом Юстиніана від 18 жовтня 530 р. церковні закони набували у державі такої ж сили, як і власне державні, те, що дозволялося або заборонялося першими, так само дозволялося або заборонялося законами державними: тому злочини проти церковних законів «не можуть бути терпимі в державі, за законами держави» [290, с. 73-74].

Разом з тим, загальна гармонія і синергія світської та духовної влад з часом набула рис своєї протилежності. Як відомо, у Візантії взаємний вплив імператора і патріарха був значним, хоча й не узгоджувався з канонічними правилами. Неканонічність такого взаємного впливу усвідомлювалась сучасниками, про неї багато говорилось, але до цього явища звикли і з ним мирились, «протест висловлювався тільки тоді, коли потрібно було прикрити ширмою законності особисті або станові інтереси» [416, с. 361].

З прийняттям християнства Русь запозичила нове віровчення і візантійські традиції, чому немалою мірою сприяв той факт, що новоутворена митрополія від початку управлялась митрополитом з греків. Разом із тим, як показано у параграфі 2.1 роботи, взаємини світської і духовної влад склались за відмінних від Візантії історичних традицій та у іншій парадигмі. Державна влада ніколи не ставила під питання право церкви визначати основні начала певних аспектів соціального життя, як то: шлюб, опіка, піклування тощо. При цьому від самого початку співіснування державної і духовної влад воно будувалось на приматі влади державної, а симфонія базувалась на прихильності князів, царів і імператорів до християнського благочестя.

Таким чином, зародження й розвиток церковного права історично у Московії, а потому – у Російській імперії, мали місце під впливом таких факторів: 1) домінанта державної влади, як історично сформований чинник, який особливо посилювався після петровської церковної реформи; 2) віднесення до церковної компетенції як регуляції окремих питань соціального життя (як то вже зазначені питання шлюбу й піклування), так і саморегуляції церкви як відмінного від держави суспільного союзу (зокрема, духовна інвеститура, церковний суд, догматика тощо); 3) взаємодія державної і церковної влад на основі концепцій християнського государя й першості православної церкви; 4) розуміння пануючого у державі права виключно у контексті «позитивних законів», які походять від держави.

За визначенням ординарного професора Московського університету М. Соколова церковне право «має являти собою сукупність всіх норм або законів, якими управляється життя щодо церкви, як зовнішнього суспільства і установи, іншими словами: церковне право уособлює той зовнішній, необхідний, відмінний від волі незалежний порядок, який повинен панувати у релігійному союзі, встановленому для здійснення цілей християнства» [424, с. 12].

У літературі, особливо дореволюційній, паралельно вживаються такі поняття як «канонічне право» і «церковне право». Разом з тим, є підстави вважати, що з кінця XVIII ст. вони не вважалися тотожними, хоча не всіма між ними проводився водорозділ. Так, архімандрит Гавриїл, визначаючи церковне право як науку «про закони, прийняті Апостолами, соборами, св. Отцями і всією церквою» [158, с. 3], визначав серед первісних його джерел, зокрема, Духовний Регламент імператора Петра I, Найвище укази всеросійських монархів та Звід законів Російської імперії [158, с. 8] – акти позитивного законодавства походженням від монархічної (державної) влади. Хоча «за задумом IV Вселенського Собору, воля імператора не має для церкви обов'язкового значення. Лише сама церква може надати імператорській постанові силу канону» [249, с. 2705].

На думку Г. Шершенєвіча, ототожнювати терміни «канонічне право» і «церковне право» є неправильним. «Під іменем канонічного права розуміють на

Заході право, яке міститься в *Corpus juris canonici*, а у Східній церкві – право, яке міститься у канонах періоду вселенських соборів» [488, с. 553]. Таким чином, робить висновок вчений, канонічне право «дає нам норми, церковні за своїм походженням», хоча за спектром правового регулювання вони значно виходять за межі церковних інтересів, включаючи шлюб, володіння майном і договірне право. «Церковне право дає норми, церковні за своїм змістом, хоча своїм походженням вони зобов'язані не церкві, а державі» [488, с. 553]. Свою згоду з наведеною позицією демонструє вчений-каноніст М. Суворов, додаючи: «церковні відносини сьогодення, як у автокефальних церквах східного православ'я, так і на заході, лише частково визначаються канонічним правом, головним чином вони визначаються нормами пізнішого походження, як церковного, так і державного» [433, с. 13]. Звідси робиться такий висновок: «церковне право в об'єктивному розумінні не є правом божественним, Самим Богом безпосередньо встановленим; воно є людським правом, щодо якого монарх має значення верховного правоутворюючого фактора, яке вже з цієї причини не може не мати юридичного характеру» [433, с. 11].

Аналогічної думки дотримується також М. Горчаков [179, с. 35-36]: у розумінні права канонами називають правила, встановлені для облаштування церкви як особливої релігійної установи і суспільного союзу. На думку вченого, такі правила були встановлені апостолами, вселенськими і помісними соборами, а також окремими отцями церкви. Саме тому канонічним правом може називатися власне законодавство церкви, яке стосується її внутрішнього устрою і управління. Церковне ж право базується не лише на канонах, але й на законах походженням від держави, через що не може ототожнюватися з правом канонічним.

М. Красножен розглядає церковне право як синонім канонічного, акцентуючи увагу на тому, що різниця у термінології характерна лише для заходу, але не для сходу, де законодавство церкви завжди у згоді з законодавством держави. Втім, цей же дослідник вбачає різницю між нормами церковного і державного права: перші мають «більше морально примусовий характер, аніж матеріально примусовий» [277, с. 5], що характерно для норм права державного.

Отже, попри полярність думок, є всі підстави вважати канонічне право сукупністю норм, установлених самою церквою, і на цій підставі не ототожнювати його з правом церковним.

На думку сучасних дослідників структура канонічного права «цілком відповідає структурі правової системи» [339, с. 278]. Предмет канонічного права охоплює правовідносини щодо облаштування і управління церквою, внутрішні відносини між членами церковної організації, а також зовнішні відносини з іншими церквами і світськими утвореннями.

Якщо говорити про церковне право, то його історія поділяється на чотири періоди, оскільки джерела права значно відрізняються один від одного за своїм характером.

Перший – від появи християнства в Київській Русі і підпорядкування київської митрополії Константинопольському патріархату до автокефалії Руської митрополії.

Другий – від XV ст. до петровських церковних реформ.

Третій період – синодальний, цікавить найбільше, оскільки він співпадає за хронологією з рамками дослідження. Він характеризується: 1) припиненням запозичення джерел права Святої Константинопольської Церкви; 2) церковне право розвивається не за рахунок рішення соборів (соборних норм), а через діяльність церковно-урядової установи – Святійшого Синоду; 3) посилюється питома вага державного законодавства у справах Церкви [128, с. 122]. Четвертий етап репрезентує історію від відновлення патріаршества до наших днів.

За синодального періоду основними джерелами права були [360, с. 7]: 1) Священне Писання і Священний переказ; 2) вперше видана у 1839 р. Книга правил на заміну Кормчої [332]; 3) Духовний Регламент; 4) Укази і визначення Святійшого Синоду; 5) Книга про посади пресвітерів приходських (1776 р.); 6) «Учительне» Повідомлення, надруковане при Служебнику; 7) Устав духовних консисторій; 8) Інструкції благочинним; 9) Інструкції старостам церковним; 10) Статути духовно-учбових закладів тощо.

Через те, що цілісна система права у Російській імперії сформованою не була, система джерел права не співпадала за своєю структурою з галузями права на етапі їхнього формування [131, с. 81]. Одночасно склалась ситуація, коли питання статусу церкви, осіб духовного стану, православних підданих регулювались не тільки і не стільки нормами канонічного права, скільки актами позитивного законодавства. З іншого боку, питання сімейного, спадкового і деяких інших галузей права, перебували у спільному віданні держави і церкви. Так, всякий християнин був зобов'язаний не рідше, ніж один раз на рік сповідатися й причаститися Св. Таїнств. Приходські священики повинні були слідкувати, хто з вірян не виконував цього обов'язку, а, особливо, якщо таке невиконання було наслідком охолодження до віри, доповідати духовному начальству, одночасно здійснюючи відповідні настанови щодо відступників. Не виконання такого обов'язку з боку членів пастви протягом 2-3 років мало вже наслідком накладення єпархіальним архієреєм публічної єпітімії, у разі недієвості якої справа передавалась для вирішення «на власний розсуд» світській владі [109, с. 256].

Саме з цих причин визначитися з місцем та роллю церковного права в загальнодержавній системі є проблематичним, а саме питання було і залишається дискусійним. Сама держава, на думку обер-прокурора Св. Синоду (1906-1909 рр.) П. Извольського, хоч її і звинувачували у «поневоленні» церкви, вважала себе «зобов'язаною дотримуватися її (церкви – прим. моя) канонічних основ» [427, с. 17], оскільки «для церкви – її канони – той же Звід Законів, яким вона керується і від якого відступити не може, не зрікаючись самого буття свого, як церкви» [427, с. 17]. За С. Римським церковним правом регулювались не тільки «власне церковно-державні взаємини, але й в значній мірі – внутрішньоцерковні» [392, с. 30].

Погляди на роль і місце церковного права у загальноімперській системі права можна умовно розподілити на три групи.

Ф. Кокошкін вважав, що оскільки серед відомих союзів, які мають найбільше значення в історії і можуть слугувати предметом вивчення юридичної науки, є

держава, церква і міжнародний союз, то можна виділити право держави (публічне і приватне), церковне право і право міжнародне [261, с. 149]. Аналогічної думки дотримувався О. Алексєєв [90, с. 2].

За М. Капустіним право державне поділяється на приватне й публічне. За своїм змістом, на думку вченого, міжнародні інститути співпадають з державними, тому їхня «система може бути підведеною під систему цих останніх» [241, с. 223]. Інститути права церковного є ще більш наближеними до державних. До представників умовно другої групи можна віднести також Г. Шершенєвіча: «що стосується права церковного, то оскільки воно своїм походження зобов'язано державі, а за змістом визначає стан церкви в державі – воно є правом державним, а, відповідно, видом публічного права» [488, с. 553-554].

Представники третьої групи вважали церковне право окремим інститутом – нарівні з державним, а церковне законодавство визначали як «особливу і окрему частину від загального зводу законів Російської імперії» [107, с. 1]. Окрім Т. Барсова такої думки додержувалися також М. Заозерський, виснувши поділ права на світське й церковне [217, с. 45], та І. Бердніков, на думку якого церква за візантійською традицією іноді сама регулювала відносини, віднесені до її відання, іноді діяла через державу, «вказуючи їй на достойний взірець «благовірного життя»» [119, с. 17]. Саме тому церковне право має вважатися особливою самостійною правовою галуззю.

Законом не визначено класифікації й чіткої ієрархії джерел церковного права. Не було єдності з цього питання і в науковому середовищі. На сьогодні найбільш вдалою класифікацією вважають поділ таких джерел на основні (право божественне, апостольське, церковні перекази, стародавній церковний канон – рішення церковних соборів), історичні (історичні свідчення у працях отців церкви і церковних письменників, постанови візантійських імператорів, які не увійшли до канону) і практичні (приватні джерела права, які вміщують діюче законодавство тієї чи іншої помісної церкви). Такої класифікації дотримувався, зокрема, М. Соколов [424, с. 65-66]. Найбільш вдалою представлену концепцію,

започатковану митрополитом Макарієм, вважають також сучасні дослідники. Зокрема, О. Дорська [194;195].

Оскільки жодне джерело церковного права не дає цілісної картини системи церковного права, вдалою видається концепція щодо поділу права церкви на внутрішнє (проблеми церковного устрою і церковного управління, сюди ж входить так зване церковно-майнове право) і зовнішнє (взаємовідносини з державою). Такої точки зору дотримувався, виходячи із власного погляду на взаємодію церковного й державного права, М. Красножен [278, с. 7-15].

Таким чином, церковне право як галузь права складалось з двох частин: державних законів і узаконених церковних канонів, об'єднаних спільним предметом правового регулювання.

Наряду з проведенням кодифікації світського права, за наслідками якої було сформовано і видано Повне зібрання законів Російської імперії та Звід законів Російської імперії, була одночасно проведена спроба кодифікації і церковного права – на зміну «Збірнику грамот і інструкцій» XVIII ст. (вміщував 39 інструкцій Синоду), який не пройшов цензуру, через що не був опублікованим. Детально кодифікаційні акти церковного права на підставі архівних матеріалів Російського державного історичного архіву – праця І. Ботанцова [131, с. 9-19].

У допетровську епоху основними джерелами державного права визнавались: звичай, договори, укази государів, жалувані і уставні грамоти, Судебники (1497, 1550 і 1589 років), Указні книги приказів, новоуказні статті – Соборне уложення 1649 р. [199, с. 132-139]. Імперський період на перше місце вивів позитивний закон, на підставі якого країна «твердо управлялась» – відповідно до ст. 62 (у редакції 1832 р.) Основних законів.

Протягом всього XVIII ст. і на початку XIX ст. здійснювались кодифікаційні роботи, результатом яких стало видання у 1832 році Зводу законів Російської імперії. У 1826 р. було ухвалено ліквідувати Комісію створення законів з її місцевими осередками (достатньо довготривалий проект, декілька складів Комісії діяли іще за часів Катерини II) та створити II відділення Власної Їїого Імператорської Величності Канцелярії, наслідком роботи якої під фактичним

керівництвом М. Сперанського і стало видання Зводу Законів. Історії створення, структурі і техніці викладення матеріалу, подальшим виданням Зводу у цілому і в окремих частинах, його юридичній природі і оцінці присвячена окрема робота П. М. Майкова [303].

За своїм характером закони поділялись на декілька основних груп, з використанням різних класифікуючих критеріїв:

- основні (визначали сутність форми державного устрою та політичні права підданих, які мали залишатися незмінними при виданні нових законів і адміністративних розпоряджень) та звичайні;
- особливі (які стосуються, наприклад, певної категорії підданих, встановлюючи їхні привілеї) та загальні. Розуміння загальних законів зводилось до визнання їх загальними за колом осіб, а також за територіальною ознакою їхнього застосування – на всій території імперії [292, с. 86]. Тому на противагу їм існували місцеві закони, про які буде зазначено нижче.

Не всі прояви верховної влади набували силу законів («актів верховної влади, якими визначалися постійні відносини громадян між собою і до держави» [292, с. 87]). Розрізняли розпорядження верховної влади, предметом регулювання яких були не основні принципи, але приватні випадки (хоча питання формального розмежування законів і інших актів верховної влади становило «спірний предмет державного права в Росії [91, с. 3]). Розпорядження верховної влади поділяли на письмові й усні. Видом такого розпорядження міг бути напис «бути по цьому», накреслений імператором на документах, які виходять від Сенату або Св. Синоду.

Від розпоряджень верховної влади слід відмежовувати адміністративні розпорядження: 1) за джерелом походження – відповідно до ст. 51 Основних законів закони походять тільки від верховної влади, «ніякі місце («присутственное место») або уряд» не можуть самі собою встановити нового закону; 2) за ступенем залежності змісту – закон нормує будь-які відносини, адміністративне розпорядження має видаватися виключно в межах, окреслених законом [90, с. 236-237]; 3) за правилами оприлюднення – відповідно до ст. 57

Основних законів закон оприлюднювався Урядуючим Сенатом для загального відання, у той час як адміністративні розпорядження доводились лише до відання тих осіб і «місць», яких вони стосуються.

Віднесення судової практики до нормативно-правових актів є питанням спірним, частково висвітленим у параграфі 3.2. Більша частина тогочасних науковців не визнавала судову практику джерелом права – таким було тлумачення ст. 68 Основних законів, відповідно до якої підсумкове судове рішення приватної справи має силу закону для тієї справи, у якій воно відбулося. Інші зазначали: «на підставі судових статутів, касац. рішення сенату друкуються на загал для керівництва до уніфікованого виконання і застосування закону. В силу цього вони безумовно набувають обов’язкової сили для всіх судів Імперії» [396, с. 235, прим.].

Разом з тим, значення судових рішень, що набули законної сили, в контексті правозастосування взагалі, і його уніфікації – детально, було піднято М. Коркуновим. На його думку, остаточні судові рішення містять «обов’язкове вирішення спорів про права, тобто, являють собою особливу форму актів володарювання» [270, с. 269]. Відповідно до ст. 69 Основних законів рішення у конкретній справі не можуть служити загальним, обов’язковим для всіх, законом, на підставі якого слід вирішувати аналогічні справи. Зазначене тлумачення дало підстави О. Романовичу-Славатинському визначити судові рішення особливим законом, нарівні з сепаратними указами та привілеями. Противники даної концепції вказували на ст. 84 Основних законів (управління «на твердій підставі позитивних законів») як обставину, яка унеможлиблює наведене тлумачення. Відтак, оскільки норми ст.ст. 68, 69 Основних законів не дозволяли однозначно виокремити судову практику з числа актів законодавства, правильним буде сказати, що саме тлумачення ст. 84 Основних законів дає підстави для висновку: судові рішення мали обов’язкову силу тільки (або – лише) для сторін судової справи.

Відповідно до статей 47 і 48 Основних законів Російської імперії передбачалась наявність місцевих законів – з вказанням, що їхня дія поширюється

на конкретні місцевості і вони можуть містити винятки з загальних правил, які на інші території не поширюються. Наприклад, у Бессарабській губернії діяли місцеві закони виключно в межах губернії, за виключенням Ізмаїльського і Аккерманського повітів [365, с. 40].

За загальним правилом загальноімперські закони, зокрема, Звід цивільних законів Російської імперії, які за презумпцією діяли на всій її території, по відношенню до місцевих мали значення субсидіарних: «по-перше, презумпція на користь діючого загального закону на всьому просторі Імперії, і, по-друге, визнання його субсидіарної сили у всіх випадках, не унормованих місцевими узаконеннями» [244, с. 8]. До місцевих законів відносилися: право Західних губерній і Малоросійське право, право Остзейських губерній, Бессарабське право, Польське право, Фінляндське право. За О. Нольде зміни, які здійснювались щодо місцевого права, зокрема, Західного краю, були «реформи права, зміни такі ж, які проводилися й щодо права імперії, саме реформи, а не заміна партикулярного права загальним» [339, с. 13].

Жалувана грамота короля Казимира від 2 травня 1457 р. була першим в українських землях загальноземським актом, «який фактично мав значення закону» [188, с. 53] та врегульовував державний та суспільний лад, права на маєтки, питання судочинства та інше. Взагалі малоросійське право аж до кодифікації 1842 р. мало особливу систему джерел права, яка складалась з литовських Статутів, окремих королівських привілей, звичаїв й інших партикулярних норм (наприклад, гетьманських наказів, на які, посилялись монастирі, відстоюючи свої права на земельні пожалування [99, с. 65-73]).

Окрім того варто зауважити, що з 20-х років XVII на українські землі поширювалось Магдебурзьке право, дія якого була підтверджена спочатку жалуваними грамотами російських царів [401, с. 4], а у подальшому – імператорськими грамотами про підтвердження малоросійських привілей [490].

У другій чверті XVIII ст. розпочалась кодифікація місцевого права (у 1734 р., й більш успішна – у 1743 р., коли було створено «Права, за якими судиться малоросійський народ» – документ не отримав Найвищого схвалення).

Уніфікація законодавства здійснювалась через обов'язкове поширення на територію України дії загальноімперських положень – у 1787 р. у містах було введено городове положення. Одразу після смерті Катерини II Павло I відмінив поширення городского положення на малоросійські землі, але повернення до магдебурзького права (зокрема, у сфері цивільного), не відбулося. На підтвердження цієї тези І. Енгельман [наводиться за: 446] наводить такий приклад: у 1827 р. Урядуючий Сенат при вирішенні справи вказав місцевому суду на незастосовуваність Литовського Статуту 1588 р., запропонувавши, натомість, застосувати магдебурзьке право. Стало відомо, що місцеві суди при вирішенні спірних ситуацій в більшості випадків застосовували саме норми III Литовського Статуту, але ніяк не магдебурзького права, тому їм було запропоновано справи «перешити». Однак з'ясувалося, що ані судові присутствія, ані губернські установи збірників магдебурзького права просто не можуть знайти. Після чотирирічних безрезультатних пошуків все скінчилось тим, що Указом Верховної влади у 1831 р. було роз'яснено: через виведення магдебурзького права з ужитку запропоновано замінити його дію при вирішенні судових справ частково нормами III Литовського Статуту, частково – нормами російського імперського законодавства. Відповідно до доповідей Полтавського генерального суду і Малоросійського військового генерал-губернатора при вирішенні спірних справ між «міськими обивателями» вчиняти аналогічно позиції Урядуючого Сенату від 13 листопада 1827 р.

У 1840 р. було ухвалене рішення не видавати особливий Звід Законів по Малоросії, а включити вживані на той час місцеві норми до загального Зводу законів. Не обійшлося без колізій і в цьому: дія III Литовського Статуту була територіально обмежена землями, які залишались за Литвою після унії 1569 р. Разом із тим, саме він застосовувався в якості основного джерела місцевого права. І його норми (підправлені задля уникнення казуальності і надання їм більш узагальненого вигляду, але без зміни сенсу й змісту) увійшли до Зводу законів 1842 р. Цьому, очевидно, є одне пояснення: так історично склалося. А. Тесля резюмує, що «правова практика Чернігівської і Полтавської губерній виявилась

сильнішою за принципи II відділення, оскільки в дійсності на практиці здебільшого застосовувався Статут 1588 р.» [446] – через його більшу повноту. Це положення знайшло у подальшому підтвердження касаційною практикою: зокрема, справою І. Соя-Сірко [37, № 885], якою одночасно доводиться теза, що при вирішенні спору судами використовувалось правило застосування норми, яка діяла на час виникнення правовідносин.

Постала дилема: включати місцеві закони до Зводу законів у якості винятків, які би діяли на певній території, або ж не включати їх взагалі, що означало би їхню повну відміну та призвело би до колапсу в правозастосовній практиці. В результаті було знайдено компромісне рішення: на відміну від норм, які поширювали дію на територію Чернігівської і Полтавської губерній (у т. Х ч. 1 Зводі законів йшло позначення на відповідний розділ і артикул Литовського Статуту і думку Державної Ради, яка підтверджувала дію Статуту), під нормами, які мали увійти до складу загальноімперського права робилось посилення на думку Державної Ради від 15 квітня 1842 р. без вказання її номеру в повному зібранні законів Російської імперії. Такі норми набували зворотної сили, оскільки розглядалися як акти аутентичного тлумачення права, яким не вводились нові положення, але роз'яснювали старі, які існували раніше [446].

Застосування норм місцевого права характеризувалось двома чинниками: 1) застосуванням у сфері цивільних, цивільно-процесуальних і сімейних відносин – з обмеженням або повним виключенням у інших галузях; 2) неоднаковою інтенсивністю застосування партикулярних норм. Питанням вивчення місцевих законів, уніфікації єдиного правового простору і проведенню кодифікаційних робіт присвячено немало наукових розвідок [259; 299; 440; 400, с. 52-55].

Резюмуючи опрацьований матеріал, слід зазначити, що державний статус церкви вказував на домінування загальноімперських норм над канонічними. Але при цьому загальнодержавне право будувалось з безумовним врахуванням канонічних правил.

3.2. Інституції Православної церкви за синодального періоду як юридичні особи.

Російське імперське законодавство до 1906 р. не знало правового інституту юридичної особи, хоча поняття самого «юридичного інституту» як «сукупності юридичних норм, які стосуються конкретних відносин і комбінацій відносин, визнаних юридично суттєвими» [185, с. 6] було визначено й теоретично для свого часу обґрунтовано [492, с. 77-81]. Відсутність терміну і законодавчої дефініції поняття «юридичної особи» визнавали, зокрема, К. Висоцький: «термін «юридична особа» не знайомий нашому законодавству; його можна зустріти лише в остзейських місцевих законах» [156, с. 75]. М. Дювернуа ставить в заслугу графу М. Сперанському та вважає його ближчим до «оригінального римського права й нового напрямку цивілістичної літератури» [200, с. 285] той факт, що Т. Х, ч. 1 говорить про «особу», а не про дві категорії осіб (фізичні і юридичні) у цивільних правовідносинах.

Разом з тим, у цивілістичній науковій і навчальній літературі цей термін був уживаним, як мінімум, з першої половини XIX ст. Професор Петербурзького університету О. Краніхфельд іменував монастирі й церкви «юридичними особами», які «не можуть набувати нерухомість без Найвищого на то зволення» [275, с. 273]. К. Неволін, ведучи мову про «майно товариств і установ, які існують всередині держави», говорив про існування «віддавна всередині держави різних юридичних осіб» – монастирів і архієрейських домів [325, с. 6], а також про створення у XVIII ст. «незалежних від церковної влади» богоугодних, учбових та наукових закладів» [325, с. 7]. І. Беляєв говорив про «цивільні права церкви, як юридичної особи» [115, с. 97-100], посилаючись на її процесуальну та майнову правоздатність, а також право торгувати. За Д. Гріммом на той час існувала тенденція «гіпостазування», уречевлення загальних та колективних понять, і під таку тенденцію підпадало надання «самостійної реальності» поняттю, зокрема, юридичної особи. В основі названої тенденції, на його думку, лежало «таке, що допускається за мовчанням, припущення» про «відповідність і формальну

гармонію, що є основним моментом, який визначає співвідношення між юридичними інститутами та конкретними відношеннями» [185, с. 10].

З усієї цієї вишуканої термінології можна зробити такі висновки: 1) самотійну реальність визнавали за союзами й корпораціями як власниками майна і учасниками цивільного обігу; 2) їх прийнято було вважати «юридичними особами», хоч законодавчо термінологія й дефініція не були закріплені, їхні ознаки не визначені; 3) юридичними особами були й духовні відомства (зокрема, архієрейські доми, церкви та монастирі).

Також слід наголосити на тому факті, що у Росії юридичні особи виникли як результат удосконалення економічного життя; визначаючи їхній статус як учасників цивільного обігу, за відсутності прямого законодавчого регулювання, наука цивільного права і практика вдалились до експлуатації доктрини, випрацьованої римським правом, розвинутої глосаторами й каноністами, а також цілою плеядою західноєвропейських науковців – О. Гірке, Ф. Савінь'ї, Р. Ієрингом, Г. Дернбургом, А. Брінцем, Р. Саллейлем, Б. Віндшейдом та іншими. Втім, не завжди сприймаючи науковий доробок, а дозволяючи собі критику їхніх вчень [163, с. 27-88; 453, с. 174-184; 200, с. 416-547]. Тому слід зробити декілька зауважень, необхідних для пояснення логіки викладення матеріалу в параграфі.

По-перше, у роботі подається основний зріз концепцій юридичної особи авторства дореволюційних російських вчених, оскільки предмет дослідження розглядається в історичній ретроспективі й у визначених хронологічних рамках – до листопада 1917 р.

По-друге, за відсутності нормативного регулювання в Росії інститут юридичної особи становив теоретичну конструкцію, базовану, з-поміж іншого, на основі дослідження історії союзів правовласників, і початок цієї історії сягає Стародавнього Риму. Саме тому доречним є детальне звернення до історії римського права.

По-третє, слід погодитися з М. Дювернуа та з багатьма іншими дослідниками (розкриття тези й посилення – далі у тексті параграфу), що сучасні на той час конструкції юридичної особи значно відрізнялись від римського поняття

«persona». Відтак, варто дослідити історію союзних форм як суб'єктів права: 1) в історичному аспекті привнесення нашарувань, не притаманних римському праву (зокрема, поняття «фікції»); 2) за допомогою конкретно-історичного методу – на національному ґрунті.

По-четверте, у Росії статус утворень – власників відособленого майна, як юридичних осіб де-факто визнавався судовими рішеннями, зокрема, рішеннями Цивільного Касаційного департаменту Урядуючого Сенату як найвищої судової інстанції. Процедура була розтягнутою у часі, а саму практику намагались уніфікувати, використовуючи застосовані раніше конструкції, принципи та підходи для різного роду союзних утворень. Саме тому, розглядаючи судову практику щодо інституцій православної церкви, варто звернутися до такої практики також щодо інших суб'єктів.

По-п'яте, за відсутності нормативного визначення юридичної особи, слід взяти до уваги положення тогочасної доктрини стосовно юридичних осіб щодо поділу їх за корпоративною, союзною та інституційною природою. Зазначене положення є важливим, адже за тогочасним законодавством для римо-католицької церкви, наприклад, «пануючим типом» були характерні «установи», а для реформаторської – «тип корпорації, або установи з ознакою корпоративної організації для завідування майном» [200, с. 426].

Отже, почати, очевидно, слід від римської традиції (у вузькому розумінні). У Стародавньому Римі майново правоздатні суб'єкти, відомі сьогодні як «юридичні особи», з'явилися також в результаті розвитку економічних відносин. За царського періоду належне *populus Romanus* майно було державним та підлягало управлінню в інтересах усього народу; майно роду перебувало у загальному користуванні й під родовим управлінням; майно курій і триб – різновид державного майна, передане в управління. Речі сакрального характеру перебували під опікою богів та були вилучені з цивільного обігу [205, с. 438].

За республіканського періоду управління державним майном здійснювали магістрати, але на зазначених вище принципах. У приватному праві за цього періоду поступово відбувається відхід від розуміння майна як спільного членів

приватної корпорації (відлуння договору товариства) до неподільного майна самої корпорації, яке не залежало від виходу його колишніх власників або вступу нових членів – поступово відбувалось формування принципу відособленості майна. За Д. Гріммом у римському праві виділяли товариства (які не мали власного майна) та власне юридичні особи (які мали відокремлене майно, права й обов'язки; існування юридичної особи не залежало від її особистісного складу – особи змінювалися, юридична особа залишалася незмінною) [184, с. 39].

На формування принципу відособленості майна також вплинув статус муніципій – їм було даровано право господарської самостійності, але при цьому підпорядковано праву цивільному (визнано за ними комплекс майнових прав) і звичайному суду – право бути позивачем й відповідачем у суді через муніципальних магістратів або *actores* з повноваженнями *ad hoc* (цивільна процесуальна правоздатність). Приклад муніципій було перенесено на приватні корпорації – визнано їхню процесуальну правоздатність. За республіканського періоду (до I ст. до н.е.) союзи і колегії створювались вільно. Більше того, оформилась думка, що реалізація соціально-політичного й економічного життя у Римі була можлива виключно в рамках створення відповідних колегій.

Свою незгоду з тезою про значне поширення у Римі приватних колегій висловив М. Суворов. На його думку держава визнавала юридичними особами державу, імператорський престол, політичні общини (міста і колонії; *conventus civium Romanorum*; поселення; провінції), вільні союзи (релігійні колегії; поховальні колегії; *collegia sodalitia*; колегії ремісників; колегії або декурії підпорядкованого службового персоналу; спільноти або товариства публіканів), церковні інститути християнського часу та «лежачий спадок». Релігійні колегії М. Суворов поділяє на два види: одні – публічні, суто жрецькі (колегія понтифіків («понтифексів»), і більш пізні – епулонів, арвальських братів, колегія з 15 *viri sacris faciundis* тощо) [435, с. 198], інші – ті, що складали общинну організацію жерців та вірян. Оскільки більшість римлян задовольняли свої релігійні потреби у приватному порядку, на думку вченого, говорити про релігійні «приватні» колегії римлян навряд чи доводиться – з огляду на попередню аргументацію. Тільки

gentes, sodalitates і релігійні колегії peregriniv, на його думку, мали ознаки корпорацій.

Наприкінці республіканського періоду з політичних міркувань вільне створення колегій було призупинено, а створені – розпущені через явну або вигадану належність їх до політичних клубів. За імперського періоду час від часу з'являлись розпорядження слідкувати, аби такі колегії не засновувались і не діяли. За часів Августа дійшли висновку, що деякі колегії були засновані ще Нумою Помпілієм, тому вони мають право на існування. До таких колегій відносилися й поминальні [286, с. 41-44], існуванням яких скористалися християни для легалізації відправлення культу. Адже катакомби й цвинтарі служили їм надійним прихистком, а могила священомученика вважалась сама по собі вівтарем. Загальновідомо, що за Законом Галлієна від 262 р. при поверненні християнам конфіскованого майна було вирішено повернути єпископам цвинтарі. Нарешті, імператор Ліциній звинувачував християн, що вони створили собі секту, здійснюють сходки, тобто, займаються протизаконною діяльністю. Але не зміг зламати опір релігійних общин, тому законом від 310 р. визнав окрему колегію християн [425, с. 87-90].

Процесуально для відкриття колегій у Стародавньому Римі необхідною була згода імператора або сенату. Разом з тим, для відкриття поховальних колегій *collegia tenuiorum* або *collegia funeraria* така згода не потребувалась. За І. Бердніковим [118, с. 102] наприкінці I ст. н.е. з'явилися братства (*collegia funeraria*), які мали на меті достойне поховання їхніх членів. Створення братства не потребувало нічийої згоди, бо вважалось, що вона раз і назавжди була дана законом. Також не потрібно було подавати заявку щодо вступників, за цим мало слідкувати керівництво колегії. Ці колегії були позастанові, туди приймалися навіть раби. Але в сучасному розумінні їх складно віднести до релігійних союзів, оскільки головною їхньою метою було власне поховання та поминання померлих братчиків.

Визнання церковних інституцій окремими суб'єктами права власності на церковне майно стало можливим після припинення гонінь на християнські

общини й визнання дозволеним християнського культу (чинник визнання державою). Склалась думка також щодо розпорядників церковного майна (небезспірна, детальніше у параграфі 1.4): церкви визнавалися єпископськими – у тому сенсі, що єпископ мав там найвищу владу (інколи згадуються також кафедральні церкви). У подальшому відбулися процеси відокремлення приходських церков від єпископських. У «законі Зенона, виданому у 454 р., місцеві церкви в ім'я мученика, ангела або пророка є юридичними особами. Юстиніан не тільки закріпив за приходськими церквами права юридичної особи, але й намагався зробити приходські церкви здебільшого суб'єктами церковної власності з метою децентралізації церковного майна» [322, с. 79].

За законодавством імператора Юстиніана «окрім єпископської церкви, яка первісно була єдиним церковним інститутом, наділеним правом юридичної особи в особі свого єпископа, до юридичних осіб належать: церкви взагалі, монастирі і богоугодні заклади» [435, с. 212]. Відомий випадок, коли у 272 р. християни звернулися до імператора Авреліана з проханням розсудити їх: єпископ Антіохійський Павло Самосатський, позбавлений влади собором єпископів, не бажав полишати свого приміщення, в той час коли антіохійські християни собі вже обрали нового єпископа. Імператор вирішив, що спірне приміщення має дістатись тому, хто визнається легітимним іншими єпископами, перш за все – римським [437, с. 380]. Аналогічним чином розв'язує ситуацію правило 53-е (64-е) Карфагенського собору – в разі коли єпископ прибирає до рук чужу церкву, то її належить відібрати владою перших архієреїв – патріархів або митрополитів [423, с. 44]. Отже, можна зробити висновок про визнання де факто, попри політику гонінь, християнських общин юридичними особами – з підстав визнання за ними права надбавати майно.

В. Єльяшевич зазначав, що як би за часів Юстиніана не знизився рівень юридичного мислення (у порівнянні з юриспруденцією класичного періоду, очевидно), навіть для його юристів вже була зрозуміла різниця між церквами, поховальними союзами і муніципіями. Тому якщо вони й порівнюють церкви, колегії і муніципії, то виключно з тієї причини, що всі вони мають майно [205,

с. 441-442]. Взагалі-то, робить висновок дослідник, «у всіх вивчених нами союзних утвореннях ми знаходимо два моменти: певну організацію й відособлене майно, яке служить цілям цієї організації» [205, с. 449].

Статус юридичних осіб належав окремим церквам як інституціям, що сформувалися історично, і у подальшому були об'єднані у канонічному підпорядкуванні. Логічно було б визнати, що суб'єктами права власності на майно виступали саме окремі церковні інституції, які цим майном фактично володіли. Але у канонічній науці єдиної точки зору щодо суб'єкта права власності на церковне майно в цілому немає. З-поміж іншого і тому, що у процесі формування вони зазнали впливу теорії цільового майна (інтерпретація резюме В. Єльяшевича щодо юридичних осіб за римським правом). Враховуючи специфіку цілі – сакральну, можна обґрунтувати право власності на церковне майно усієї церкви, а не її окремих інституцій, які перебувають у підпорядкуванні єпископу та главі церкви.

Відтак, релігійні общини й церковні інституції історично набули статусу юридичної особи через необхідність виступати власниками майна, за рахунок яких забезпечувались їхні потреби [377; 431]. Подальший розвиток теорії юридичної особи також пов'язаний з церковною історією – папа Інокентій IV (1195-1254 рр.) визначив юридичну особу як корпорацію, яка існує лише в людській уяві (*persona ficta*), чим заклав підвалини теорії фікцій [439].

У Росії юридичні особи створювались самі по собі й поступово, верховна влада визнавала за ними правомочності, притаманні саме юридичній особі (за М. Суворовим: 1) незалежність існування юридичної особи від зміни окремих її членів; 2) власне ім'я; 3) відособлене майно; 4) наявність самостійних прав і вимог у юридичної особи та її членів; 5) можливість юридичної особи вступати у цивільні правовідносини на рівних з іншими особами; 6) право бути позивачем та відповідачем у суді (процесуальна правоздатність). Правда, деякі дослідники вважали, що «церковні установи перейшли з Греції до стародавньої Русі вже у готовій, відлитій формі юридичних осіб, де й були фактично, а потім і юридично, визнані такими владою державною» [189, с. 315].

Відсутність протягом тривалого часу законодавчого врегулювання статусу й порядку створення юридичних осіб мала результатом велику панорамність думок цивілістів з цього приводу – від повного невизнання до формулювання наближених до сьогоднішніх поглядів і концепцій. Наведу фрагментарно за такими параметрами: а) сутність (включаючи питання полеміки щодо відмінностей союзних і корпоративних інституцій); б) ознаки; в) фактор визнання; г) дефініція; ґ) питання уніфікації найменувань (особа, відомство, установа тощо).

Л. Герваген [162, с. 88] вважав суб'єктами суб'єктивного права людину або людей, яким надано право, наказано або заборонено діяти відповідним чином. За цим критерієм людям протиставляються «не люди» – корпорації, установи, спадкова маса, тварини і речі. Окремі дослідники, зокрема, М. Дебольський, визнавали юридичною особою «особу збірну, річ, відомство, установу і навіть майно дестинаторне, *ria causa* (теорія безсуб'єктних прав, проти чого різко виступав Є. Трубецькой [453, с. 179] – примітка моя) тощо» [189, с. 257], яка наділяється усім комплексом прав, характерним для *persona* у римському праві. Дослідник вважав належним до юридичних осіб не будь-який союз, а лише той, який мав комплекс прав і обов'язків як «ціле», а також був наділений майновою правоздатністю. За К. Висоцьким «теорія цивільного права й деякі законодавства визнають суб'єктів права – осіб фізичних і юридичних, розуміючи під останніми фіктивні особи, союзи людей та установи, які наділені майном, що не належить окремо жодній фізичній особі» [156, с. 75] (теорія юридичних фікцій). На думку професора В. Єльяшевича «для сучасного юриста головною ознакою юридичної особи є правосуб'єктність» [203, с. 467]. За Є. Трубецьким умовами існування юридичної особи є наявність мети й факт визнання: якщо не з боку держави, яка сама, на думку дослідника є юридичною особою, то з боку іншого «стороннього правового авторитету» [453, с. 184-185]. А. Євєцький вказує на факт наявності чи відсутності органів управління юридичними особами як на критерій їхньої класифікації. При цьому він, аналізуючи доводи інших дослідників, робить цікаві як на сьогодні висновки. Про те, що «не витримує жодної критики» поділ юридичних осіб на публічні й приватні, що такий поділ позбавлений юридичних

підстав та свідчить про надзвичайно широке розуміння юридичної особи. «У самій природі юридичної особи *implicite* є публічний характер. Завдання, які переслідує юридична особа, цікаві перш за все членам установи, мають разом з тим безпосередній інтерес і для держави» [202, с. 55, прим.].

Звід законів Російської імперії – збірка діючих на той час законів, не мав чіткої уніфікованої термінології, якими називались ці установи. М. Суворов називав їх інституціями й на римський манер – корпораціями. За Зводом законів – статтею 413 т. X, церковні організації, наділені відособленим майном, поіменовані «установлениями». «Цей останній термін зазвичай означає установу (пор. із ст. 698) як вид юридичної особи, який протистоїть конкретному стану чи спільноті – корпорації. Ця термінологія, однак, не дотримана у Зводі законів. У ст. 2291 Зак. Цив. монастирі й інші духовні установи віднесені до «стану осіб», а у ст. 8 Ст. лісового ліси, придбані духовним відомством, архієрейськими будинками, монастирями та церквами, віднесені до «громадських» лісів» [214, с. 198]. Наголосив на відмінності корпоративної і союзної природи юридичних осіб також М. Дювернуа: «і у нас, і на заході, з'явилися два типи союзного правоволодіння: один, випрацюваний церковною традицією, не місцевого походження, який за внутрішньою природою відповідає класичній *universitas* або *rium corpus*, громаді або установі, самодостатнім в сенсі його правовідносин, не пов'язаному з тими чи іншими членами союзу або дестинатерами, юридично відокремленому; інший або інші типи, які мають велику варіативність побудови, зазвичай набагато більш абстрактного, формального і не стільки віддаленого від наявного складу членів союзу» [200, с. 572]. За А. Євецьким «для поняття корпорації, як юридичної особи, необхідним є існування союзу фізичних осіб, єдності волі цього союзу і прав, які становлять приналежність союзу, як окремої одиниці» [202, с. 36-37]. Вчений особливо акцентував на складовій представництва, яка є обов'язковою ознакою корпорації (представництво тісно пов'язане з природою корпорації [202, с. 57]). С. Братусь визначав юридичну природу корпорації через союз осіб, «безпосередньо пов'язаних між собою і корпорацією членськими правами і обов'язками» [132, с. 47]. На відміну від установ – «суспільне утворення, яке діє в

інтересах користувачів (дестинаторів), не пов'язаних безпосередньо між собою і установою в якості її членів» [132, с. 47].

Оскільки статус юридичної особи за мовчанням набувався також через майнову правоздатність, існували постійні суперечки щодо віднесення чи не віднесення згаданого у законі «установлення» до юридичних осіб: на це вказує заочна полеміка К. Висоцького і М. Суворова [432, с. 65-67], а також критика останнім сенатського рішення № 826 за 1874 р. (про дозвіл жіночій общині вести справи у суді через повіреного). Зі сказаного слід виснувати, що не всіма науковцями розділялись погляди на процесуальну право- і дієздатність як на достатню й ключову ознаку юридичної особи. Аналогічна ситуація прослідковується щодо критерію належності відособленого майна: з'їзди духовенства й духовно-навчальні заклади, нехай навіть і поіменовані у законі як власники та/або користувачі майна, юридичними особами не визнавались.

Правозастосовча практика в ідеалі має спиратися на цивільно-правову доктрину, але, навіть відрізняючись від неї, саме вона показує картину дійсного стану справ з юридичними особами. Аналізуючи рішення Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату – найвищої судової інстанції Російської імперії, можемо говорити про таке.

Почати слід з рішення 1880 р. № 246, відповідно до якого будь-який суб'єкт майнових прав, окрім людини, відповідно до теорії права вважається юридичною особою; «юридичній особі не можуть належати всі ті права, що й особам фізичним, а тільки необхідні їй для досягнення спеціальної мети існування, внаслідок цього ці права визначаються тим актом, який створює та визнає існування юр. осіб» [187, с. 74]. Отже, на рівні судової практики було визнано факт існування юридичних осіб та обсяг їхньої правоздатності (у загальних рисах – через критерій мети).

Юридичним особам могли належати тільки майнові права – «права речові, зобов'язальні, право спадкування за заповітом (*testamenti factio passiva*), присвоєння виморочного майна, право судового захисту» [187, с. 74]. Неможливо уявити собі юридичну особу без майнової правоздатності, але відсутність у

юридичної особи відособленого майна не позбавляє її цього статусу. Рішенням 1885 р. № 68 Цивільний Касаційний Департамент Урядуючого Сенату визнав військовий полк юридичною особою, але не дозволив нотаріальним установам виготовляти й затверджувати акти на придбання полками та іншими військовими частинами на своє ім'я нерухомого майна [51, № 130].

Рішенням 1883 р. № 115 підтверджується позиція Сенату, висловлена у рішенні 1869 р. № 656 у справі Богатирьова: юридична особа, або «товариство», мають процесуальну правоздатність («ищут и отвечают в суде»), але представництво здійснюють спеціальні представники, а не будь-які особи, хоча й члени товариства, за власною ініціативою. Саме рішення 1883 р. № 115 розмежовує майно юридичної особи та майно осіб, належних до неї [47]. Рішенням 1882 р. № 152 Сенат роз'яснює право зміни учасників юридичної особи; рішенням 1888 р. № 63 – право заповідача заповісти майно на користь неіснуючої юридичної особи, створення якої передбачено заповітом; рішенням 1879 р. № 289 – право заповідати майно на користь юридичних осіб та умови спадкування юридичними особами [330, с. 22-25].

Згідно із ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії (у дореволюційній літературі позначалось просто «ч. 1 т. X») видання 1857 р. за ст. 698 набувати майно поряд Членами Імператорського Дому, казною, приватними особами та іншими могли єпархіальні начальства, монастирі і церкви [4, с. 135]. Сенатською практикою список було визнано невичерпним, або таким, що підлягав розширеному тлумаченню. Так, за рішенням 1909 р. № 84 «як вже вбачається із практики Ур. С., перелік, зроблений у цих законоположеннях, не вичерпує тих громадських організацій, за ким закон визнає право на володіння майном, а, відповідно – і право набувати його [60, № 84]». Одночасно цим рішенням була підтверджена попередня практика (рішення 1876 р. № 480, 1880 р. № 246 і 1903 р. № 14), відповідно до якої будь-яка група, за якою закон визнає право на самоуправління через особливі потреби – у будь-якій формі, тим самим визнається таким, що здатен надбавати майно суб'єктом у майновій сфері у якості юридичної особи. Окрім полку і скарбниці право юридичної особи було визнано

за клубом (рішення 1903 р. № 104 [58, № 104]). Названим рішенням Урядуючий Сенат підтвердив свою попередню практику (рішення 1880 р. № 186), визнавши клуб юридичною особою, «найбільш наближеною до товариства».

Зазначене вказує, як мінімум, на три обставини: а) необхідність набувати майно примусили вже існуючі структури захищати своє право виступати власниками через процес визнання юридичною особою; 2) процес визнання здійснювався на рівні правозастосовної практики повільно, відповідно до випадків звернення до суду і потрапляння справи для перегляду до касаційної інстанції (можна зробити припущення, що у інших безспірних випадках було розуміння майнової правоздатності певних структур, оскільки справа не потрапляла на вирішення до суду); 3) сенатська практика з цього питання відрізняється уніфікованістю підходів й стабільністю, що є важливим для сталості і передбачуваності цивільного обігу.

Майно як об'єкт цивільних прав визначалось за його власником. Статтею 413 т. X Зводу законів Російської імперії майном, яке належало різним установам, було: «майно церковне, монастирське, архієрейських будинків, землі, угіддя і млини, які приписані до церков, монастирів і архієрейських будинків, а також все рухоме їхнє майно» (1, а); майно, належне богоугодним закладам (3, в); майно, належне учбовим і науковим закладам (4, г) [4].

Поступове й розтягнуте у часі визнання на рівні правозастосовної практики церковних інституцій православної церкви юридичними особами породили численні дискусії щодо їхньої правової природи. Питання актуалізувалось ще й тому, що їхня майнова правоздатність складалась протягом довгого періоду часу та поза рамками уніфікованої правової процедури [189, с. 310-320]. За М. Дювернуа «дієздатність їхня (православних церковних установ – примітка моя) залежить, поза сумнівом, від інституційної, а не від корпоративної природи» [200, с. 573]. М. Суворов визначав, що «всі церковні особи підводять під поняття товариств. Із цієї хиткої термінології (ст. 413 т. X Зводу законів Російської імперії – примітка автора) можна зробити, напевно, лише висновок, що духу російського законодавства не суперечить визнання юридичною особою як

церковної корпорації, так і церковної інституції» [438, с. 31]. Таке припущення дозволило вченому зробити два висновки.

По-перше, «все церковне майно в межах приходу є власністю церковно-приходської корпорації, що не заважає, однак, існуванню відокремленого майна зі спеціальним призначенням» [434, с. 87]. Як приклад – визначення Св. Синоду 11-19 листопада 1892 р., відповідно до якого внесені до державного банку на ім'я причта кошти слід обліковувати як кошти церкви, при якій причт знаходиться.

По-друге, інституційна природа самого Святійшого Синоду жодним чином не перешкоджає визнанню його юридичною особою. Адже синодальна реформа Петра I замінила владу патріаршу владою Синоду, яка поширюється не на одну єпархію. Разом з тим, патріарх був єпархіальним архієреєм, мав свою єпархію (патріаршу область, яка в подальшому була замінена синодальною). Вона управлялась делегатами чи уповноваженими від Синоду, але «*de jure* мала своїм єпархіальним архієреєм Синод» [438, с. 38]. Окрім того, до Синоду перейшли колишній патріарший будинок, перейменований в синодальний, та колишні патріарші вотчини, також перейменовані у синодальні. Деякий час навіть існували при Синоді «синодальні дворяни», хоча іще Петро I до синодальної реформи намагався покласти край існуванню при архієрейських будинках архієрейських бояр і дітей боярських, переписати їх і перевести на службу державі [178, с. 530].

Така думка не завжди знаходила підтримку. Так, К. Анненков визначав Синод не самостійною юридичною особою, а «представником державної скарбниці нарівні із іншими відомствами й установами, які утримуються за рахунок держави» [100, с. 203]. Відповідно до ст. 43 Основних Законів Імперії (видання 1833 р., нумерація статті відповідає також виданням 1842 і 1857 рр.) «в управлінні церковному самодержавна влада діє через Св. Синод, нею заснований» [7, с. 17]. Тобто, Св. Синод як інституція державна міг розглядатися як юридична особа – за аналогією з казною (рішення 1889 р. № 130).

Рішенням 1900 р. № 45 Сенат позитивно вирішив питання віднесення до юридичних осіб, належних до духовного відомства, товариств, братств, притулків, богаділень й подібних релігійно-просвітницьких, благодійних і богоугодних

установ, що діють на підставі статутів чи правил, затверджених єпархіальним начальством, Св. Синодом або світською владою – у тому сенсі, що вони можуть надбавати та відчужувати майно без Найвищого дозволу. У той час як для церков, монастирів і архієрейських будинків такі обмеження діють відповідно до закону [56, № 45].

Нарешті, у 1906 р. статтю 80 Основних Законів було доповнено визначенням, що «умови і порядок визнання товариств і союзів юридичними особами визначається законом», що легалізувало поняття, вже раніше відоме науці і юридичній практиці [187, с. 73]. За сенатським рішенням від 1907 р. «закон наш, допускаючи штучне виникнення різних суб'єктів прав, відмінних від фізичних осіб, допускає також, у визначених ним межах, різноманітний їхній устрій, надаючи одним з них значення самостійних юридичних осіб (1880 р. № 246), а іншим – значення самостійних станів осіб, що мають не залежні від фізичних осіб, які входять до їхнього складу, майнові права» [59, № 61].

Юридичні особи поділялись на публічні й приватні, а публічні, у свою чергу, – на державні та громадські, залежно від засобів, використовуваних для досягнення поставлених ними цілей. Приватні ділились на торгові і неторгові.

Таким чином, церковні інституції було визнано юридичними особами, і, як наслідок, було визнано їхню майнову правоздатність. Майнова право- і дієздатність одних – церков, монастирів і архієрейських будинків, була обмежена необхідністю отримувати Найвищий дозвіл, згоду Св. Синоду або єпархіального начальства. Майнова правоздатність і дієздатність інших юридичних осіб, належних до духовного відомства, визначалась статутними документами, затверджуваними духовною або світською владою. Питання віднесення Святійшого Синоду до юридичних осіб було спірним. Можливо, якби не події 1917 р., його статус також було би вирішено на рівні сенатської практики. Нарешті, церква у цілому (каноністи говорять про належність церковного майна саме церкві як інституту, а не окремим його елементам) у якості суб'єкта права ані імперським законодавством, ані правозастосовною практикою не розглядалась.

Правоздатність церковних інституцій обмежувалась вимогами канонів, історичною практикою згоди монарха на вчинення певних дій (щодо визначеного кола суб'єктів) та повноваженнями вищих і єпархіальних органів управління і контролю. Такі винятки робились із загального обсягу правоздатності, визнаної за юридичними особами судовою практикою, оскільки законодавством питання правоздатності юридичних осіб визначено не було [363, с. 17]. На рівні теорії побутувала практика, що юридична особа «сама по собі є недієздатною, оскільки для дієздатності необхідна воля, якою юридична особа не наділена» [413, с. 62].

Судова практика при його розв'язанні виходила з того, що «юридичні особи виникають штучно, з дозволу влади і для досягнення певних цілей» [44, № 246]. За логікою суду, оскільки юридична особа не підпадає під «розуміння фізичної особи, то їй і не можуть належати всі ті права, які притаманні фізичній особі. А належать лише ті, які юридичній особі потрібні для досягнення мети її створення й які зазначені в акті, що ним юридична особа створюється і визнається. «Всяка дія юридичної особи, спрямована на досягнення мети, відмінної від тієї, для якої вона існує, не може визнаватися законною, тому що вона є привласненням собі права, особі не належного». Висловлена правова позиція залишилась незмінною: «діяльність юридичної особи обмежується тими завданнями, які мались на увазі при її створенні, і тими виключеннями з загальних законів, котрі при цьому позитивно висловлені» [цит за: 363, с. 20, № 42 за 1882 р.]. Така практика дала підстави М. Пергаменту зробити висновок про «принципово обмежену правоздатність союзного утворення» [363, с. 26]. Слід лише додати, що аналогічним обсягом правоздатності володіли також церковні інституції, засновані Руською церквою за кордоном, оскільки вважалось, що «для них особистим статутом, не дивлячись на їхнє знаходження за кордоном, залишається законодавство держави, яка їх заснувала» [134, с. 6]. Вказане правило, зокрема, діяло для російських церков у Франції та грецьких – в Неаполі і Венеції.

Отже, багато аспектів створення та діяльності юридичних осіб вирішувалось на рівні сенатської практики. При цьому слід зауважити певну колізію: тогочасна наукова думка не визнавала за судовими рішеннями (ухваленими в рамках

конкретних справ – на відміну від рішень, ухвалюваних Сенатом за зверненням Міністра юстиції у випадках неоднакового застосування закону різними судами або, якщо положення закону не було зрозумілим) статусу загального правила, яке б перебувало «в ряду форм права» [488, с. 472]. Судове рішення «не йде далі осіб, що судяться», іншими словами, стосується лише їх [173, с. 479]. Таким було тлумачення ст. 68 Основних законів, відповідно до якого підсумкове судове рішення приватної справи має силу закону для тієї справи, у якій воно відбулося. Науковці при цьому виходили з такого: 1) відповідно до ст. 84 Основних законів Російська імперія управляється на «твердих підставах» законів, які видаються у встановленому порядку. «Тобто, інші форми права, окрім закону, можуть бути визнані лише настільки, наскільки вони зазначені законом» [488, с. 471]. Як приклад, ст. 148 Статуту судочинства торгового передбачала, що перед остаточним вирішенням справи канцелярією мала бути виготовлена підсумкова записка, у якій, серед іншого, зазначалися підстави (позову) і закони, а «за нестачею позитивних законів, прийняті у торгівлі звичаї і приклади» ухвалених тим же судом рішень у подібних випадках [191, с. 43]; 2) касаційні департаменти Урядуючого Сенату, переглядаючи справи, були вправі: 1) скасувати рішення і домогтися його перегляду нижчими судами, із застосуванням запропонованого розуміння відповідного закону; 2) опублікувати сенатську практику – для уніфікованого тлумачення і застосування законів відповідно до ст. 815 Статуту цивільного судочинства та ст. 933 Статуту кримінального судочинства. Уніфікація і незмінність судової практики ґрунтувались на презумпції, що «суд, який охороняє свою гідність, не буде відступати без достатніх підстав від раз і назавжди прийнятої точки зору; він сам себе морально зв'язує своїм рішенням» [488, с. 471]. Втім, існувала й інша точка зору на загальну обов'язковість судових рішень, хоча її адепти були у явній меншості.

3.3. Ієрархія і церковне управління: роль і місце центральних і єпархіальних органів управління і контролю у процесі реалізації права церковної власності.

М. Заозерський зазначав, що «принципу володарювання в державній організації відповідає у церковній принцип ієрархічного пастирства» [216, с. 69]. На його думку, така ідея повністю може бути доведеною на підставі точного змісту Писання та протистоїть анархії. Отже, церква будується за ієрархічним принципом: від вищої влади Синоду до приходів на місцях.

З моменту його заснування за реформою Петра I вища церковна влада належала Святійшому Синоду. Духовним регламентом визначено склад Святійшого Синоду – 12 осіб, у тому числі: 3 архієрея, а також архімандрити, ігумени і протопопи. Синод очолювався президентом і першим президентом було призначено С. Яворського. Але відповідно до Маніфесту від 25 січня 1721 р. до складу Синоду входили президент, 2 віце-президенти, 4 радники і 4 асесори – всього 11 осіб. На практиці склад і структура Синоду неодноразово змінювались. Всі члени, включаючи президента, мали рівні голоси. Жоден із них не вилучався з-під юрисдикції синодального суду.

Будучи вищим адміністративним та судовим органом Руської Церкви, Синод, однак, не мав патріаршої влади, а діяв від імені імператора, отримуючи від нього укази й настанови з усіх церковних справ. Так, наприклад, за іменним указом Катерини II, даним Св. Синоду, належало заснувати єпархії в «новопридбаних від Польщі областях» [212, с. 188-189].

Введена до тексту Духовного регламенту присяга членів Синоду мало відрізнялась від присяги військових й світських державних службовців [180, с. 397]. Її зміст зобов'язував вищих церковних ієрархів бути «вірними, добрими й слухняними рабами та підданими» царя [197, с. 8], робити все на користь зміцнення самодержавної влади.

При Синоді було засновано декілька посад (всього «персон», які знаходились «при справах в Синоді», до кінця 1722 р. налічувалось вже 222 особи» [397, с. 245]). Спочатку існували посади фіскалів (яких називали інквізиторами) з

головним протоінквізитором. Але невдовзі (11 травня 1722 р.) фіскали були підпорядковані синодальному обер-прокурору, який одночасно очолював синодальну канцелярію. На практиці за часів правління Петра I обер-прокурор був залежним від Синоду. Тільки за Єлизавети I синодальні прокурори почали набувати ту владу, «яку їм подобало мати в якості органів нагляду» [296, с. 301].

При Синоді також існувала посада агента (у 1724 р. перейменована в ексекютора). Діловодство в Синоді як в решті колегій визначалось главою VI Генерального регламенту. Справа спершу передавалась в канцелярію, до обов'язків якої входило скласти доповідь про неї та внести на розгляд загальних зборів членів Синоду («присутствія»). Після доповіді переходили до дебатов, якими керував спочатку президент, а після скасування посади президента – віцепрезидент. З 1763 р. роль голови в Синоді почав відігравати так званий «той, хто має першість»: новгородський митрополит, а потому – петербурзький. Справи вирішувались більшістю голосів, голос головуючого мав переваги тільки в разі рівності голосів «за» і «проти» [296, с. 302].

Синодальне присутствіє вирішувало тільки найбільш важливі справи, менш важливі розглядалися особливими конторами, заснованими при Синоді (такими були контори для судних справ, для інквізиторських справ, для справ про розкольників) та керованими синодальними радниками й асесорами. З-поміж контор своїм значенням виділилась Московська синодальна контора, керувати якою довіряли вже не синодальним радникам чи асесорам, а членам Синоду.

Справи, які викликали сумнів або вирішувані за відсутності імператора, розглядалися на спільних конференціях Синоду та Урядуючого Сенату. Такий порядок було заведено іще за Петра I. До компетенції Синоду було віднесено адміністративні, судові й законодавчі справи, які стосувались церкви й духовенства. До підвідомчих Синоду адміністративних справ відносились: 1) нагляд за чистотою віри; 2) нагляд за церковним управлінням, органи якого були безпосередньо підпорядковані Синоду; 3) призначення духовенства; 4) опіка над матеріальним забезпеченням церков, управління церковним майном, яке повернулось від Монастирського приказу [296, с. 302].

Судові функції Синоду полягали у розгляді справ: 1) злочинів проти віри (богохульство, розкол, єресі, чаклунство); 2) злочинів проти шлюбних устоїв (наприклад, шлюби із порушенням забороненого ступеню спорідненості або шлюби через примус); 3) деякі злочини духовенства (лайки, бійки, крадіжки, образи, безчестя). Щодо цього слід зробити два зауваження. По-перше, Синод розглядав справи тільки у випадку, коли підозрюваний зізнавався і визнавав свою вину; в противному разі була необхідність тортурами примусити його це зробити, а це вже відносилось до компетенції Сенату [296, с. 303]. По-друге, щодо інших справ духовенство було підсудне загальним судам на рівні з іншими станами [127, с. 33, 59, 77, 84]. По скаргах духовних осіб на дії архієреїв, архієреїв один на одного, а також у справах, у яких відповідачами виступали синодальні члени, відповідно до указу від 22 червня 1722 р. та до норм Духовного регламенту, Синод виступав судом першої інстанції [13, № 4028].

Повноваження Синоду у сфері законодавства до 1722 р. варіювалися залежно від факту присутності імператора столиці: право «санкціонувати» закони належало імператору, із чим Синод погоджувався; у разі відсутності монарха, якщо питання було невідкладним, Синод повинен був консультуватися із Сенатом і видавати закон не інакше, як спільно із ним (при цьому Сенат був зобов'язаний консультуватися із Синодом тільки у випадках, якщо схвалюваний акт напряду торкався компетенції Синоду, в інших випадках діючи самостійно) [296, с. 304-305]. Із заснуванням Верховної таємної ради [14, № 4830] було зроблено невдалу спробу зрівняти свій статус із сенатським: єдине, чого вдалося досягти Синоду – обидві колегії отримували від Ради укази, а до Ради подавали «доношення» (зазначено іменним указом, оголошеним із Верховної Таємної ради Сенату про форму зносин Верховної Таємної Ради із Сенатом та колегіями) [14, № 4862].

У 1726 р. Синод було поділено на два департаменти. Цей поділ спричинено тим, що згідно з Духовним регламентом до компетенції Синоду було віднесено управління вотчинами, збір доходів з вотчин, по всіх справах «розправи», а також різні духовні питання. А так як «перші члени, Новгородський, Тверський, Псковський, Ростовський Архієреї утримують управління своїх Єпархій, то від

того це духовне зібрання стало обтяженим, від чого й в управлінні духовними справами сталося божевілля» [14, № 4919]. До першого департаменту після поділу увійшли архієреї, а компетенція департаменту обмежувалась виключно справами духовними. До другого – світські особи й саме їм було передано питання суду та адміністративно-господарські питання. Другий департамент отримав назву Колегії економії. Одночасно із цим було видозмінено найменування членів духовного департаменту: їх стали називати членами й присутніми в Синоді [296, с. 306].

За Верховної таємної ради діяльність Синоду занепадає, а з його назви зникає слово «Урядуючий». Верховна таємна рада постійно втручалась у справи Синоду, часто не затверджуючи його документи чи прямо підміняючи їх своїми розпорядженнями, вирішувала питання церковної інвеститури (щодо заміщення єпископських кафедр й призначення приходських священників). Рада повністю контролювала розгляд Синодом питань, віднесених до його компетенції, а у випадку повільного вирішення вимагала від нього пояснень [110, с. 432].

Роль і значення Синоду зросли за Єлизавети Петрівни: управління церковним майном було доручено головному опікуну синодального економічного правління [16, № 9166]. Але за Петра III права Синоду було знову обмежено та відновлено Колегію економії, підпорядковану Сенату [18, № 11441; 18, № 11481]. Роль Синоду була ще зменшена іменним указом Олександра I від 24 жовтня 1817 р. про створення Міністерства духовних справ та народної освіти [24, № 27106]. Відповідно до указу міністр духовних справ отримував щодо Синоду функції нагляду й контролю, синодальний обер-прокурор був підпорядкований міністру. Після розформування міністерства у 1824 р. всі міністерські права перейшли до обер-прокурора Синоду.

Нарешті 13 липня 1805 р. було змінено порядок обрання членів Синоду: від цього часу до участі у його роботі по черзі закликалися всі архієреї, а Синод діяв «за старими порядками» [25, № 29914]. У другій половині XIX ст. формування Синоду було відмінним, ніж це визначено Духовним регламентом, який передбачав присутність у ньому постійних членів, обраних верховною владою з

осіб чорного й білого духовенства. Так, Синод формувався з постійних та тимчасових членів: так званих, присутніх у Святійшому Синоді. Постійні члени призначалися верховною владою з духовенства й митрополит Санкт-петербурзький був першоприсутнім (через відсутність посади президента). Тимчасові члени Синоду або присутні призначалися з числа архієреїв до особливого розпорядження (а не на строк) [296, с. 308]. Як члени Синоду, так і присутні, не звільнялися від управління своїми єпархіями.

Центральне управління Св. Синоду становили: 1) Канцелярія Св. Синоду; 2) Господарське управління при Св. Синоді; 3) Учбовий комітет при Св. Синоді (по справах духовно-учбових закладів); 4) Контроль при Св. Синоді; 5) Училищна рада при Св. Синоді (у справах церковно-приходських шкіл); 6) Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду [224, с. 96].

Синодальний обер-прокурор, до компетенції якого з 1835 р. були віднесені питання законодавчі й вищі розпорядчі у справах духовного управління, став єдиним представником Синоду перед вищими органами державної влади, що вбачається з іменних указів: 1) від 28 березня 1835 р., оголошеного Державній раді її головою «Про запрошення Обер-Прокурора Синоду в Департаменти Державної Ради для пояснень по справах, які надходять до Сенату з його питань» [28, № 8001]; 2) від 29 березня 1835 р., оголошеного Керуючому справами Кабінету Міністрів його головою «Про запрошення в Комітет Обер-Прокурора Синоду для пояснень по справах його» [28, № 8007]. Через обер-прокурора з цими установами відбувалась взаємодія (окрім Урядуючого Сенату – відповідно до ст. 188 Закону про Заснування Урядуючого Сенату зносили Сенату із Святійшим Синодом відбувалось на основі «взаємного відання», тобто, на основі спільного ведення справ [2, с. 131]). Обер-прокурор оголошував Синоду Височайшу волю. Саме він був поставлений на чолі особливих установ, що були при Синоді, які завідували господарським та навчальними управліннями. Він же був головним начальником синодської канцелярії, де зосереджувалось все діловодство й підготовка доповідей, зокрема, за що був відповідальним особисто обер-прокурор, щорічних для монарха звітів про стан церкви.

При обер-прокурорі: 1) з 1865 р. було введено посаду товариша обер-прокурора [180, с. 404]; 2) посади чиновників за обер-прокурорським столом; 3) посади юрисконсульта та його помічника; 4) засновано канцелярію обер-прокурора. Окрім загального керівництва, зосередженого безпосередньо у Синоді, були іще головні місцеві управління при ньому – так звані контори (зокрема, Московська синодальна контора, яка з'явилась за Петра I, та Грузино-імеретинська, заснована у 1814 р.).

У 1836 р. з метою зосередити суми, «які знаходяться у розпорядженні Св. Синоду, й господарських щодо них розпоряджень», було створено господарський комітет при Синоді [30, № 9705]. До відання комітету перейшли: 1) суми, які асигнувались на канцелярію Синоду; суми, належні Синоду, синодальній типографії і книжним крамницям; суми колишнього біблійського товариства тощо; 2) господарські розпорядження по синодальній будівлі, синодальній типографії, крамницях тощо. Комітет був підпорядкований обер-прокурору і складався з чиновників за обер-прокурорським столом, директора канцелярії, обер-прокурора, юрисконсульта і управителя справами духовних училищ. У 1838 р. до господарського управління перейшов контроль за відділенням духовних справ православного сповідання [31, № 10912], що відображено у новій його структурі [31, № 10916], змінений у 1839 р. [32, № 12071] – з отриманням назви Господарське управління при Св. Синоді. У 1867 р. у відання управління було передано господарську частину духовно-учбових закладів, а функції контролю повернуто до канцелярії Синоду. Господарське управління безпосередньо завідувало грішми та майном, які були у віданні Св. Синоду, включаючи суми, асигновані з державної скарбниці, а також безпосередньо ними розпоряджалось [109, с. 27].

Отже, остаточно до компетенції Св. Синоду було віднесено: 1) справи щодо управління церквою у власному розумінні; 2) справи духовно-учбові; 3) справи господарського управління (відання церковним майном) [397, с. 250].

Управління справами церковними й тими, що стосуються духовенства в межах єпархії, доручалися єпархіальному архієрею та Духовній консисторії; але

безпосередній нагляд за управлінням цими справами в кожній церкві належить їхнім священикам, а в окрузі – благочинним [224, с. 98].

Оскільки у східній церкві переважно церковний територіальний поділ співпадав із державним, за рішенням Нікейського собору адміністративною церковною одиницею було визнано «провінцію Римської імперії, єпархію» [168, с. 264]. Ця традиція була перенесена на руські землі з першим митрополитом Леоном.

Територіальна церковна організація існувала вже у XVI ст. – рішенням Стоглавого собору 1551 р. було визначено правило управління єпископами своєю єпархією [115, с. 541]. Із розширенням території імперії процес створення нових єпархій йшов повільно: «єпархій у східній Росії за все XVII століття відкрито тільки одинадцять» [334, с. 41], якщо не включати до цього переліку корельську і звенигородську єпископії. Хоча питання територіального облаштування єпархій піднімався на соборах 1667 р. та 1681-1682 рр. [374, с. 318]. Врешті-решт, світська влада взяла справу у свої руки й після петровської церковної реформи нові єпархії створювались указами імператорів. Таким указом від 16 липня 1744 р., наприклад, було створено Костромську єпархію [267, с. 41].

Влада єпархіального архієрея поширювалась на всі церковні інституції в межах єпархії й поступово викорінювала монастирську вольницю, якщо не йшлося про ставропігійні (підпорядковані безпосередньо вищій церковній владі) монастирі. Так, наприклад, щодо влади архієрея у питаннях прийому нових монастирських насельників: «на початку XVIII століття право прийому нових осіб перейшло до єпархіального Архієрея, внаслідок указу Преосвященного Пітіріма, і з тих пір настоятель і братія без Архієрейського дозволу не могли прийняти ні одного нового члена» [159, с. 65].

Єпархіальний архієрей здійснював свою владу разом із духовною консисторією. Відповідно до ст. 1 Статуту духовних консисторій духовною консисторією визнавалась установою («місцем присутствія»), через яке під безпосереднім управлінням єпархіального архієрея здійснювалось управління й

духовний суд. Консисторія реалізовувала свої повноваження в межах єпархії [360, с. 1].

Раніше органи з подібною компетенцією називались по-різному: канцелярії, духовні правління, духовні прикази тощо. Відповідно до Указу Святійшого Синоду від 9 липня 1744 р. всі ці установи отримали єдину назву духовних консисторій. 27 березня 1841 р. було видано затверджений Св. Синодом Статут духовних консисторій, який офіційно було перевидано у 1883 р. Подальші видання мали характер неофіційних, але містили пізніші кодифікації, посилання на закони, а також роз'яснення Святійшого Синоду і Урядуючого Сенату.

На українських теренах органи, подібні за своїми функціями до консисторій, з'явилися набагато раніше. Так, консисторія як найвищий колегіальний орган єпархіального управління православної церкви була заснована ще за Петра Могили наприкінці 1634 чи 1635 років. При цьому було використано досвід римо-католицької і греко-католицької церков [382, с. 8] (за іншими даними – з кінця XVII ст. [283, с. 8-29]).

Члени консисторії не могли бути благочинними, а так само на єпархіальних з'їздах духовенства, членами від духовенства в семінарських й училищних правліннях, головами та членами рад єпархіальних жіночих училищ. Єпархіальному архієрею належало право відсторонити члена консисторії від присутствія у справі, до якої він мав стосунки або у разі визнання його підсудним чи висунення проти нього вагомого обвинувачення – до розгляду його справи по суті. Або, у випадку критичного непередбачуваного зменшення числа членів консисторії для її безперервної роботи призначити тимчасово присутнього, надіславши доповідь про це Св. Синоду [360, с. 134].

Для організації діловодства в консисторії створювалась канцелярія, члени якої визначалися штатами, на чолі з секретарем, який був відповідальний за організацію роботи канцелярії [360, с. 144]. Секретар консисторії призначався Св. Синодом за пропозицією обер-прокурора й звільнявся з посади у такий же спосіб. Інші чиновники та службовці канцелярії призначались і звільнялись самою консисторією за погодженням єпархіального архієрея [360, с. 145]. Секретар

консисторії, перебуваючи у підпорядкуванні єпархіального архієрея, одночасно перебував у безпосередньому віданні обер-прокурора Св. Синоду як охоронця постанов по духовному відомству, тому зобов'язаний був виконувати всі приписи останнього [360, с. 145]. Такий статус секретаря призводив до численних конфліктів між ним і правлячим архієреєм [157, с. 7-10].

Устрій духовних консисторій мав відповідати всім постановам про устрій й благочиння губернських «місць присутствія» [109, с. 54]. Монарші накази й укази Св. Синоду оголошувались у консисторії безвідкладно, іноді навіть на надзвичайних засіданнях [236, с. 490]. Секретар, отримавши від обер-прокурора Синоду припис, виконання якого потребувало втручання консисторії, оголошував про нього присутствію без зволікань. Окрім монарших та синодських приписів до першочергових питань належали справи: 1) по яких утримувались ув'язнені; 2) по яких священнослужителі заборонялись в служінні; 3) про визначення місця служіння для священнослужителів; 4) про видачу св. антимінсів; 5) про освячення храмів; 6) про пригоди в церквах; 7) справи, по яких правлячий архієрей дає доручення доповідати про них позачергово [224, с. 106].

У випадку необхідності звернення до найвищих державних установ консисторія за резолюцією правлячого архієрея готувала текст такого звернення. З губернськими установами консисторія здійснювала зносини від свого імені.

Загалом, на практиці функції консисторії були достатньо широкі, з часом одні, секторальні ставали першочерговими, але потім вони відходили на другий план. На прикладі Київської духовної консисторії зазначене можна підтвердити таким: з початку 1860-х рр. консисторія детально почала опікуватися справами народної освіти (Журнал засідань педагогічної ради при консисторії) 1864 р. [67], 1866 р. [68], а також «Справа про учбове відділення при консисторії» (1868 р.) [66].

Жодне з управлінських рішень неможливо було ухвалити без реального знання стану справ у єпархії, тому збір такої інформації на всіх етапах становив одну з найважливіших функцій консисторії. Реципієнтами такої інформації виступали Синод, єпархіальний архієрей й сама консисторія. Про рівень

бюрократизації апарату консисторії свідчить детальний збір інформації навіть з питань, які за логікою і компетенцією консисторії не могли вважатися важливими або просто значущими (до прикладу: справа «Про утварі в ризницях у повітах Київської єпархії у 1869 р. [63]).

Задля збереження всілякого роду інформації було утворено консисторський архів. Діяльність архівів постійно ревізувалась, про що свідчать архівні дані («Відомість про стан архіву Консисторії» за 1893р. [65], 1903 р. [69] та 1915 р. [70]).

До функцій консисторії віднесено також соціальний захист духовенства. Так, при Київській консисторії у 1888 р. було засновано Взаємно-допоміжне товариство духовенства київської єпархії [64], а у 1911 р. вперше в Росії був зареєстрований «Статут позиково-ощадної каси при Київській духовній консисторії» [455].

Існувала також посада благочинних. Благочинному було надано право нагляду за добробутом церков свого округу; на ньому ж лежав обов'язок наглядати за поведінкою причтів, за церковними службами і за правильністю ведення церковного господарства. Обов'язки благочинного детально викладено в Інструкції благочинному приходських церков [224, с. 285-296]. Благочинні призначалися на посади єпархіальними архієреями та на утримання за штатом від державної скарбниці претендувати не могли.

Благочинний мав місце в консисторії, коли знаходився там по своїй посаді. Всі укази, які стосувались духовного відомства, доносились до причтів через благочинних (окрім тих, які було офіційно опубліковано). На підставі п. 51 Інструкції благочинному благочинний мав право мати при собі для повісток й посилок із свого благочиння причетників, а для ведення діловодства – дяків [224, с. 296].

Призначали також благочинних монастирів, роль і функції яких визначалися Інструкцією благочинному монастирів [224, с. 271-274]. Благочинний монастирів призначався єпархіальним архієреєм для нагляду за монастирями й монахами. Він призначався із числа настоятелів монастирів, які мали перевірені здібності і

належну поведінку. З огляду на кількість монастирів і відстань між ними в межах однієї єпархії могло призначатись по декілька благочинних. Основні предмети нагляду благочинних монастирів – богослужіння, благочиння, моральність і монастирське господарство.

В деяких єпархіях правлячими архієреями засновувалися ради благочинних. Метою створення таких рад була допомога благочинним. Рада складалась з трьох членів, яких обирало духовенство під наглядом благочинного.

У віданні єпархіальної влади в межах єпархії [374] перебували: 1) склад єпархіального духовенства (як білого, так і чернецтва – за виключенням ставропігійних монастирів) і приходи; 2) охорона і поширення православної віри; 3) порядок і благочиння церковних богослужінь; 4) спорудження і благоустрій церков; 5) господарство церковне і церковних будівель, а також земель і угідь, належних церквам і причтам; 6) справи про шлюб; 7) духовний суд.

Взагалі, на думку протоієрея С. Булгакова «здійсненням ієрархії вноситься начало зовнішньої єдності Церкви, поряд із внутрішнім. Завдяки ієрархії церква є організованою громадою, яка має законну владу та порядок або право: єдність молитовно-догматична й містична доповнюється єдністю канонічною. Вища церковна влада природно пов'язана із саном єпископським» [135, с. 72]. Разом з тим, така самокерована структура була інкорпорована у структуру державну, фактично виконуючи внутрішні функції останньої за допомогою інституцій суспільного союзу, яким мав бути союз церковний.

Висновки до розділу III

Канонічне право від початку у Київській Русі, а потім у Московській державі за формулою, запозиченою із Візантії, являло собою особливу правову систему. Церковні норми регулювали не тільки питання церковного управління і життєдіяльності, але і сімейні відносини.

Після подій 1453 р. від цієї традиції поступово почали відмовлятися, норми візантійського права не застосовувались окремо, але включались у московські юридичні зводи. Прикладом цього є рішення собору 1551 р., відомого в історії як Стоглав.

За концепцією О. Дорської з середини XVII ст. статус канонічного права змінився. Соборним уложенням 1649 р., злочини проти віри були поставлені у класифікації вище, аніж злочини проти держави. Рішенням Великого московського собору 1666-1667 рр. («у світських справах патріарх підкорюється цареві, а у церковних справах цар і патріарх є рівними»), синодальною реформою Петра I Православна церква у Росії була остаточно перетворена на державний орган. Починаючи з XVIII ст. терміни «канонічне право» і «церковне право» набули нового не автентичного змісту: норми канонічного права застосовувались органами церковного управління і ставали нормами церковного права тільки з санкції держави. Церковне право – то вид позитивного права, джерелом якого є сама держава.

У 1841 р. було видано Статут духовних консисторій, відповідно до якого визначено джерелами діючого права Православної церкви: Закон Божий, закони і правила Святих Апостолів, святих вселенських і помісних соборів і святих отців, Духовний регламент, імператорські укази і ухвали Св. Синоду, діючі державні закони. До 1917 р. цей перелік залишався незмінним. Отже, церковне право можна вважати окремою галуззю загальноімперського права.

На українські землі після приєднання їх до Московської держави поширило свою дію загальноімперське законодавство – окрім губерній Полтавської і Чернігівської, де діяли норми III Литовського статуту.

Російське законодавство до 1906 р. не знало поняття «юридична особа», але специфіка складання доктрини власності в руських землях під впливом язичництва і законодавства Візантії дозволило історично сформуватися розумінню релігійних інституцій як власників майна. Тобто, історично сформувалась традиція ставлення до церковних інституцій як до окремих осіб – суб'єктів права, наділених правосуб'єктністю (перш за все – майновою), без формального, на рівні законодавства, закріплення їхнього статусу.

Проте, таким статусом була наділена не вся Церква Христова в Руських землях, а саме її окремі інституції, які згідно з канонічним правом співвідносяться як частина і ціле.

Від 1881 р. визнання за інституціями православної церкви статусу юридичної особи відбувалось на рівні сенатської практики: церкви, монастирі і архієрейські дома було визнано юридичними особами із обмеженою дієздатністю – заборонаю надбавати нерухомість без імператорської згоди; богоугодні, навчальні і наукові заклади в системі відомства духовного сповідання – повністю право- і дієздатними особами. Зазначений висновок містить два виключення: 1) при його формуванні автор спирався на сучасну концепцію право- і дієздатності, у той час як дореволюційна доктрина визнавала юридичних осіб недієздатними – через відсутність такого атрибуту як воля; 2) право- і дієздатність навчальних і богоугодних закладів духовного відомства була повною в теорії – на практиці її було обмежено порядком набуття і укріплення майна (детальніше – параграф 4.1).

У 1906 р. ст. 80 Основних Законів була доповнена дефініцією «юридична особа», але через події 1917 р. ця законодавча новела не набула свого подальшого розвитку.

Церковна ієрархія за синодального періоду набула своєї остаточної форми. Вищим органом управління і контролю був Святійший Синод, фактично, центральний орган державної влади. Статус, склад і компетенція Св. Синоду визначались Духовним регламентом і актами імперського законодавства. Св. Синод здійснював управління через канцелярію і синодальні контори. Значними

управлінсько-розпорядчими функціями було наділено обер-прокурора при Синоді.

Через Синод проходили асигнування на утримання єпархій із державного бюджету, в окремих випадках обов'язковою була його згода на будівництво церков і кафедральних соборів (у Москві і Петербурзі), заснування нових і закриття старих монастирів, перенесення монастирів на нове місце. Циркулярами Св. Синоду змінювались межі єпархій. До компетенції Св. Синоду віднесено вирішення всіх питань відчуження (в рамках установлених законом випадків) нерухомого майна, а також ініціювання всіх кружкових та інших зборів і пожертвувань у межах країни.

Єпархії очолювались єпархіальними архієреями – єпископами, архієпископами і митрополитами. Єпархіальне начальство діяло через духовні консисторії.

До компетенції єпархіального начальства віднесено благословення на побудову нових церков (кафедральних, приходських і на цвинтарі), дозвіл на їхній ремонт, через що у штаті консисторії було передбачено посаду єпархіального архітектора. На рівні єпархії здійснювалась опіка над богоугодними і навчальними закладами.

Єпархії були поділені на благочиння на чолі із благочинними, до компетенції яких управлінсько-розпорядчі функції щодо церковного майна віднесені не були.

Розділ IV. Особливості здійснення правомочностей власниками церковного майна. Захист права церковної власності.

4.1. Правове регулювання набуття права власності на об'єкти нерухомого майна.

Церква здавна набула статусу великого землевласника й намагалась протидіяти секуляризаційним настроям московських правителів – відомою є чолобитна Макарія, митрополита Московського, та всього духовного чину Іванові IV про вольності церковні й про заборону віднімати рухоме та нерухоме майно з архієрейських, монастирських й церковних маєтків [345, с. 1]. Ця чолобитна почата ярликом, що його дав митрополиту Петру хан Золотої Орди Узбек; посилення на ханський ярлик мало б засвідчити давність та безспірність церковних вольностей й володільчеських прав. Зазначене підтверджує М. Горчаков: «судово-цивільні права церкви в її володінні підтверджувалися ханськими ярликами, взаємними договорами князів між собою й з духовенством» [177, с. 20].

У Росії історія придбання у власність та укріплення землі церковними інституціями поділяється на декілька періодів: до Судебників, період приказів і Соборного уложення 1649 р., введення губерній та власне період XVIII-XIX століть.

До Судебників, зокрема, Судебника 1496 р., можна роботи висновки, про набуття землі церковними інституціями за окремими документами. Так, у Пскові земля надавалася на підставі так званої дерноватої грамоти. За це власники, або безспірні користувачі сплачували місту дерно – плату за користування [507, с. 14]. Стародавніми актами про придбання землі були жалувані грамоти на землю» [507, с. 18]. Про вчинення відводу складалась та затверджувалась князем відводна грамота, в якій записувались межі земельної ділянки. Відомий цьому періоду був також договір, який укладався в присутності свідків. Ще одним способом придбання землі було володіння нею [507, с. 43-44]. Тобто, є всі підстави вважати, що у XV і XVI ст.ст. відвід був справою приватного інтересу [410, 547].

У період Судебників і Соборного уложення право нового власника на землі пустопорожні або такі, що нікому не належали, ставало потому підставою для дійсного фактичного володіння. Приклади таких пожалувань зустрічаємо у В. Ключевського: «На початку XVI ст. старець Єфрем заснував монастир у глухій місцині на верхній Вазі; наступнику засновника цар у 1559 р. надав грамоту з правом «від тієї пустелі ліс рубати і на тому дикому лісі саджати, ріллю орати в усі боки від монастиря по п'ять верст». А ігумену Феодору, який побудував пустель десь між Вологдою, Каргополем і Вагою, у 1546 р. дозволено було ліс розчищати й заселяти від монастиря на 12 верст в усі боки. Такі щедрі земельні пожалування поєднувалися із судними і податними пільгами для селян, які селилися на пожалуваних землях, тому їхнє заселення йшло добре» [254, с. 249]. У разі, якщо покупцем земель був монастир, така купівля звершувалась через доповідь князівському тіуну або на неї видавалась княжа грамота, яка зберігалась разом з купчою. Все це засвідчує, що порядок отримання нерухомого майна у власність змінився: умовою визнання приватного договору стало його визнання державою. На це ясно вказують архівні документи [406, XXVIII].

В період Судебників способами надбання прав на землю були: пожалування землі у вотчину, давність володіння та перехід від однієї особи до іншої на підставі договору. «Отримання у спадок не було особливим самостійним способом набуття права на нерухомість, але при переході у спадок земля набувалась уступкою землі, тобто, приватним договором, або перехід землі затверджувався князем на підставі виданої ним грамоти, або, нарешті, спадкоємець доводив своє право на землю давністю володіння. Разом з тим, за Псковською судною грамотою достатнім доказом було доведення отримання спадку від батька, тобто, в ній спадок розглядався як особливий, відмінний від інших, спосіб надбання права власності» [507, с. 52].

Пожалування здійснювалось на підставі видачі жалуваної грамоти. Такі грамоти видавалися від приказів. Кожен приказ розпоряджався землею, яка була закріплена за ним, але здебільшого, такі грамоти виходили від Помісного приказу. Разом з тим, якщо земляуподальшому переходила від одного відомства до іншого,

практика вимагала, аби особа, яка отримала землю від попереднього приказу, підтвердила свою жалувану грамоту в тому приказі, до якого перейшла земля. В протилежному разі маєток не вважався безспірним [313, с. 338]. У разі, якщо грамоти були надані князем, тобто, видані не у приказі, жалувану грамоту слід було пред'явити тому приказу, за яким була приписана пожалувана земля, – для довідки про маєток і особу, яка ним володіє [507, с. 53]. Завершувався процес переходу землі введенням у володіння. При цьому складалася довідка про відмову й записувалася у спеціальну книгу, тобто, введення у володіння однієї особи вимагало відмову від землі попереднього власника, або зазначення того, що земля вже належить комусь і не є пустою [178, с. 379].

Підставою для набуття права власності за нерухоме майно за Соборним Уложенням 1649 р. були: 1) урядовий порядок (жалувана грамота); 2) приватний порядок, тобто, договірний або заповідальний (грамоти: купча, мінна, данна, духовна); або такий перехід обґрунтовувався відомим фактом, якому за законом належало право посвідчувати придбання, наприклад: заповіт чи споконвічне володіння [327, с. 133]. Новий правовласник (на підставі спадку, споконвічного володіння або договору) мав просити про довідку на маєток. Довідка вчинялась шляхом запису такого маєтку на ім'я прохача в особливих книгах приказу. Після завершення процесу особа отримувала «відказну» (відмовну) грамоту, тобто, виписку з книги, якою підтверджувалось її право на маєток [327, с. 33-37, 173-175, 180-182]. Для того, аби здійснити введення у володіння, видавалася «ввізна». В деяких випадках «відказна» грамота доповнювалась прямим приписом «відвести» пожалуваний маєток особі, яка надасть грамоту [399, с. 182]. З наведеного можна зробити висновок: перехід права власності на новопридбаний маєток відбувається тільки після пред'явлення відказної грамоти. На підставі поіменованих вище документів новий власник вводився у володіння.

Передумовою виникнення в Росії цілісного та визначеного поняття «нерухоме майно» як такого, що протистоїть «майну рухомому», стало стирання межі між різними категоріями земель, перш за все – між вотчинами і маєтками. «Термін «добра недвижимая» для визначення цілої категорії майна з'являється

вперше, в Петровському указі 1712 р., який приведено в ст. 383 як першоджерело, і був запозичений тут, вочевидь, з нашого церковного законодавства (Кормча книга). Але по суті відмінність між землею й іншим майном («животы»), яка визначала абсолютно різні юридичні стани того й іншого, є в нашому праві явищем споконвічним» [214, с. 7]. Іменним указом імператора Петра I від 23 січня 1712 р. [11, № 2471] було заборонено останньому в роді відчужувати на сторону належне йому нерухоме майно. Іменним указом від 23 березня 1714 р. (указ про єдиноспадкування) [12, № 2789] було визначено порядок спадкування рухомого й нерухомого майна. Іменним указом від 17 березня 1731 р. [15, № 5717] було велено іменувати маєтки й вотчини нерухомим майном. Кодифікація поіменованих нормативних актів призвела до появи у Зводі законів Російської імперії статті 383 т. X [1, с. 137]: майно поділялось на рухоме й нерухоме. Будинки, будь-які будівлі, хоча й зведені на чужій (приватній, громадській або казенній) землі [213, с. 7], визнавались майном нерухомим [43, № 219; 45, № 113]. Рухомим майном вважались ті будівлі, які вирішено зносити або куплено під знос, без права на володіння нерозривно із землею [40, № 127; 41, № 149; 43, № 226; 45, № 113; 49, № 79].

Нарешті, утвердилось правило (Цивільне уложення – «Проект Ред. Ком. 1905 р.», ст. 32, що «нерухомим майном визнається земля, а також будівлі та споруди, міцно до землі прикріплені, як то: будинки, заводи, фабрики, мости тощо» [213, с. 8].), подібне до змісту статті 384 т. X: «нерухомим майном визнаються землі та всякі угіддя, будинки, заводи, фабрики, лавки, всякі будівлі й пустинні дворові місця, а також залізниці» [1, с. 137].

Відповідно до ст. 385 т. X Зводу законів Російської імперії [1, с. 139] землі визнавались заселеними й незаселеними. Землі незаселені називалися пустошами, порожніми землями, степами та іншими місцевими найменуваннями. Формування такого поділу має довгу історію. Так, 21 квітня 1785 р. Катерина II видала Жалувану грамоту дворянству [21, № 16187], якою підтвердила право дворян володіти населеними маєтками (населеними землями). Духовним особам та

інституціям право володіти населеними землями було заборонено, якщо тільки духовна особа не походила з дворянства.

Відміна кріпацтва 19 лютого 1861 р. позбавляла поняття «населені маєтності» будь-якого сенсу. У монаршому велінні від 26 квітня 1862 р. зазначено: «Після обнародування положення 19 лютого 1861 р. населеними маєтками можуть вважатися тільки ті маєтки, в яких збереглися іще зобов'язальні відносини між селянами й поміщиками. Що стосується земель та угідь, належних до маєтків, в яких зобов'язальні відносини остаточно припинені. [...] то, очевидно, такі землі, залишаючись в повному розпорядженні власників, безвідносно до селян, втрачають характер населених і переходять до загального розряду нерухомого майна» [214, с. 44]. Цивільний касаційний департамент Урядового Сенату рішенням № 11 [56] за 1900 р. роз'яснив це положення: «Маєтки, які втратили характер населених внаслідок відпадання вищезазначеної суттєвої й єдиної ознаки так званої «населеності», тобто, поселення в них залежних від власника селян, залишаються нині нічим не відмінними від «ненаселених земель», згаданих у ст. 1350, і, тим самим, мають визнаватися всіма такими, що вийшли з розряду населених, без будь-якої згадки щодо цього в законі. Таким чином, ця стаття, яка стосувалась деякої частини всіх земель взагалі, отримує нині значення загального для всіх них правила». Відповідно до ст. 420 т. X, зміст якої було сформовано на основі Жалуваної грамоти дворянству та Грамоти містам, «Хто, ставши першим набувачем майна за законним укріпленням його в приватну належність, отримав встановлену цивільними законами владу, виключно і незалежно від сторонніх осіб, має право розпоряджатися ним вічно та спадково, доки не передасть цієї влади іншому, або кому влада ця перейшла від першого правовласника безпосередньо або через наступні законні передачі й укріплення, той має на це майно право власності». М. Сперанський не вважав це визначення, успадковане від ст. 22 Жалуваної грамоти дворянству й ст. 99 Грамоти містам, успішним, принаймні – гіршим, ніж це визначено в австрійському уложенні [214, с. 278]. Відповідно до своїх переконань, М. Сперанський висував у визначенні на перше місце укріплення,

титул, як він сам пояснював цей термін. Законне укріплення – то укріплення, яке за законом веде до встановлення влади, тобто, права в суб'єктивному розумінні, і саме право, яке характеризується вказаними у ст. 420 ознаками [214, с. 279]. На це, зокрема, вказує тогочасна судова практика – рішення Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату № 34 за 1887 р. [50] та № 69 за 1892 р. [52].

Текст статті розрізняє укріплення права за першим набувачем майна та укріплення через наступні законні передачі [414, с. 87]. «Право власності на маєток має тільки той, до кого він дійшов по праву законної передачі і укріплено від власника» [52, с. 255].

Законодавство по-різному підходило до реєстрації прав на рухоме й нерухоме майно. Нерухоме майно за синодального періоду реєстрували («укріплювали») за кріпосною системою.

Кріпосна система в Росії складалася поступово. Протягом XVI і XVII ст.ст. укладення угод щодо нерухомості складалося з трьох елементів: 1) укладення акту у майданних піддядчих чи у кріпосних справ; 2) «довідки» акта, тобто, явці для запису його в приказі (в залежності від об'єкта нерухомості – помісному або земському), а в містах – у воєводи; 3) «відмови», тобто, оголошення місцевою владою про перехід права власності. Моментом переходу речового права вважався момент складання «довідки».

Петро I ввів порядок укладення угод кріпосним порядком із визначенням моменту переходу права – моментом укладання. Відповідно до указу від 1699 р. всі акти про перехід права власності на землю мали бути передані для вчинення запису протягом певного строку з моменту вчинення «крєпості». Не обнародовані акти втрачали доказову силу [10, № 1732].

Відтак, «довідка» й «відмова», формально не відмінені, втратили свою актуальність. Положення про губернії 1775 р. замінило «довідку» наданням акта для перевірки судом та введенням у володіння. Після цього «відмова» була перетворена на формальність, оскільки введення у володіння укріпляло право за особою, яка володіла майном безспірно протягом двох років після такого введення. З 1857 р. «відмова» втратила сенс остаточно. З ухваленням у 1866 р.

нотаріального положення укладення угод щодо речових прав здійснювалось у нотаріальних установах [141, с. 273].

Обов'язки вотчинних установ покладено було на старших нотаріусів, які працювали при окружних судах (створені за судовою реформою 1864 р. Олександра II) й завідувачів нотаріальними архівами. Старший нотаріус вів кріпосні книги та реєстри кріпосних справ. Кріпосні книги складалися з актів на нерухоме майно, які затверджував старший нотаріус. В реєстрі кріпосних справ кожному нерухомому майну відводився окремий аркуш, куди вносилися: назва чи номер майна, ім'я власника; перелік угод з приводу цього майна; обмеження права власності та їхня відміна. Тобто, реєстрація (фіксація) права власності в Російській імперії мала ознаки сучасної реєстрації: виникнення права власності на майно з моменту державної реєстрації (вчинення кріпосного акта) та облік за об'єктом права власності.

Всі угоди щодо нерухомості між живими мали укладатися кріпосним порядком, оскільки наслідком недотримання такого порядку була їхня нікчемність. Кріпосним порядком укладалися: 1) купівля; 2) дарування; 3) рядні і окремі записи; 4) розподільчі акти; 5) мирові угоди; 6) заставу; 7) угоди щодо пожиттєвого володіння, сервітутів і інших прав на чужу річ.

Угода «набувала юридичної сили» й речове право встановлювалось або припинялось з моменту затвердження угоди старшим нотаріусом, тобто, з моменту внесення її до кріпосної книги та відмітки про те у реєстрі кріпосних справ [41, № 278]. Тобто, інші обставини (наприклад, видача довідки) на момент виникнення права не впливали.

За російським законодавством визнавалися такі способи набуття прав: а) придбання прав між живими та від мертвих до живих – через спадок; б) між живими – відплатне та безвідплатне [476, с. 63]. М. Ф. Владимирський-Буданов типологізував способи набуття майна як приватні (ктиторство) та державно-приватні [147, с. 49-51].

Відповідно до ст. 707 ч. 1 т. X укріплення прав на майно відбувалося: 1) кріпосними, нотаріальними, явочними й домашніми актами; 2) передачею

самого майна або введенням у володіння ним. Зазначене, на рівні теорії, мало означати, що у виникненні прав закон розрізняв момент їхнього придбання та момент укріплення. Далі виснували, що від придбання прав відмежовували їхнє укріплення. Разом із тим, у практичній площині під терміном «укріплення» розуміли комплекс таких поетапних дій:

- «після запитання Найвищого зволення на укріплення офірованого майна, це майно укріплюється за церквою, монастирем та інш. за дарчим написом, завершуваним кріпосним порядком, тобто, затвердженим Старшим Нотаріусом того судового округу, де він знаходиться» [272, с. 41];
- «для введення у володіння набувач має пред'явити Окружному Суду в окрузі, де знаходиться нерухоме майно, акт укріплення на перехід нерухомого майна» [272, с. 48].

Правомірність застосування поняття «укріплення кріпосним порядком» виснується також зі змісту ст. 707 ч. 1 т. X: Частина перша названої норми вказує на спосіб правовизнання (через кріпосний акт), у той час як для всіх угод із нерухомістю застосовували введення у володіння.

Зазначене дало можливість дисертанту зробити узагальнюючий висновок, що: 1) нерухоме майно за церковними інституціями укріплювалось кріпосним порядком; 2) який включав в себе як вчинення кріпостного акта у старшого нотаріуса, так і, власне, введення у володіння.

Ще одним способом набуття права на нерухоме майно стало отримання його за давністю володіння, навіть якщо йшлося про безгосподарне майно [275, с. 127]. Всі закони про давність в Росії, які було прийнято до 1649 р., не увійшли до Зводу законів, а у подальшому закони таких норм просто не містили. Імператриця Катерина II маніфестом від 17 березня 1775 р. встановила 10-літню давність щодо справ кримінальних (строк кримінального переслідування), а маніфестом від 28 червня 1787 р. поширила вказаний строк на цивільні справи – приватних осіб між собою, їх із казною, щодо рухомого й нерухомого майна. Після закінчення цього

строку ніхто не міг подати позов, а поданий позов не мав право на існування, такий позов мав «знищитися, а справа – забутися» [57, с. 6].

На практиці така «земська давність» розумілась таким чином: з одного боку, після закінчення 10-річного строку, добросовісний володілець мав змогу укріпити землю за собою за встановленою Сенатом процедурою (матеріальний аспект). З іншої, для реального власника землі цей строк мав процесуальне значення – охорона та захист його права мали бути здійснені протягом цього строку, й жодним чином – поза його межами; тобто, пропуск строку мав наслідком не прийняття позову або відмову в його задоволенні [42, с. 679; 506, с. 283] (процесуальний аспект).

В одному з аспектів під «земською давністю» розуміли безперервне і безспірне володіння нерухомістю упродовж 10 років, яке давало право змінити титул володільця такого майна на титул його власника [275, 132]. При цьому закон не визначав давність як первісний спосіб набуття права, оскільки законодавство не допускало існування «нічийого майна» [130, с. 57].

На підставі закону про давність «безповоротно укріплювались» [272, с. 71] права шляхом: 1) отримання ухвали суду про видачу безспірному і безперервному володільцю нерухомості свідоцтва на таке майно; 2) отримання на підставі такої ухвали свідоцтва (данної) від нотаріуса [272, с. 73]. Процедура винесення судом ухвали відбувалась в рамках так званого «охоронного судочинства» [230, с. 118].

Слід відмітити, що отримання нерухомості за давністю не вважалося для церковних інституцій безспірним способом надбання права власності на об'єкти нерухомого майна. Так, у 1882 р. за зверненням обер-прокурора Синоду щодо порядку постановлення судовими установами рішень про визнання за духовними установами відомства православного сповідання права власності на нерухоме майно за давністю володіння та у зв'язку із неоднаковою практикою щодо цього питання, Цивільний касаційний департамент Урядового Сенату визначив: «По закону всяке, навіть незаконне володіння, охороняється урядом від насильства й самоправства доти, доки майно не буде присуджене іншій особі та не буде

зроблено належну за законом його передачу» [46, № 50]. При цьому ним було зроблено висновок, що:

- 1) духовні установи – церкви, монастирі і архієрейські будинки, можуть володіти нерухомим майном, а, значить, і надбавати його за строками давності;
- 2) для видачі в охоронному порядку духовним установам свідоцтв про надбання нерухомого майна за давністю володіння й для вводу у їх володіння не потрібно монаршої згоди.

А вже рішенням № 24 за 1891 р. спростував власну позицію: церква «не має потреби, ні права» домагатися укріплення за нею по давності землі, відведеної за ст. 464 3 ч. X т., яка і так їй належить на праві власності [213, с. 287] та підтвердив аналогічну позицію у 1893 р.: «на підставі статей 778, 984 і 1429 т. X ч. 1 (вид. 1857 р.) отримувати монаршу згоду потрібно для придбання духовними установами нерухомого майна у власність, а не у випадку, коли придбання, засноване на давності володіння, є звершеним в силу самого закону фактом» [54, № 72].

Така позиція Сенату, як вбачається з аналізу його практики, зібраної та проаналізованої І. Тютрюмовим, базувався, з-поміж іншого, на такому: 1) на підставі правила набувальної земської давності набуває право власності не власник, а стороння особа, яка безперервно і безспірно володіє об'єктом нерухомості; 2) право власності набувається не в силу законного акта, тому для нього не передбачено визначеної законом підстави, а також добросовісності; 3) давнісне володіння пертворюється у власність саме собою, навіть без вжиття відповідних юридичних заходів; 4) в порядку охоронного судочинства підлягають утвердженню тільки такі права, які через безспірність не передбачають відповідача [213, с. 287-288].

Придбання церковними інституціями нерухомого майна законом від 1810 р. допускалось не інакше, як шляхом отримання монаршої згоди через клопотання Св. Синода. Таке положення знайшло своє відображення у ст. 435 Закону про стани, ст. 778 Закону цивільного, ст.ст. 106, 126 і 137 Статуту духовних консисторій, а також у сенатській практиці. Першим у цій справі рішенням було

рішення від 23 квітня 1875 р. № 382 у справі єврейського товариства м. Умані Київської губернії проти опікуна недієздатного Себастьяна Фріденберга Янкеля Германа про стягнення 6000 тисяч рублів, які заповів богоугодним організаціям Умані колишній одеський купець, мешканець Умані небіжчик Мойше Фішель Фріденберг [39]. Друге, яке підтвердило позицію першого – № 193 за 6 вересня 1878 р. [42].

Не змінив цієї позиції й закон від 10 грудня 1903 р. – монарше веління, оголошене Міністром юстиції 10 грудня 1903 р. «Про перелік справ, зміна порядку вирішення яких відбудеться у майбутньому» [35, № 23675]. Так, відповідно до цієї позиції: вирішувались всі справи за заповідальними благодійними розпорядженнями приватних осіб про пожертви на користь архієрейських домів, монастирів, а також церков.

Відповідно до практики Цивільного касаційного департаменту Сенату: «При встановленні правила, яке міститься у примітках до ст.ст. 435 і 443 т. IX Закону про стани, малося на увазі вилучення з відання Св. Синоду всіх розпоряджень по нагляду за точним виконанням тих заповітів, якими на користь церков та монастирів заповідається нерухоме майно, й передача цих обов'язків єпархіальному начальству, аби цим шляхом зробити нагляд за виконання волі заповідача більш дієвим» [62, с. 201-211].

Монарше повеління мало значення акта верховного управління, який мав передувати складенню кріпосного акта: «монаршим повелінням не звершувався в подібних випадках самий перехід права власності до обдарованого від особи, що жертвує, а тільки встановлюється право прийняти офіроване майно; саме ж укріплення прав власності здійснюється загальним порядком» [50, с. 697-703].

Практики отримувати монаршу згоду в кожному випадку придбання нерухомого майна підтверджується сенатською практикою: 1) щодо пожертви (ст. 985 Законів цивільних) – 72/801 [37], 75/382 [39], 85/29 [48]; 2) заповітів (ст. 1067 Законів цивільних) – 912/97 [62]; 3) купівлі, включаючи купівлю з прилюдних торгів (ст. 1429 Законів цивільних) – 911/74 [61].

Нерухоме майно, яке жертвувалось на користь церковно-приходських шкіл на підставі ст. 698, т. X, ч. 1 Законів цивільних (вид. 1887 р.), мало бути укріпленими: 1) за єпархіальним начальством, якщо майно офірувалось школам всієї єпархії або якого-небудь повіту, без вказання конкретної школи; 2) за приходською церквою, при якій знаходиться школа, визначена тим, хто жертвує (Визначення Св. Синоду від 19/31 серпня 1892 р.). При клопотанні єпархіальних начальників про прийняття й укріплення нерухомого майна, яке жертвувалось на користь школи, належало додавати документи, необхідні для укріплення нерухомого майна за духовними установами відповідно до статті 985 т. X, ч. 1 (вид. 1887 р.). При дотриманні зазначених вимог духовні консисторії мали керуватися рішенням Цивільного касаційного департаменту Урядового Сенату № 245 за 1877 р. [41]. Відповідно до ст. 985 1429 т. X, ч. 1 законів цивільних від 1887 р. нерухоме майно, яке набувалось або офірувалось на користь духовно-учбових закладів, приймалося й укріплювалось з дозволу Св. Синоду: відповідно до проаналізованої у п. 3.1 цієї роботи сенатської практики Найвищого звання для цього не потребувалось.

Церкви як об'єкти нерухомого майна належали до укріплення відповідно до статті 985 т. X, ч. 1 (вид. 1887 р.). Власниками церковних будівель були приходські церкви та церкви на цвинтарі. Кріпосні акти зберігалися у причтів та в духовних консисторіях.

Окрім цього, церкви не були позбавлені права набувати землі (до відміни кріпацтва – ненаселені землі) й інше нерухоме майно, через пожертви, заповіти і купівлю (ст.ст. 984, 985, 1067, 1429 т. X, ч. 1 законів цивільних вид 1887 р., ст.ст. 386, 398 Закону про стани, ст. 106 Статуту духовних консисторій). Для придбання землі за давністю для церков також монарша згода не потребувалась.

Відповідно до ст.ст. 106, 126, 137 Статуту духовних консисторій місцеві консисторії збирали необхідні довідки щодо пожертвованого духовним установам нерухомого майна та звертались до Св. Синоду з проханням надати дозвіл на укріплення цього нерухомого майна за церковними інституціями. Окрім того, якщо майно набувалось внаслідок укладення приватної (з фізичною особою або

установою) купчої, причт мав звітувати консисторії, за яку суму така купівля була здійснена, джерело походження коштів, а також на кого було покладено обов'язки нести витрати, пов'язані з оформленням дозволів та власне договору [224, с. 157].

Монастирі окрім землі та будівель, рухомого майна, наділялись земельними угіддями у визначених межевими законами пропорціях, які вони не могли відчужувати, але мали право здавати в оренду – із заборonoю самим монастирям на таких землях облаштовувати торговельні заклади. «За ст. 346 т. X, ч. 2, Закон. Меж., вид. 1893 р., приміт. монастирям відводилася земля в кількості 100-150 десятин і більше, де місцеві обставини це можуть дозволити, із кращими угіддями, включаючи в цю пропорцію також ті землі, якими вони володіють. До кожного монастиря приєднуються, особливо, поблизу й за можливістю, по одному млину із казенних оброчних статей; отримують монастирі і рибні ловлі, нехай навіть вони знаходяться далі, ніж 15 верст від монастиря, якому вони призначаються» [224, с. 19]. Монастирі також могли набувати через договори купівлі-продажу і дарування ненаселені маєтки.

Всі перелічені вище церковні інституції дійсно мали можливість надбавати майно і розпоряджатися ним, про що говорить практика [71; 72, арк. 1] й судова практика [46, № 50].

Способом укріплення прав на нерухоме майно, згідно зі ст. 707 ч. 1 т. X, визнавалася передача [414, с. 90;]. І хоча в практичній площині це питання не було проблематичним, в теорії воно стало черговим дискусійним. Частина вчених вважала володіння фактом, зокрема – Ф. Морошкін [320, с. 109] і Є. Васьковський [141, с. 246]. Активно заперечував їм І. Трепцін, визнаючи володіння правом [452, с. 322-332]. Ця дискусія попри свій теоретичний характер мала і практичні наслідки: 1) визначення володіння як речового права або тримання; 2) визнання укріплення прав на нерухомість через передачу або угоду. Прибічники першої концепції базували свої доводи на вимогах закону, через те були у відносній більшості.

4.2. Зміст та обсяг повноважень власників щодо володіння і користування церковним майном.

Традиція наділяти церковні інституції грошовими коштами відходить ще до князя Володимира, який своїм указом встановив церковну десятину [321, с. 3, додат.]. Час багато що змінив, тому за синодального періоду джерела грошових надходжень умовно можна сформулювати у такі групи: 1) пожертвування від держави і приватних осіб; 2) грошова руга; 3) грошові цільові державні дотації; 4) асигнування з державної скарбниці на утримання; 5) доходи від власної господарської діяльності; 6) доходи з капіталу.

Питання руги досить детально розібрано у параграфі 1.3 роботи; грошове утримання за штатами як наслідок впровадження секуляризаційної реформи 1764 р. висвітлено у параграфі 2.3, тому варто зосередитися на інших видах грошових надходжень.

Церква завжди існувала за рахунок пожертвувань, про які збереглося багато історичних згадок, у тому числі – в українських землях. Так, у другій половині XIX ст. у Києво-софійській бібліотеці зберігався документ за № 155 – виписка з рукопису Петра Могили від 3 липня 1635 р. про пожертви від оршанських і могилевських обивателів вапна й грошових коштів на відновлення Софійського собору у Києві [154, с. 215-217]. Пожертви збиралися не тільки на користь архієрейських домів, церков і монастирів, а також учбових і богоугодних закладів. Так, у 1861 р. в Оранієнбаумі при церкві Живоначальної Трійці за участю членів імператорського дому було облаштовано богадільню. Встановлено, що пожертви могли бути постійними (2000 руб. сріблом одночасно або упродовж строку, що не перевищує 7 років) і тимчасовими (приймались постійно і без обмеження суми) [341, с. 31-33].

Відповідно до ст. 983 Т. X, Ч. 1 (вид. 1857 р.) [4, с. 192-193] «доброхотні» подателі могли робити пожертви на користь церкви грішми або рухомим майном: образами, окладами та іншими речами, які використовуються в релігійній діяльності. Відповідно до ст. 1096 Т. X, Ч. 1 (вид. 1857 р.) [4, с. 214] грошові кошти за духовними заповітами або дарчими написами на користь архієрейських

домів, церков і монастирів мали використовуватися виключно за призначенням, вказаним у заповітах або дарчих написах. Цивільні палати після затвердження духовних заповітів мали направляти відповідні з них виписки до Духовних консисторій.

Пожертви могли здійснюватися не тільки за ініціативи добродійників. Інколи вони ініціювалися самими реципієнтами або певними ініціативними групами. Такими були кружкові (тарілочні) збори, пожертви за прохальними книгами і «приговором громади». Прохальна книга видавалась місцевою консисторією і такий вид збору пожертв було обставлено великою кількістю умов і обмежень [235, с. 120-124], зокрема: тільки на невідкладні потреби, обраній особі без права передачі іншим, строком не більше року, збір мав проводитися виключно в межах єпархії і встановлено заборону здійснювати його у трактирах і шинках. Жителі села і волості мали право зібратися на місцевий сход, аби вирішити питання благоустрою церков або збору пожертв на церковні справи. Такий сход вважався повноправним, якщо у ньому брали участь 2/3 жителів. Відповідно до указу Урядуючого Сенату від 28 березня 1890 р. № 2275 рішення сходу щодо пожертв було обов'язковим для всіх – і тих, хто не брав участь у сході, і навіть представників інших конфесій («молокан») [235, с. 220-221].

Збори пожертвувань проводилися також у формі кружкового збору (від слова «кружка»; існували також: гаманцеві збори, тарілочні, свічні тощо). Гроші збирали на облаштування церков, для підтримки православних місій у Палестині і в Японії, на потреби богоугодних закладів, поранених воїнів, і цей перелік не є повним. Збори встановлювались із дозволу Синоду або єпархіального архієрея, вони також були суворо регламентовані. Так, указом Св. Синоду від 15 жовтня 1860 р. було відкрито підписку і збір коштів на утримання кам'яної церкви на честь чудотворної ікони Іверської Божої Матері у м. Моздок [155, с. 3-4]. За благословенням Св. Синоду було влаштовано тарілочний збір на користь Імператорського Православного Палестинського Товариства [391, с. 113-115]. Кружкові і тарілочні збори організовувались також для підтримання дітей осіб, які загинули при виконанні своїх службових обов'язків (ухвалою Св. Синоду від

10-16 травня 1913 р. № 4136 [386, с. 445]), для організації допомоги населенню Буковини і Галичини, що потерпали від голоду (ухвала Св. Синоду від 22 листопада 1913 р. у відповідь на імператорський указ [387, с. 669]), для спорудження пам'ятника загиблим воїнам під Лейпцигом у 1813 р. (ухвала Св. Синоду від 29 червня 1913 р. [385, с. 385]).

При цьому збір пожертвувань суворо регламентувався, постійно ухвалювались акти законодавства, аби викоринити незаконні побори і зловживання. Наприклад, циркулярним указом Св. Синоду від 15 грудня 1912 р. було передбачено ряд заходів для викоринення незаконних зборів пожертвувань у Палестині російським чернецтвом [475, с. 169-170].

За статистикою за 1885 р. на користь монастирів, церков і причтів у Росії було пожертвувано або залишено у спадок 136143 руб 82 ½ коп., на користь церков і монастирів на Сході – 228876 руб. 98 коп., а всього офірувань і заповітів, включаючи кружкові збори і перехідні суми, належні різним особам і «містам» – 2044029 руб 36 коп. Для порівняння інші суми і капітали, якими завідувало Господарське управління Св. Синоду у цьому році склали 30064496 руб 52 коп. (Додаток № 21) [152, с. 99-101]. Із зазначеного можна зробити висновок, що пожертви і заповіти на користь інституцій православної церкви становили значну долю її грошових доходів.

Грошові надходження, які можна класифікувати як цільові дотації з державної скарбниці, мали місце у разі, коли церковні інституції (здебільшого, монастирі), відігравали важливу роль форпостів у прикордонних або «неспокійних» районах. Так, Далматовський Успенський чоловічий монастир отримував гроші з державної скарбниці – за 1713 і 1714 рр. всього 200 руб. на побудову кам'яної церкви. Оскільки монастир стояв у степу, «буцімто на сторожі для безпеки цілого краю від раптових набігів козацької орди» [370, с. 21], за царевою вказівкою на побудову монастирського муру було виділено 200 руб. (додатково), 20 пудів солі та 100 четвертин вівса.

Як уже зазначалось, від запровадження штатів у розписі державних видатків враховувались суми на утримання духовенства і духовних інституційних

структур. Від Миколи I, політика якого була спрямована на забезпечення добробуту церкви, суми видатків з державного бюджету стали значними. Їхній цільовий дотаційний характер було видозмінено – планування суми здійснювалось за кошторисом Святійшого Синоду, який діяв через своє господарське управління. Масштаб державних дотацій можна оцінити на підставі статистичних даних. Так, за звітом Ober-прокурора Святійшого Синоду К. П. Побєдоносцева спеціальні кошти Св. Синоду за кошторисом 1898 р. становили 8257516 руб, з них з державної скарбниці – 2503198 руб. [153, с. 222], більш, як чверть. А всього на утримання церковних установ (самого Св. Синоду, архієрейських будинків, кафедральних соборів, вікарних єпископств, духовних консисторій, лавр і монастирів тощо) за кошторисом Св. Синоду у 1898 р. з державного казначейства відпущено 20460307 руб. [153, с. 223-224]. А всього видатки державного бюджету на релігійні потреби з 1892 по 1901 рр. виросли на 42, 17 % [228, с. 37] і перевищили видатки імператорського двору, з яких утримувались не тільки монарші особи, але й імператорські театр з їх училищами, Імператорська Художня Академія, Археологічна комісія та музей Олександра III.

Власна господарська діяльність церковних інституцій за синодального періоду здійснювалась в рамках жорстких обмежень і заборон. Так, 44 правило Святих Апостолів, 17 правило I Вселенського Собору, 10 правило VI Вселенського Собору, 5 і 21 правила Карфагенського Собору забороняли лихварство і встановлювали покарання за нього. На державному рівні така заборона була впроваджена указами Св. Синоду: від 22 грудня 1743 р., від 22 серпня 1825 р. та від 31 травня 1826 р., а у подальшому аналогічну норму введено до Основних законів – ст. 379, Т. IX (вид. 1876 р.). Покарання за лихварство врегульовано ст.ст. 372-382 Уложення про покарання, застосування яких щодо священнослужителів роз'яснено Найвище затвердженою думкою Державної Ради від 24 травня 1893 р. [235, с. 137].

На Заході християнське віровчення про гріховність самого факту позики під відсотки із часом зазнало значної видозміни: від вимоги заборонити тільки священнослужителям позичати із зиском, а у подальшому поширити таку

заборону на всіх без винятку позикодавців – до визнання факту процентної позики як буденного і необхідного явища. «Сам римський папа – хоча й пізніше за всіх [...] у 1822 і 1830 роках змушений був визнати, що немає нічого противного Вірі Християнській у позиках під помірні відсотки» [138, с. 298]. На протилежних позиціях стояв В. Екземлярський, критикуючи М. Олесницького за висловлену у його роботі «З системи християнської моралі» думку про саму можливість віддавати гроші під відсотки. Втім, думку, яка узгоджувалась із вченням самого Феофана Затворника, відповідно до якої, не беручи багатство до серця, його «слід примножувати й зберігати» [504, с. 9].

Попри заборону займатися лихварством, встановлену на рівні канонів, історії відомі випадки такої діяльності, здійснюваної інституціями християнської церкви. Супрасльський Благовіщенський монастир у Підляшші (нині – Республіка Польща) було засновано у 1498 р. Олександром Ходкевичем. Опір унії продовжувався до 1631 р., після чого монастир став базилианським. До повернення у «грецьку віру» (1824 р.) монастир неодноразово позичав кошти єврейським громадам (у 1700 р. Заблудівському кагалу 500 злотих; у 1711 р. Лев Кишка позичив Старобинському кагалу 60 «битих талерів») під відсотки, зокрема, у першому випадку – під 5 каменів (1 камінь – 24 фунти) лою [335, с. 216]. Через невчасне повернення позичених коштів монастир позивався до суду і виграв судові процеси.

Тим же Л. Кишкою для монастиря було придбано маєток Страбля (ім'я якого у документах не збереглося). У 1759 р. цей маєток було продано управляючим монастирем Георгієм Булгаком Йосипу Курженецькому за 92 тис. злотих. Гроші від продажу було передано графу Браницькому під 7% річних, що оформлено векселем. За обрахунками капіталів монастиря станом на 1777 р. за Браницьким ще рахувався солідний борг по основній сумі запозичення, включаючи забезпечену іпотекою позику від 1740 р. (що дає підстави вважати лихварську діяльність монастиря більш-менш постійною практикою). У 1792 р. монастир погодився зменшити відсоток за позику до 6% річних. У 1809 р., після введення Білостокської області до складу Російської імперії у 1807 р., було укладено угоду

із спадкоємцем графа: гроші від продажу його маєтку внесено до Державного банку, а монастир до 1824 р. – часу введення штатів, отримував свої 6% річних [335, с. 267-269].

Російське законодавство про відсотки за користування капіталом остаточно сформувалось у XIX ст. Про це можна говорити на підставі аналізу правозастосовчої практики: рішенням Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату № 837 за 1872 р. підтверджено правило, що договір позики сам по собі не передбачає сплату відсотків, якщо така умова окремо у самому договорі не визначена. Проценти нараховуються в силу закону у випадку, якщо позика не була віддана у визначений строк або «капітал утримувався неправильно», тобто, мало місце утримання чужого майна без належних підстав [372, с. 87-88]. У XVIII ст. розмір позикових відсотків було врегульовано указами двох імператриць – Єлизавети Петрівни і Катерини II. У 1754 р. Єлизавета обмежила їх шістьма відсотками, а Катерина II указом від 3 квітня 1764 р. визнала людей, які правлять більше 6% (іноді ставка доходила до 20%) злочинцями, які сприяють розоренню ближніх [311, с. 126]. За такими надмірними відсотками закріпилась назва «лихва».

Грошові надходження від власної господарської діяльності можна умовно поділити на дві групи: надходження від продажу продукції і здачі в оренду майна. При цьому окремо розмежовували оренду (щодо належного церковним інституціям нерухомого майна) і оброчні статті, тому законодавчі норми оперували поняттями «орендне і оброчне утримання». Положення актів законодавства від 1731 р. до 1841 р. щодо цього питання знайшли своє відображення у норма ст.ст. 1711, 1712 Зводу законів, Т. X, Ч. 1 (вид. 1857 р.) [4, с. 346]. Так, відповідно до ст. 1711 (Т. X, Ч. 1), нерухоме майно, належне церковним інституціям, може бути віддано в оренду на строк, який не перевищує 12 років. Майно архієрейських будинків передається – за розпорядженням єпархіальних архієреїв, майно монастирів – за розпорядженням монастирського настоятеля з братією, майно церков – за розпорядженням приходських священників, старости і авторитетних прихожан. При цьому, внутрішні монастирські і церковні будівлі не

можуть передаватися під торгові точки і шинки. Хоча, належні їм подвір'я і інші земельні ділянки використовувались саме для такої мети до реформ XVIII ст. і після. Так, спираючись на жалувані грамоти на Хрещатицькі землі і універсал І. Мазепи, Михайлівський монастир Києва у 1766 р. завершив будівництво броварні, попри суперечки з міщанами і указ Єлизавети із заборобою будь-кому всередині Києва «шинкувати і продажу не мати» [302, с. 17]. Випадок цей не єдиний: на кожній з 14 вулиць кловського лаврського двору Лавра тримала по шинку для місцевих і відвідувачів ярмарок, оскільки шинки – найбільш доходні тогочасні статті [302, с. 22].

Слід зазначити, що названі у ст. 1711 Т. X, Ч. 1 розпорядження являють собою кінцевий документ, яким ухвалене раніше рішення щодо передачі нерухомого майна і оброчних статей в оренду закріплюється. Процедура ухвалення такого рішення прописана у ст. 1712 Т. X, Ч. 1: Духовна консисторія вивчає питання і робить висновок щодо: 1) самої можливості віддачі майна в оренду; 2) вигоди від такої операції. Неухильне дотримання цих норм, із врахуванням Указу Святійшого Синоду від 22 січня 1868 р. № 4 із аналізом практики передачі церковного майна в оренду і оброк засвідчено правозастосовною практикою Цивільного департаменту Урядуючого Сенату (для прикладу – рішення № 1323 за 1869 р.) [36, с. 2813-2819]. Так, наприклад, Троїцький Колязін чоловічий монастир Тверської єпархії до реформи 1764 р. мав у власності 13 сіл і одне селище (2303 двори, 12000 душ), 4 млини та рибні ловлі [298, с. 99-109]. Головний дохід монастиря складали кошти з «хлібної запашки», збір з орендних земель, риболовлі, оброк з «хлібопашців», які монастир збирав як грошовими коштами, так і натурою. Після секуляризаційної реформи всі населені маєтки монастиря стали власністю держави, а монастир, віднесений до першого класу за штатами, одержував 550 руб. 17 коп. на утримання братії в рік, а іще 1114 руб. 39 коп. на церковні потреби і просфори, на ремонт церков і утримання ризниці, на вугілля, дрова, рибу, пиво і вино та інше, а також, у межах названої суми – 85 руб. 71 коп. додаткову суму «по особливому при штатах 1764 року реєстру». За особливою примітною О. Лебедева [298, с. 104] станом на час

написання роботи (видано 1867 р.) тільки на оплату найманих служителів для потреб архімандрита та інших служб монастиря у кількості 24 осіб з державної скарбниці виділялось вже 1200 руб. на рік (станом на 1764 р. – 153 руб. 36 коп. на таку саму кількість осіб. Порівняння цих сум свідчить про наявність двох тенденцій: 1) девальвацію національної валюти через запровадження паперових грошей – більш детально у параграфі 2.3; 2) збільшення сум утримання від скарбниці в рамках загальної державної політики підтримки церкви).

У другій половині XIX ст. монастирю належали 3 незаселені земельні ділянки, рибні ловлі, млини і подвір'я у Москві, придбане у 1597 р., де у 1660 р. вже було побудовано церкву. На території подвір'я було зведено дві торговельні палатки, які приносили монастирю малий дохід. Через те за контрактом з московським купцем М. Волковим подвір'я у 1810 р. було передано в оренду на 20 років (у цей період такий термін оренди допускався) і перебудоване його коштом із збільшенням торгової площі, що дозволило віднести його до статей значних доходів монастиря.

Порядок і умови укладення контрактів на оренду церковного майна визначено указом Сенату від 13 лютого 1894 р. [224, с. 163]. В світлі сенатського указу слід зробити деякі зауваження: 1) в деяких єпархіях на орендних контрактах робилися приписки щодо можливості продовження дії контракту на новий 12-річний строк. Такі приписки через їх невідповідність законодавству були позбавлені реального юридичного змісту; 2) церковні оброчні статті мали здаватися в оренду з публічних торгів. Разом з тим, від цього правила можна було відступити, якщо інший спосіб видавався єпархіальному начальству більш вигідним; 3) з особи, яка виграла публічні торги, бралась особлива письмова розписка щодо виконання нею всіх умов договору.

Загалом по імперії у 1898 р., наприклад, тільки церкви з орендних статей (приміщення, землі і рибні ловлі) отримали 3252276 руб 41 ½ коп. та 3752 марки 80 пфенінгів [153, с. 221-222]. Дані подаються за звітом Ober-прокурору Св. Синоду за 1898 р., згадуваного раніше, аби оперувати порівнюваними сумами, а вони є такими в межах одного року.

Суми, які надходили на користь церковних інституцій, підлягали суворому обліку. Відповідно до ст. 104 Статуту духовних консисторій економ, який завідував господарством архієрея, обліковував всі доходи і видатки, доповідаючи про це самому архієреєві [412, с. 178]. Відповідно до Інструкції благочинним монастирів, затвердженої Св. Синодом у 1828 р., їм належало наглядати, аби всі доходи і видатки монастиря невідкладно після їх здійснення заносились до відповідних книг. Визначенням Св. Синоду 17 березня-16 листопада 1836 р. ухвалено: «у монастирях приходно-видаткові книги веде скарбник; по закінченні кожного місяця їх перевіряє Настоятель із старшою братією; потому, один чи два рази на рік, благочинний монастирів» [412, с. 188]. Гроші від оброчних статей, які надійшли до монастиря, а також пожертви (із видачею, коли потрібно, розписок) також невідкладно заносились до особливого зошита. Ревізія коштів у монастирях з великою кількістю прочан мала проводитися щотижня [223, с. 131-132].

Відповідно до § 3 Правил про місцеві засоби утримання православного приходського духовенства і про розподіл цих засобів між членами причтів поділ церковних земель здійснюється таким чином: 1) садибні землі (земля під церквами, будинками священників, токами, сади і городи; 2) землі під ріллею і сінокосом – відмежовані за узаконеною межовими законами пропорцією або враховані при здійсненні такого межування. Згідно з § 4 Правил церковними оброчними статтями є: церковні доми, не призначені для проживання членів причту, лавки, млини, риболовлі і пусті землі поза узаконеною пропорцією.

Відповідно до закону від 24 березня 1873 р. [109, с. 321] за взаємною згодою всіх членів причту з дозволу єпархіального архієрея можна було перетворювати на церковні оброчні статті: 1) частину землі, надлишкову у порівнянні з узаконеною пропорцією за генеральним межуванням; 2) окремі місця на церковній землі, на яких виробляються цегла, вапно, а також пристані тощо. У такому ж порядку дозволено переводити церковні оброчні статті на землю причта. Якщо причт вважає за потрібне зробити землі з узаконеної пропорції оброчними церковними статтями, то дозвіл на це дає Св. Синод за клопотанням єпархіального архієрея.

Церковні польові землі могли, за бажанням священнослужителів, оброблятися ними самотійно, або здаватися в оренду на строк не більше одного року – з дозволу настоятеля. На підставі правил ст. 1711 Т. X Ч. I (вид. 1957 р.), ст. 133 Статуту Духовних Консисторій належні причтам оброчні статті здавалися в оренду за таких умов: 1) здача відбувалась за обов'язкової згоди єпархіального начальства; 2) з торгів; 3) на строк, не більший за 12 років.

Відповідно до циркулярного указу Св. Синоду [224, с. 160] садибна земля навколо церкви не могла бути наданою стороннім особам для жодних цілей, в тому числі – для побудови будинків. Побудовані на присадибній ділянці будинки, в тому числі – будок для проживання, складали власність причту. Тут слід зробити одне зауваження, що вони належали саме причту, а не окремим членам причту. Тому при приході нових членів причту ці будинки надавалися їм у володіння і користування. Але, оскільки члени причту будували їх власним коштом, то нові члени причту зобов'язані були сплатити за них певну суму коштів, визначену за домовленістю між сторонами.

Відповідно до § 12 Правил доходи від здачі в оренду церковних земель і належних причтам оброчних статей передавалися на зберігання до «братської кружки», із якої потому видавалися священнослужителям з певною періодичністю [412, с. 210-211].

До обов'язків благочинних було віднесено нагляд, аби гроші і цінні речі у церквах не зберігались, після отримання обліковувались і не використовувались ніким без дозволу єпархіального архієрея. Про дотримання цього правила, зокрема, вказує резолюція київського єпархіального архієрея від 26 грудня 1860 р. [206, с. 54].

Іменним указом Синоду від 17 квітня 1808 р. [22, № 22971] було визначено правило збереження і примноження церковних сум церковними старостами. Указом Св. Синоду від 12 травня 1809 р. № 1688 р. було ухвалено, що це положення, а також положення про витрачання коштів від продажу свічок на православні («единоверческие») церкви не поширюються. Свічний збір частково було замінено відсотками з доходів: кружкового, гаманцевого і свічного –

іменним указом від 21 грудня 1870 р., оголошеним Сенату Св. Синодом 15 січня 1871 р.: гроші мали використовувати на потреби учбової частини духовного відомства (п. 1 указу було ухвалено відраховувати частково відсотки із цих зборів до Центрального Управління Св. Синоду) [34, № 49045]. У подальшому було сформовано так званий духовно-учбовий капітал, сформований за рахунок внесків з церков по єпархіям (наприклад, церков київської єпархії станом на 1 січня 1902 р. належало стягнути відсоткового збору на духовно-учбовий капітал основного – 42880 руб. і додаткового – 17120 руб.; покласного збору на утримання духовних училищ, встановленого у 1867 р. – 10756 руб [142, с. 3]).

Указом Св. Синоду від 19 січня 1871 р. № 3 [235, с. 310] визначено, що гроші від кружкового, гаманцевого і свічного зборів хоч і різні за походженням, у цілому становлять «єдині церковні доходи». Згідно із указом Св. Синоду від 21 серпня 1861 р. № 601, до церковного майна відносили гроші, внесені до прибутково-видаткових церковних книг; гроші, хоч і дані на церкву, але до таких книг не внесені, церковним майном не вважались (стор. 310). Відповідно до синодського указу від 27 травня 1838 р. № 3272 церковні суми за звітами і книгами консисторій і духовних правлінь не піддавались ревізії казенних палат [235, с. 310].

Пунктом 6 іменного указу від 21 грудня 1870 р. [34, № 49045] було ухвалено, щоби єпархіальні з'їзди задля збільшення церковних доходів, якщо знайдуть за можливе, клопотали перед єпархіальним архієреєм про облаштування свічних заводів і свічних крамниць. На прибутковість свічних крамниць звернув увагу іще Олександр I: за донесенням архієпископа Нижегородського Веніаміна від 1809 р. дев'ять місяців існування такої крамниці дозволило не тільки повернути 2000 руб., витрачених на її облаштування (включаючи витрати на видаткові матеріали), але і отримати 800 руб. прибутку [23, № 24906].

Наприклад, організований у Київській єпархії свічний завод, як вбачається відомості про його стан за січень 1914 р. [279, с. 121], здійснював торгівлю свічками, церковним вином, ладаном, смироною, оливою та іншими товарами. На капітал заводу, який зберігався у банківській установі, справно нараховувалися

відсотки. Відповідно до ст. 17 журнальних постанов XXVIII єпархіального з'їзду Київської єпархії обов'язок слідкувати за тим, аби боржники вчасно розраховувались із свічним заводом, було покладено на благочинних округів [354, с. 604], оскільки «діяльність Правління свічних заводів в економічному сенсі важливіше для єпархії всіх решти єпархіальних установ» [352, с. 507-508]. Для статистики: за 1912 р. чистий прибуток Київського єпархіального свічного заводу становив тільки від продажу свічок 80841 руб. 56 коп., оливи – 984 руб. 88 коп., смирни – 443 руб. 52 коп. [280, с. 480-485].

Для зберігання церковних грошових коштів було дозволено користуватися послугами ощадних кас, а також створювати такі каси власними силами. Наприклад, для збереження коштів і можливості отримувати позики було створено Ощадну касу при Київській духовній консисторії, статут якої затверджено обер-прокурором Синоду за клопотанням Господарського управління від 10 серпня 1911 р. № 25197 [455]. Указом Св. Синоду від 5 червня 1865 р. № 1032 «досвід єдності каси» було поширено на всі губернії імперії, за виключенням Закавказького краю [235, с. 117]. Від 1888 р. церквам і монастирям було надано право вкладати кошти до міських ощадних кас – суми понад 1000 руб. і лише з тимчасовим призначенням. Якщо сума перевищувала ліміт, благочинні мали пояснити, із якою метою буде використовуватися сума, яка має збільшитися за рахунок зараховуваних відсотків. Зараховані від духовно-приходським опік суми мали наслідком виписку ощадних книжок саме на їх ім'я.

Створювались також взаємно-допоміжні товариства, і, як позує аналіз документів, їх діяльність була широко представлена. Так, Насташське ощадне товариство приймало внески і сплачувало відсотки за рахунок видачі відсоткових позик, а цілісність внесків гарантувало сукупним майном членів товариства вартістю 2000000 руб. [380, с. 270] (у подальшому формулювання змінено на «цілісність внесків гарантовано цілком» [381, с. 686]). Очевидно, матеріальне забезпечення священнослужителів бажало кращого, адже нерідкими були оголошення про відмову у видачі позик через брак вільного капіталу [353, с. 38].

При цьому, хоч і приватно, але обговорювалось навіть питання створення власного єпархіального банку [250, с. 786-791].

Окрім земельних наділів і оброчних статей, правила використання яких за логікою викладення матеріалу у параграфі наведено вище, церковним інституціям належали також лісові угіддя і будівлі. Відповідно до ст. 1337 Статуту лісового ліси (як належні за писарськими книгами і дачами, так і казенні, відведені для утримання за узаконеними пропорціями) належали церквам, архієрейським домам і монастирям та перебували у повному розпорядженні причтів і монастирського начальства «без будь-якої участі в управлінні ними з боку лісового начальства». За порядком використання наглядало єпархіальне керівництво, а «вище завідування» здійснював Св. Синод. Церковні причти і монастирі мали налагодити правильне ведення лісового господарства. А саме: 1) організувати охорону і захист лісу від несанкціонованих порубок, а також від порубок молодого лісу орендарями всупереч контракту (заборона вирубувати молодняк мала становити одну із умов орендного контракту щодо лісів); 2) нагляд за лісом доручити одному і священників, який би відповідав за стан лісу, приймав звіти від сторожа, а також гроші від орендарів; 3) вживати заходів щодо насадки нових дерев; 4) дотримуватись правил протипожежної безпеки і створювати умови для захисту лісу від пожеж; 4) заборонити причту збільшувати територію полів і покосів за рахунок вирубки лісу. На використання земельних ділянок після вирубки лісу для інших потреб у кожному випадку потрібно було отримувати дозвіл Синоду. Вирубка лісу для продажу дозволялась тільки Синодом. Так, у 1860 р. за клопотанням Калузького єпархіального начальства про дозвіл на продаж лісових матеріалів з дач, належних церквам сіл Огарі і Улемля, аби залишок коштів від церковних потреб спрямувати Калузькій опіці про осіб духовного звання, було визначено, що спершу слід у цих дачах правильно налагодити лісове господарство, аби лісові угіддя не зменшувались [260, с. 273]. При цьому слід було зазначати, чи планувалась продаж з публічних торгів, або господарським способом.

Щодо лісів обов'язково було вести лісовпорядну документацію за встановленою формою [79], а також регулярно здійснювати лісовпорядні роботи. Наприклад, у Саровській пустині лісовпорядні роботи здійснювались протягом 1865-1867 рр. за указом Св. Синоду від 3 травня 1861 р. № 1373 та указом Тамбовської Духовної консисторії від 26 травня 1861 р. № 6386 [512, с. 273].

Відповідно до ст. 1338 Статуту лісового монастирям окрім вже зазначених, належних їм лісів, виділялись ділянки казенних дач для збирання хмизу і використання старих дерев на власний розсуд, але під наглядом і з дозволу єпархіального начальства (наприклад, лісова дача Саровської пустині у др. пол. XIX ст. мала 7500 десятин молодого лісу та 12380 десятин дерев віком від 60 до 200 років [513, с. 45]). Такі ділянки надавались за умови організації охорони лісів і нових насаджень [260, с. 274] і там, де це було можливо.

Побудова нових храмів потребувала згоди: 1) імператора та/або Св. Синоду; 2) єпархіального начальства і консисторії; 3) губернатора – щодо розміщення церков (на підставі ст. 220 прим. 2 Статуту будівельного: храм будувався на відстані від сусідньої межі на 20 сажень, і 10 сажень, якщо нормативна відстань не могла бути забезпеченою. Ближче, на розсуд єпархіального начальства могли будуватися лише приміщення для церковно-священнослужителів, ризниць, бібліотек, столових, спочивалень тощо). Побудова і перебудова соборних, приходських та на цвинтарі церков у містах і селах, а також церковних споруд у монастирях здійснювалась з дозволу єпархіального архієрея. Монарший дозвіл або дозвіл Св. Синоду надавався для побудови церков у Санкт-Петербурзі і Москві, перебудови церков стародавніх (не пізніше початку XVIII ст.), а також, якщо проект потребував додаткового фінансування. Правлячий єпархіальний архієрей надавав свою згоду на будівництво храму на підставі вердикту духовної консисторії, до компетенції якої також входив контроль за ходом будівництва [71, арк. 17], видача книг для збору пожертв, визначення строку, на який така книга видавалась, здійснення контролю за витрачанням коштів шляхом зібрання звітів матеріально відповідальних осіб.

При спорудженні церков єпархіальне начальство мало слідкувати, аби церкви споруджувалися у необхідній кількості, у зручних для цього місцях із використанням міцних матеріалів. Визначення «міцних матеріалів» міститься у ст.ст. 109, 110 Статуту будівельного [3, с. 222]: статтею 109 визначено, що храми зазвичай мають будуватися із каменю, але стаття 110 допускає, що за його відсутності або через брак коштів у забудовників церкви можна зводити також з дерева. Так, у м. Житомирі на Смолянському цвинтарі було зведено церкву, будівництво якої розпочав С. Матлахов. Про своє бажання збудувати власним коштом дерев'яну церкву на могилі дружини Варвари він повідомив архієпископа Волинського і Житомирського [71, арк. 1].

Для затвердження проекту церкви окрім дозволу єпархіального архієрея потребувалась згода і затвердження проекту головним архітектором. Проекти на будівництво церков, реконструкцію та перебудову, затверджені єпархіальним архієреєм, передавалися консисторіями до місцевих будівельних відділень при губернських правліннях. Такий порядок встановлено на підставі Найвище затвердженої думки Державної Ради від 13 червня 1890 р., згідно із якою церковно-будівельні справи було передано від Міністерства внутрішніх справ до духовного відомства, які й зверталися по такий дозвіл до будівельних відділень губернських правлінь. На практиці це виглядало у такий спосіб: для затвердження проекту на будівництво нової дерев'яної церкви у с. Лиськах Черкаського повіту (справа 1891 р.) Київська духовна консисторія направила лист-звернення [75, арк. 8] до Губернського церковно-будівельного правління («присутствия»), долучивши до нього 2 примірники затвердженого єпархіальним архітектором плану новобудови, план місцевості і приговор сільського сходу обивателів. План було затверджено з вимогою, аби у побудованій церкві двері відчинялись назовні (відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ № 99 від 26 травня 1864 р. [75, арк. 9, зв.]). Аналогічний порядок зносин консисторії прослідковується щодо будівництва нової церкви на місці старого кладовища [76], затвердження проекту на побудову дзвіниці при Покровській церкві у селі Джуньківці Бердичевського повіту (затверджено за умови обов'язкового нагляду за процесом

будівництва техніка) [78, арк. 2], а також затвердженні проекту розширення церкви у с. Кобриновій Греблі Уманського повіту [77]. Будівельні роботи щодо іконостасів, обшивки церковних будівель і ремонту підлоги допускалися єпархіальним начальством без затвердження проектів архітекторами.

Матеріали, з яких будувалась церква, вважалися освяченими: дерев'яні залишки від ветхої церкви, якщо вони не могли бути повторно використані, спалювались для обігріву церковних приміщень. Така вимога суворо дотримувалась щодо дерев'яних частин святого престолу: вони не тільки палились, але й попіл мав бути розвіяний у проточну воду. Інші частини мали зберігатися у церковних підвалах, захищені від непогоди і злочинців. Унормовувався ліміт витрат на будівництво або реконструкцію церков, витрачання якого належало до компетенції причтів і монастирського начальства: 1) 500 руб. у випадку дрібного ремонту, а також у випадках, коли ремонт не потребував державної грошової допомоги; 2) 1500 руб. – якщо йшлося про більш серйозний ремонт чи необхідним було звернення до Синоду про грошову матеріальну допомогу. Звіти щодо будівництва і реконструкції церков, здійснювані за місцеві або єпархіальні кошти, перевірялися і затверджувалися місцевими консисторіями, а звіти щодо будівництва казенним коштом чи від монарших щедрот (хоча би частково) – господарським управлінням Синоду. Підряди на побудову церков виставляли на торги, про що свідчать численні оголошення [251, с. 546].

Церковним майном також вважалися каплички на цвинтарях, хоч і побудовані над окремими могилами, молитовні будинки на цвинтарях, а також домашні церкви. Домашні церкви не були належністю будинку (визнавалися від'ємною річчю), не становили частину спадку, оскільки були побудовані із дозволу єпархіального начальства тільки через повагу до померлого, тобто, були тісно і нерозривно із ним пов'язані. Відповідно до ст. 211 Статуту будівельного залишення таких церков після смерті особи залежало від дозволу єпархіального архієрея. Натомість каплички і молитовні будинки на цвинтарях одразу після їх побудови переходили у відання єпархіальної влади. Самі цвинтарі становили

предмет особливої уваги з боку церкви – частково з релігійних міркувань, частково через той факт, що церква отримувала від них дохід [109, с. 318].

Кількість і якість напрестольних речей, і тих, що використовуються при священнослужінні інших, необхідних у храмі, визначались указами Св. Синоду, Статутом духовних консисторій і Інструкцією благочинним [210, с. 303-305]. До обов'язків пресвітерів також було віднесено складання описів усіх наявних у храмі речей – головний церковний ризничий опис [80] та додатковий церковний ризничий опис [81]. Пожертви на користь церкви не тільки грошми, але і використовуваними у храмі речами мали давню традицію: жертвували напрестольні хрести (срібний із позолотою та перлами), Євангеліє у коштовній палітурці та срібні сосуди [346, с. 33-41].

4.3. Розпорядження церковним майном. Захист права церковної власності.

За канонами відчуження церковного майна було заборонено в принципі, але з цих принципів були деякі винятки. «Так заведено, аби ніхто не продавав церковну власність, навіть, якщо вона не приносить доходу, і настала велика скрута; слід передати вирішення цього питання на розгляд єпископа області, аби він з іншими єпископами із цього приводу порадитися міг» [423, с. 213]. За церковною традицією об'єкти права церковної власності поділяються на речі священні і речі церковні. Відчуження священних речей категорично заборонялось. Давні церковні правила тільки в одному випадку дозволяли продаж священних сосудів – для викупу полонених; при цьому священний посуд мав відчужуватися не у своїй звичайній формі, а у вигляді злитку.

Канонічні правила з часом змін не зазнали: не можна було продавати святі ікони, але на випадок скрути дозволялось продавати прикраси і коштовний оклад, залишаючи власне зображення ікони в тій церкві, до якої вона належала. «Визначено також, аби пресвітери без дозволу своїх єпископів не продавали речей церкви, якій вони посвячені. Рівно як і єпископам не дозволено продавати церковні землі без відома собору або своїх пресвітерів. Єпископу не дозволено продавати церковні речі не інакше, якщо в тому буде велика потреба» [423, с. 214].

Таким чином, церковне майно відчужувати таки дозволялось, але тільки у виключних випадках (скрута і крайня необхідність). В Російській імперії реалізація такого права була можливою за наявності дозволу на це від монарха, Св. Синоду і єпархіального начальства. Назване правило стосувалось як рухомого, так і нерухомого майна, але від виду майна залежало, хто має надавати згоду на його відчуження.

Церковним інституціям належали ненаселені землі, землі під лісами, а також різні угіддя, промисли тощо. Відповідно до ст. 370 Законів межових і ст. 111 Статуту лісового належні церковним інституціям землі мали подвійну природу: 1) землі архієрейських домів, монастирів і церков за колишніми дачами й

писарськими книгами, тобто, за актами до генерального межування, або за новітніми укріпленнями – дарчим, купчим, заповітам тощо. Сюди ж віднесено різні оброчні статті, як то: рибні ловлі, млини тощо. Ці землі зажди визнавались об'єктом права власності церковних установ. Закони межові наказували межувати ці землі на тій самій підставі, як і приватновласницькі дачі, і видавати на них церквам особливі межові книги і плани [214, с. 203]; 2) землі присадибні, відведені церковним причтам для забезпечення від прочан у встановленій межовими законами пропорції. Відповідно до ст. 370 Законів межових, «де земля знову від дач приватновласницьких до церкви відведена буде, хоча б і в доповнення до колишньої за писарськими книгами дачі, там особливих планів і книг, а також указів церквам не видавати, а описувати в межових книгах на володільчеські того приходу дачі, що до тієї церкви для прожитку церковного причту визначено із дачі такого володільця, стільки-но десятин в такому місці. І ту землю як на генеральних, так і на спеціальних планах власницьких дач показувати особливими лініями, із наведенням румбів, астролябічних кутів, міри ліній і площі десятинами, щоби на випадок спору відрізнити ту землю можна було б» [214, с. 203].

Після секуляризаційної реформи причтам церков, не наділених землею, було постановлено від «дач прихожан» відмежовувати по 30 десятин землі. Церковний причт мав право на свій розсуд використовувати відведені йому землі й угіддя: 1) землі та угіддя, відведені за генеральним межуванням; 2) відведені від приватновласницьких і казенних дач; 3) придбані, подаровані або пожертвовані фізичними особами. Члени причту вправі були самотійно обробляти зазначені землі і використовувати угіддя (сінокос, рілля, рибні промисли, ставки й млини, бортничі тощо), або ж здавати їх в оренду.

Відповідно до закону від 24 березня 1873 р. [109, с. 321] за взаємною згодою всіх членів причту із дозволу єпархіального архієрея дозволялось переводити в церковні оброчні статті: 1) частину землі, надлишкову у порівнянні із узаконеною пропорцією за генеральним межуванням; 2) окремі місця на церковній землі, на яких виробляються цегла, вапно, а також пристані тощо. У такому ж порядку

дозволено обертати церковні оброчні статті на землю причта. Якщо причт вважав за потрібне зробити землі із узаконеної пропорції оброчними церковними статтями, то дозвіл на це надавав Св. Синод за клопотанням єпархіального архієрея.

Причтові будинки та інше нерухоме майно на випадок крайньої потреби та з дозволу Св. Синоду дозволялося заставляти до кредитних установ.

Одночасно, намежована від дач прихожан і казенних дач земля вважалась церковною власністю, а не власністю членів причту [36, № 1323]. Відповідно до закону від 6 грудня 1829 р. (перенесеного до статті 448 Закону про стани) церковні угіддя, намежовані церкві, що припинила існування, прочанам назад не повертаються [26, № 3323], а, отже, землі, відведені для утримання причта, належать церкві на праві власності [53, № 2]. Для цього потрібно було тільки, аби відвід землі було здійснено відповідно до ст. 349 Законів межових. Розглядаючи питання про правомірність передачі церковним причтом землі у оброчні статті, Св. Синод указом від 22 січня 1868 р. повторно роз'яснив, що землі ці не є власністю церковного причту, а надані його членам для кращого їхнього матеріального задоволення. Цей указ знайшов своє відображення у практиці Цивільного касаційного департаменту Сенату, зокрема, у рішенні № 1323 від 25 вересня 1869 р. [36].

Землі, відведені від прочан для забезпечення життєдіяльності причта не могли бути відчужені взагалі, окрім особливих випадків, про які зазначалось вище. Відповідно до ст. 402 т. IX Зводу законів Російської імперії у випадку, якщо церква як установа (але не як община віруючих) припиняла своє існування, церковні землі від прочан за дачами їм не поверталися [26, № 3323], а приписувалися тій церкві, до якої такі прочани переходили. В редакції цієї статті вид. 1890 р. містилася приписка, що якщо церква буде заново відкрита або відбудована, їй повертався земельний наділ, відібраний при її ліквідації, або грошовий капітал від продажу наділу, або куплена за ці кошти інша земельна ділянка.

Разом з тим, як свідчать джерела, у досинодальний період траплялись випадки відчуження церковної землі як своєї власної. Її могли продати (у колі священства) разом із будівлею храму та прицерковними спорудами. При цьому церковний дохід слідував за новим власником землі – справа про продаж удовицею священика церковної землі із спорудами від 1694 р., купча грамота погоджена патріархом Адріаном 18 травня 1700 р. із внесенням запису у Патріаршому Розряді [373, с. 280-281].

У XVIII-XIX ст. такий продаж став неможливим. Відповідно до ст. 401 т. IX вид. 1890 р. відчуження земель мало відбуватися тільки з монаршого дозволу, який запитували через Комітет Міністрів (із моменту його створення) і Св. Синод.

Відповідно до ст. 401-403 т. IX Зводу законів відведена до церкви земля або укріплена за нею через приватний внесок є невідчужуваною та не підлягає стороннім зазіханням. Відповідно до указу Св. Синоду від 20 серпня 1864 р. [224, с. 160] побудови, здійснені причтом з церковного лісу, не могли бути відчуженими стороннім особам. Згідно з циркулярним указом Св. Синоду [224, с. 160] садибна земля навколо церкви не могла бути наданою стороннім особам для жодних цілей, в тому числі – для побудови будинків. Побудовані на присадибній ділянці будинки, в тому числі – будинок для проживання, складали власність причту.

Таким чином, відчуження належних церкві земельних ділянок та іншого нерухомого майна було можливим, але за наявності дозволу на це. Так, у 1912 р. відповідно до постанови XXVIII Єпархіального з'їзду для часткового погашення позики, виданої училищу з метою пристосування старих семінарських будівель під корпуси Києво-Подільського духовного училища, садиба та будівля були продані, із отриманням попереднього дозволу на це єпархіального архієрея через консисторію [209, с. 21].

У параграфі 2.1 зазначалось, що окрім земель оброчних статей, належних церкві на праві власності, вона користувалась також угіддями із казенних і приватних маєтностей. Відповідно до ст.ст. 236 і 461 Статуту лісового церквам і

монастирям надавались ділянки з казенних лісових дач – з правом користуватися на власний розсуд, але без права розпорядження.

Юридичне становище кладовищ законодавством достатньо чітко врегульовано не було. Статтями 704-712 Статуту лікарського було визначено тільки порядок і умови відведення землі під цвинтарі. Тому в науковій літературі не було єдиної точки зору щодо суб'єкта права власності на землі кладовища [489, с. 193]. «Виходячи із похідних вказівок закону, Сенат визнав, що цвинтарі у всякому разі складають предмет громадського (?), а не цивільного права. Тому ділянка, відведена під кладовище із земель приватної особи, має вважатися відчуженою від володіння» [214, с. 201]. За сенатським рішенням «не можна визнати за приватною особою, хоча б і колишнім власником землі, на якій облаштовано кладовище, право користування і отримання будь-якої вигоди із землі, яка під ним знаходиться» [55, № 90]. Звідси робився висновок, що таке кладовище переходило у власність місцевої приходської церкви. Стаття 712 Статуту лікарського, у якій йдеться про власників землі під цвинтарями, за тлумаченням Сенату мала застосовуватися виключно до спорожнєлих кладовищ. Інакше, якщо земля під цвинтар відведена містом з його вигону, то тільки в силу наведених обставин вона не може бути визнана церковною. Цивільний касаційний департамент Сенату у рішенні № 23 за 1883 р. зазначав: «Міське кладовище, яке облаштоване на належній місту вигонній землі, не перестає бути землею міста, хоча воно і має особливе призначення для поховання померлих, а тому – вилучене з користування для інших, наприклад, господарських потреб» [47]. Однак, відповідно до ст.ст. 41 і 42 Статуту духовних консисторій кладовище було належністю церкви, а тому адміністративне завідування і розпорядження ним, а також отримання доходів шляхом надання виключного користування ним для поховання особам, які викупували місця, належить духовному начальству, хоча б кладовище і не знаходилося на церковній землі. Доходи від кладовищ мали йти духовному відомству і використовуватися для опіки над бідними духовного звання [481, с. 191]. У зв'язку з цим обов'язком духовного начальства була турбота про благоустрій кладовищ.

Спорожнілі цвинтарі, розташовані у заселених місцях, мали бути огорожені і обведені ровом власником тієї землі, на якій вони були облаштовані, на цій землі заборонено зводити будь-які будівлі, а також заборонено перетворювати ці землі на ріллю. Звідси можна зробити висновок, що земля колишніх цвинтарів повністю вибуває із цивільного обігу, оскільки втрачає всі свої корисні властивості. За тлумаченням судової практики вона стає обмежено обороноздатною, оскільки не може виступати предметом угод, які не відповідають її призначенню. Але відсутня заборона, аби на місці колишнього кладовища облаштувати ділянку для косіння сіна [55, № 90]. «За консисторією слід визнати право подання позову про відшкодування шкоди і збитків з приватних осіб, які спричинили шкоду цвинтарю або самочинно скористалися доходами від нього» [55, № 90].

Вилученими з цивільного обігу чи обмежено обороноздатними визнавались й інші церковні речі. Заснування домашніх церков допускалося тільки для осіб, які мали відповідні заслуги, тобто, домашня церква була пов'язана не з будинком, а з певною особою. Тому вона не була належною річчю того будинку, який входив до спадкової маси і не передавалася у спадок без особливого дозволу єпархіального архієрея. І якщо такого дозволу не було, облаштування домашньої церкви передавалося у власність місцевої приходської церкви (стаття 49 Статуту духовних консисторій) [360, с. 27].

До обмежено оборотоздатних речей належали також ікони: закон допускав угоди щодо них тільки в особливій формі і на особливих умовах. Ікони не продавались, а «заміщалися грішми» (ст. 279 т. X), ікони з не відділеними від них ризами, окладами і іншими прикрасами не могли бути виставлені для публічного продажу, але віддавались кредитуру за добровільною угодою з боржником, а коли такої угоди не було або кредитор – іновірець, ікони разом із окладами віддавались до місцевої приходської церкви без задоволення вимоги кредитора. Відповідно до статей 1043 і 1044 Статуту цивільного судочинства тільки зняті з ікон прикраси могли бути продані.

Щодо порядку спадкування предметів, тісно пов'язаних з відправленням богослужінь. Відповідно до ст. 1186 Зводу законів [4] пожалувані духовним особам панагії і хрести, які прикрашені дорогоцінним камінням, після їхньої смерті відносилися до спадкової маси. Разом з тим, священні образи з них мали бути вилучені й здані на зберігання до того храму, у якому служив спадкодавець. Отже, спадкувались лише прикраси, а не самі предмети культу.

Відповідно до ст. 1187 Зводу законів за монахами нижчих звань, а також за настоятелями монастирів спадкував монастир, до спадкової маси входили майно або внесків до кредитних спілок, які ними були зроблені за життя [4].

Більш суворо закон регламентував порядок спадкування іновірцями християнських святинь. Стаття 1188 Зводу законів не виключала іновірців з переліку спадкоємців, але зобов'язувала передати до православної церкви успадковані ікони. Аналогічне правило встановлювала стаття 1189 Зводу законів [4] щодо інших предметів культу православної церкви, а статтею 1190 [4] відповідальність за недотримання іновірцями цих правил покладалась на місцеву владу.

До заходів, спрямованих на захист права церковної власності, можна віднести інститут пільгового оподаткування або звільнення від оподаткування окремими податками і зборами. Типологізувати пільги можна за такими критеріями: 1) пільги з оподаткування (податки прямі і непрямі); 2) звільнення при сплаті митних платежів; 3) пільги при користуванні казенним майном.

Не підлягали обкладанню податками доходи церкви від продажу церковного спорядження для небіжчиків (молитовних стрічок, іконок і ладанок). Для виробництва лампадного масла імпорту оливкової олії для церковних інституцій здійснювався без сплати мита [224, с. 173].

На підставі указу Св. Синоду від 14 вересня 1868 р. [234, с. 17-19] землі, ліси і інші угіддя, надані урядом на утримання церков, архієрейських будинків і монастирів, як в узаконену пропорцію, так і надлишки, звільняються від поземельного збору, так само, як і землі і угіддя, які не мають доходу. Ружні землі

звільняються від цього податку, який належав до числа земських податків, із земельних наділів, які не перевищують 99 десятин на кожну церкву.

На підставі ст.ст. 1282, 1289 Статуту цивільного судочинства цивільні справи монастирів, архієрейських домів і церков визнавались справами казенного судочинства. З цих підстав всі документи цих установ не підлягали оплаті гербовим збором [214, с. 209].

Майно, яке безкоштовно (спадкування, за Найвищим пожалуванням, рядними, дарчими й іншими безвідплатними актами) передавалось церквам, монастирям і церковним причтам звільнялось від сплати мита при переході рухомого й нерухомого майна від однієї особи до іншої безвідплатно [228, с. 139].

Нерухоме майно церкви, яке знаходилося у містах і не приносило доходу, на підставі ст. 428, п. 7 Міського Положення 1892 р., не підлягало оціночному збору. І навпаки, яке дохід приносило, належало оціночному збору на загальних підставах. В місцевостях, де Міське Положення не введено в дію, будівлі, подвір'я та крамниці, навіть здані в оренду, звільнялися від виконання міських повинностей, окрім тротуарного і ліхтарного збору [234, с. 17-26].

Стосовно ще одного земського податку – дорожньої повинності, то відповідно до ст. 755 т. XII Статуту шляхів сполучення, причти були зобов'язані виконувати цю повинність щодо дач, які не віднесено до наділів, що увійшли до узаконеної пропорції межування.

Згідно ст. 506 Статуту судочинства торгового, роз'ясненого сенатським рішенням від 1875 р. № 834 [39], борги церковні було віднесено до виплат першої черги при неспроможності (банкрутстві) [214, с. 209].

Порушення майнових прав церкви підлягало захисту в суді в загальному порядку на підставі ст.ст. 1282-1287, 1289, 1311, 1313 Статуту цивільного судочинства. На підставі ст. 1310 Статуту цивільного судочинства справи про заволодіння нерухомим майном церковних інституцій або при порушенні такого володіння належали до компетенції мирових суддів (на підставі ст. 102 як безспірні, вилучені з компетенції поліції), а де їх не було – міських суддів і земських начальників, якщо з моменту заволодіння майном або порушення

володіння пройшло не більше 6 місяців [127, с. 75-76, прим. 1]. У випадку пропуску зазначеного строку справи розглядалися окружними судами.

Заволодіння майном належало до виключень. Відповідно до ст. 1282 Статуту цивільного судочинства справи інституцій Православної церкви як справи казенного управління підлягали особливому порядку розгляду: 1) всі позови, окрім позовів про заволодіння, розглядаються загальними судовими місцями; 2) за вказаним виключенням (п. 1) вони не можуть розглядатися скороченим порядком; 3) не можуть бути закінчені мировою угодою сторін; 4) ведуться у суді не інакше, як через уповноважених; 5) обов'язковою є участь прокурорського нагляду; 6) позови проти казенних управлінь не забезпечуються, а рішення не можуть бути піддані негайному виконанню; 7) строки на оскарження обраховуються з моменту отримання тексту рішення; 8) обер-прокурор Синоду наділений правом входження до Сенату з клопотанням про відміну рішення (тільки з загальних підстав) [229, с. 188].

У справах про поновлення порушеного церковного володіння священнослужителі мали право звертатися до судових установ без отримання й пред'явлення особливих уповноважень, яких вимагала ст. 1235 Статуту цивільного судочинства, а форма звернення не передбачала його оформлення на гербовому папері [127, с. 74].

Питання захисту права церковної власності варто прослідкувати на основі хрестоматійного прикладу застосування давності до церковних земель. А саме: зміни сенатської практики щодо усталеного законодавчого положення про «непорушність» церковних земель.

Попри, здавалосьь, усталені позиції щодо застосування земської давності до церковних земель, наприкінці XIX ст. в російському суспільстві розгорнулася справжня полеміка навколо сенатської практики у цьому питанні. 20 січня 1893 р. Касаційний департамент Сенату ухвалив рішення № 2 [53] за завою уповноваженого від причта церкви села Боровицького священника А. Зонова про відміну рішення Казанської судової палати за позовом причта до земського фельдшера І. Павлова про відновлення порушеного останнім права володіння

церковною землею, і рішення це стало предметом бурхливої дискусії [361, с. 129-140; 242; 357, с. 602-625; 238, с. 41-66].

Спільна ситуація виникла внаслідок того, що причт місцевої церкви у вдячність дозволив І. Павлову оселитися на своїй землі. Останній здійснив на ній незаконне будівництво, в подальшому, через письмовий контракт від свого імені з місцевою управою здав частину будівлі під училище. Причт про це знав, але з якихось своїх міркувань не звертався за захистом, подавши позов поза межами земської давності у 1888 р. І. Енгельман звернув увагу на той факт, що передбачена Сенатом процедура укріплення землі за новим власником за давністю носила таємний («келійний») характер, оскільки не передбачала ні відкритого судового процесу, ні публікацій, тому справжній власник не мав змоги довідатися про позбавлення його у такий спосіб права власності [506, с. 280].

Позиція сенаторів базувалась на тому, що закон про давність не поширюється на церковні землі, оскільки «достатньо вказати на ст. 403 т. IX (вид. 1876 р.). в якій зазначено: «церковні землі назавжди мають залишатися за церквою, тому священнослужителі та церковні причти не можуть не тільки продавати їх, але й віддавати їх у заклад». При ухваленні рішення вони також керувалися правилами від 20 липня 1842 р., відповідно до яких церковна земля відводиться від дач «один раз і назавжди», а також: «ніхто з членів причту не має права сам собою уступати, укріпляти та закладати будь-кому чи міняти церковну землю на іншу, тому ніякі акти про це від імені причта не мають сили».

Таким чином, Цивільний касаційний департамент Сенату змінив свою усталену практику, відійшовши від буквального тлумачення закону про давність, яким передбачено тільки два винятки в її застосуванні – межі генерального межування і заповідні маєтності.

Критиків у наведеного сенатського рішення вистачало. А. Карабегов присвятив цьому питанню навіть окрему брошуру, в якій зазначив свої аргументи на користь власної позиції: якщо інститут давності застарів, то його слід відмінити щодо всіх земель, а не тільки церковних; і така відміна має відбутися законом Самодержавної влади, а не сенатським тлумаченням. І що захоплення

правом збиває з правильного шляху навіть тих, хто за освіченістю і посадою мають дотримуватись закону, для них «бажання замінити закон – цей палладіум людської свободи – особистим судженням, а іноді і просто примхою, а культ закону культом індивідуальної думки, стало превалюючим, якщо не виключним девізом» [242, с. 67]. Підтримав А. Карабегова А. Камінка [238, с. 65-66], визначаючи, що захисники зміненої сенатської практики не тільки нічим не довели факту вилучення церковних земель з-під дії закону про давність, але навпаки: наявні всі підстави вважати, що і законодавець ніколи не дотримувався такої точки зору. Прямо протилежного висновку дійшов К. Побєдоносцев [371, с. 557].

Таким чином, указ від 6 грудня 1829 р. про відведення церквам земель від прихожан у встановленій межовими законами пропорції, а особливо його формулювання «складають недоторкану церковну власність» викликав неоднозначне тлумачення, і кожна сторона полеміки наполягала, що саме її тлумачення є правильним. При цьому ніким не було досліджено питання, а чи була обтяжена ця земля правом забудови. Іншими словами, наскільки законним було здійснене І. Павловим будівництво, аби сприймати його контракти як беззаперечні докази давності володіння і його безспірності.

У 1902 р. через несприйняття такої позиції громадськістю касаційний департамент відмовився від неї [57, № 2], підтвердивши свою нову практику ще одним рішенням [58, №2]. Нова позиція ґрунтувалась на такому: 1) указом від 22 вересня 1808 р. і затвердженою самодержцем думкою Державної ради 21 червня 1815 р. заборонялось поновлювати тяжби за межею 10-річного строку, оскільки це може дати привід до їх (тяжб) збільшення, і тим поставити під сумнів власність на володіння, остаточно утверджену законами; 2) Урядуючий Сенат указом від 31 серпня 1823 р. підтвердив «присутнім місцям» обов'язок точно і неухильно дотримувались правил 10-річної давності, з тим, аби справи, самим законом не визначені як виняток, ні з яких мотивів не вирішувались всупереч ст. 4 Маніфесту 1787 р. про давність; 3) вислови «недоторканість» та «охорона від будь-яких зазіхань» не можна розуміти як вилучення церковних земель від дії закону про

давність, оскільки «недоторканість» та «охорона» властиві всякій власності. Вислів «назавжди» означає володіти вічно й спадково, і таку конструкцію законодавець вжив на противагу володінню тимчасовому; 4) резюмуючи свою позицію, Сенат у рішенні № 2 від 20 лютого 1902 р. вказав: «таким чином, у наведених вище постановах не йдеться про узаконення невідчужуваності церковних земель, а обмежується їхнє відчуження накладенням заборони самим членам причту здійснювати таке відчуження без згоди належної влади» [57] (влади правлячого архієрея).

Буря у склянці води здійснювалась та заспокоїлась. Її наслідки сухо резюмував відомий цивіліст Г. Ф. Шершеневич: «наша практика один час дещо розширяла коло предметів, вилучених з-під дії давності. Рішенням 93, 2 Сенат визнав, що на підставі буквального розуміння ст. 446 т. IX Зводу Законів й її історичних джерел дії давності не підлягають церковні землі. Через, однак, сильний протест, яким було зустрінуте рішення в нашій літературі, а також практичних складнощах, викликаних рішенням, Сенат знову переглянув питання й відмовився від свого погляду (02, 2)» [489, с. 315].

Набуттю прав за давністю володіння не передує жодна угода, що означає неможливість отримання акта придбання, а без нього неможливе введення у володіння. Проаналізувавши ситуацію, П. Цитович слушно зауважив, що практика (та сама практика, визначена Сенатом) вирішила цей казус у такий спосіб, що за приватним проханням особи, щодо якої закінчився строк земської давності, отже, щодо майна цією особою набуто право власності, в місці розташування цього нерухомого майна проводиться дізнання через окольничих людей (сусідів). Потім на підставі їхніх свідчень складається рішення суду про визнання заявника власником майна. «Такий поворот практики абсолютно протизаконний: дізнання через окольничих людей розраховано на провадження змагальне, і жодним чином не на охоронне» [476, с. 65]. Йому вторить І. Енгельман: «... при видачі цих свідоцтв не потрібно робити справу публічною, не потрібно робити публікацій, а все може звершитися келійно, майже таємно, так що власник, земля якого укріплюється за іншою особою, не дивлячись на те, що

земля по закону не виходила із власності першого, не в змозі дізнатися, що щодо його землі йде справа в суді за зверненням особи, якій надано право користування нею, через що його не можна визнати таким, що володіє землею» [506, с. 280].

Отже, зазначене іще раз підтверджує такі тези: 1) церква як суспільна інституція остаточно перетворилась на звичайного суб'єкта цивільного права, наділеного аналогічним до інших обсягом право- і дієздатністю (в сенсі захисту); 2) сакральний характер церковної власності розумівся і шанувався не всім суспільством, а його частиною, і, швидше, незначною (з різних причин: відділення у свідомості святості культу від звичайного цивільного обігу, погіршення ставлення до церкви в суспільстві в цілому, про що неодноразово зазначалось тощо); 3) майнові права і привілеї церкви значною мірою залежали від верховної самодержавної влади, із падінням авторитету якої знижувався і рівень довіри до церкви як до державної інституції. При цьому слід додати, що у цей час імперська Росія звернула на шлях комерціалізації землі, який у тогочасній літературі отримав назву «мобілізація земельної власності» [407, с. 4]. Церковні інституції як установи не комерційні (попри право займатися діяльністю для самозабезпечення), у мобілізаційну хвилю не вписалися. Окрім того, ця проблема існувала поряд з іншою: через низку факторів зубожіло село, наслідком чого стало обезземелювання селян і вивільнення великої кількості робочої сили, яка через слабку індустріалізацію не мала можливості отримати роботу й заробіток [343]. Важливість вирішення цього аграрного питання піднімалась багатьма теоретиками і практиками, зокрема, М. Кузнецовим [285, с. 1]. Багатьма з них вирішення аграрного питання (у тому числі – через запровадження земельної мобілізації) пов'язувалось з відміною для церкви належних її статусу пільг і преференцій.

Так законсервована реформа, яка мала на меті позбавити церкву вотчинних прав на об'єкти нерухомого майна, стала дестабілізуючим чинником: держава не дозволила церковним інституціям еволюціонувати в ефективних власників, не ставши таким власником сама.

Висновки до розділу IV

Право власності на нерухомі об'єкти церковної власності відповідно до ст. 699 т. X Зводу законів Російської імперії набувалось виключно на підставі і у спосіб, передбачені самими законом. Придбання права власності за тогочасною цивілістичною доктриною (із законодавства такий поділ прямо не виснується, але на нього вказує сенатська практика) могло бути первісним і похідним.

Примітка до ст. 699 т. X визначала перелік легітимних способів набуття права власності, який на думку дореволюційних цивілістів (зокрема, Є. Васьковського) був неповним і неточним.

Правомірними підставами набуття церковними інституціями за синодального періоду права власності на об'єкти нерухомості вважались: відведення від казни земель і угідь, пожертвування з дозволу єпархіального архієрея, купівля, земська давність, спадкування з дозволу імператора: за заповітом і за законом, дарування. Щодо спадкування за законом також існували винятки: монастирі спадкували за померлими монахами рухоме майно і нерухомість в межах монастиря, якщо вона була зведена на кошти небіжчика, архієрейські будинки – майно померлого ієрарха, якщо у того не було родичів.

Набуття церковними інституціями землі за правом земської давності вважалось спірним. З одного боку, сенатська практика визнавала її легітимним і законним способом набуття права власності на об'єкти нерухомого майна. З іншого – визнавала відсутність необхідності й, навіть, права просити узаконити земельні наділи за правом земської давності, відведені відповідно до законодавчих норм. Визнання права власності при набутті його за правилами земської давності здійснювалось у порядку охоронного судочинства та передбачало у подальшому укріплення, визнане за необхідне для всіх об'єктів нерухомості.

Способом укріплення права на нерухоме майно відповідно до ст. 707 т. X ч. 1 визнавалось укріплення кріпосним порядком: шляхом вчинення кріпосних актів і введення у володіння (характерно для всіх об'єктів нерухомості). Теоретичне положення про розмежування відповідно до закону правовиникнення (вчинення

кріпосного акта) і власне його укріплення (введення у володіння) не можуть визнаватися підставою заперечення конструкції «укріплення кріпосним порядком».

Укріплення права на об'єкти нерухомого майна здійснювалось шляхом передачі. При цьому більшість дореволюційних цивілістів вважали володіння не правом, але фактом.

Зміст та обсяг повноважень власників церковного майна визначались законом і розпорядчими актами вищих та єпархіальних органів управління і контролю.

Підстави припинення права власності церковних інституцій були такими: відчуження речі, її знищення та експропріація.

Церковна власність через поняття невідчужуваності не підлягала конфіскації, але могла бути експропрійованою державою у вигляді примусового відчуження з дозволу Св. Синоду. За загальним правилом церковні землі могли бути обмінені – для кращого облаштування дач при здійсненні межування.

Також, за загальним правилом, церковні землі могли бути втрачені за земською давністю. Спроба Сенату вивести їх з-під дії інституту давності (рішення 1893 р.) завершилась поширенням на церковне нерухоме майно загального порядку земської давності. Аналіз документів епохи дозволив дійти висновку, що така зміна, не в останню чергу, була спричинена процесами земельної мобілізації та пошуку шляхів вирішення аграрного питання.

Законодавчі положення та аналіз судової практики Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату дозволили автору дійти висновку, що захист права власності здійснювався казенним порядком, характерним для всіх державних («відділених від казни») установ, і в цьому була відмінність від порядку захисту особистого майна церковно- і священнослужителів, здійснюваного приватним порядком.

Церковна власність підлягала державному захистові також шляхом надання пільг і преференцій при здійсненні оподаткування і сплаті митних платежів, зокрема: мита при переході права власності на майно від однієї особи до іншої

безвідплатно, імпортних мит на олію і оливкове масло, а також при оплаті грошової земської повинності через оцінку нерухомого майна, державного поземельного податку, зборів на користь міських поселень.

Висновки.

1. Формування церковних союзів супроводжувалось процесом надбання ними майна для їхнього сталого розвитку й повноцінного функціонування, і такий процес щодо християн було легалізовано Міланським едиктом Костянтина і Ліцинія 313 р. Майно набувалось окремими церковними інституціями, але вважалось таким, що належить церкві в цілому. Аналіз канонічних теорій походження церковної власності вказує на суперечливість підходів щодо визначення конкретного суб'єкта права власності – церкви в цілому чи окремих її інституцій.

Концепція церковної інституції як єдиного і правомочного власника церковної власності остаточно утвердилась в Західній Європі у ХІХ ст. в результаті складного процесу еволюції державно-церковних відносин, чинниками якого були безумовне домінування держави та державних законів над церковною організацією, ідеї протестантизму як відповідь на доктрину папоцезаризму та утвердження цивілістичної концепції примату світського законодавства над нормами канонічного права у сфері відносин, які регулюють режим церковної власності та її суб'єктів.

2. В Російській імперії окремі церковні інституції: архієрейські доми, монастирі, церкви, богоугодні заклади історично наділялись рухомим і нерухомим майном; майно вважалось таким, що належить конкретній церковній інституції, якою воно було придбане або на користь якої воно було пожертвоване чи віддано за заповітом. Саме з підстав майнової правоздатності, попри відсутність законодавчого регулювання до 1906 р. названі установи визнавали юридичними особами. Зазначена презумпція обґрунтовувалась порядком, який історично склався, а також актуалізованою церковними реформами Петра І західноєвропейською практикою, відповідно до якої суб'єктами права власності на церковне майно визнавались конкретні церковні інституції.

Окремі церковні установи в теорії і на практиці визнавались юридичними особами з підстав належності їм відособленого майна, а також через право

позиватись і відповідати по суду. До законодавчого закріплення поняття юридичних осіб у 1906 р. статус окремих інституцій церкви як юридичних осіб презюмувався при реалізації ними правомочностей власників. Водночас такий статус підтверджувався рішеннями Цивільного Касаційного Департаменту Урядуючого Сенату, але вони, за загально визначеним тлумаченням ст. 84 Основних Законів, мали силу тільки для учасників конкретного спору.

Разом з тим, сам факт належності церковного майна окремим інституціям Православної церкви заперечує тезу про відсутність у церкви майна та його належність до державної власності в силу тієї обставини, що церковна організація в цілому була інкорпорована в структуру державних органів внаслідок заміни патріаршого управління урядуванням Святійшого Синоду.

3. Попри визнання окремих церковних інституцій юридичними особами вони ієрархічно на основі норм канонічного права були пов'язані між собою та становили єдину церковну структуру – Руську Православну Церкву.

Ієрархічна структура Православної церкви в Росії являла собою вертикаль, очолювану Святійшим Синодом – органом, створеним реформою Петра I у 1721 р. З часів Єлизавети I підвищилися роль і авторитет обер-прокурора Св. Синоду та створеної при ньому канцелярії, що призвело до одноосібних і авторитарних начал управління на противагу канонічній соборності.

У межах єпархії адміністративна влада забезпечувалась правлячими архієреями та духовними консисторіями. Нижчий щабель ієрархічної піраміди складали пресвітери – приходське духовенство. Зв'язок між єпархіальним начальством та місцевим кліром забезпечували благочинні.

Ієрархічні повноваження Св. Синоду базувались не тільки на його статусі державного органу, але й владі духовній як спадкоємця патріаршого престолу. Аналогічною владою буди наділені єпархіальні архієреї. Економічні питання в межах єпархії перебували в компетенції духовних консисторій.

Канонічна церковна ієрархія забезпечувала внутрішню єдність організації як союзу церковного. Водночас вищі та єпархіальні органи були наділені управлінськими й владно-розпорядчими функціями щодо внутрішньої організації

церковної структури, всіх майнових питань (окрім віднесених до виключної компетенції інших органів управління), а також реалізації визначених за церковними структурами повноважень в галузі шлюбного права, ведення метричної документації, опіки та піклування. Тобто, церковна ієрархія паралельно функціонувала і як вертикально інтегрована система органів державного управління.

4. Державно-церковні взаємні відносини, зокрема щодо церковної власності, у синодальний період розвивались в рамках стратегії, сформульованої до 1700 р. Опорними пунктами такої стратегії були: намагання великокнязівської влади подолати наслідки удільно-вічової системи, а також її боротьба за розширення фонду доменних (казенних, чорнотяглих) земель для роздачі служилим людям, та боротьба проти обезземелювання податних станів через передачу земельних наділів церкві за духовними заповітами, а також проти надмірного накопичення населених земель церковними інституціями. Результатом боротьби самодержавної влади і церкви стали: 1) взаємне визнання принципу невідчужуваності церковних земель, сформульованого Собором 1503 р.; 2) рішення 1551, 1572 та 1580 рр. щодо заборони надбання архієрейськими домами, церквами і монастирями земель без дозволу князя та збільшення строку для викупу родової вотчини, відчуженої останнім у роді за духовним заповітом церковним інституціям; 3) рішення Соборного уложення 1649 р., яким засновано діяльність Монастирського приказу, до компетенції якого віднесено облік і завідування церковними вотчинами.

Синодальний період утвердив домінування державної влади над церковною за рахунок заміни патріаршого управління церквою на владу Святійшого Урядуючого Синоду та позбавленням церковних інституцій вотчинних прав на нерухоме майно. Доходи з церковних вотчин обліковувались державою і передавались колишнім власникам виключно в обсягах, визначених на утримання за штатами. Решта сум йшла до державної скарбниці.

За секуляризаційною реформою 1764 р. земельна власність архієрейських домів, церков і монастирів була остаточно передана у відання держави.

Компенсаторним заходом стало введення штатів утримання духовенства коштом державного бюджету та передача приходським церквам земельних наділів відповідно до межевої реформи.

До кінця синодального періоду політика імперського уряду кардинально не змінилась: інституціям Православної церкви дозволялось придбавати ненаселені маєтності, риболовлі, млини та оброчні статті – з одночасним збільшенням сум державного утримання.

5. Терміни «канонічне право» і «церковне право» не є синонімами та не визнавались такими більшістю вчених Російської імперії. Під канонічним правом розуміли систему норм і джерел, якими врегульовано внутрішнє життя церкви як окремого від держави суспільного союзу походженням від самої церкви. Зокрема, Священне Писання і Священний переказ, Правила Святих Апостолів, рішення Вселенських і помісних церковних соборів, Книга правил, видана на заміну Кормчої тощо.

Церковне право (як синоніми застосовували терміни «церковне законодавство» або «церковне законодавство») – система норм походженням від імперської влади, якою врегульовано усі відносини внутрішнього і зовнішнього життя церкви, зокрема, її власності та правомочностей церковних інституцій як власників. Важливою рисою церковного законодавства була його узгодженість з нормами канонічного права Православної церкви – першої й пануючої релігійної конфесії у державі.

Розширення географічних меж імперії за синодального періоду мало наслідком поширення дії загальноімперського законодавства на приєднані території, що поширювалось також на відносини щодо організації, діяльності церкви та церковної власності. Виняток становили території, де було визнано доцільним залишити місцеве право: Бессарабія, Остзейські губернії, Царство Польське, а на території сучасної України – Чернігівська і Полтавська губернії.

Судами при вирішенні спірних питань стосовно церковної власності застосовувались норми права, які діяли на момент виникнення правовстановлюючих фактів та/або правовідносин, щодо яких виник спір.

6. Типологізація церковного майна можлива з точки зору канонічного права та цивільного тогочасного законодавства.

За церковною традицією об'єкти права церковної власності поділяються на дві категорії: речі священні й речі церковні. До священних речей належать предмети, спеціально призначені для звершення богослужінь. Священні речі, у свою чергу, поділяються на священні у власному розумінні слова, і освячені. Окрім самих храмів, церков священними є священні сосуди і на престольні речі. Освяченими речами вважали молитовні дома, каплички, цвинтарі, а з рухомого майна – купелі, ковши, кропила, кадильніці, панікадила, лампади, підсвічники, поставлені на них свічки, богослужбові книги і дзвони.

З точки зору цивільного права об'єкти права церковної власності поділялись на речі: 1) рухомі та нерухомі; 2) вилучені з цивільного обігу і обороздатні; 3) ділимі та неділимі; 4) індивідуальні та визначені родовими ознаками.

Уперше поділ об'єктів церковної власності на підставі норм канонічного права був введений в обіг Уложенням про покарання 1845 р. і використовувався для кваліфікації злочинних дій проти майна церкви.

Об'єкти церковної власності перебували у цивільному обігу (окрім виключених з такого обігу), тому класифікувались з точки зору цивілістики. Належність до певної групи визначала правила придбання (з дозволу монарха, Св. Синоду, єпархіального начальства або без необхідності такого дозволу), володіння і розпорядження майном. Разом з тим, правомочності власників церковного майна регулювались спеціальними нормами імперського законодавства, які у своїй сукупності становили норми права церковного, тобто, нормами права, які враховували особливий, культовий характер церковної власності. Водночас відносини, що стосувались церковного майна, регулювались загальними для всіх категорій власників нормами імперського законодавства, якщо вони не суперечили нормам канонічного права.

7. Правомірними підставами набуття права власності церковними інституціями за синодального періоду вважались: відведення від казни земель і угідь, отримання тимчасових виплат і штатних сум на утримання церковних

установ від державної скарбниці, доходи від власної діяльності і з капіталів, пожертвування (щодо нерухомості – тільки з дозволу єпархіального архієрея), купівля (щодо придбання нерухомого майна архієрейськими домами, монастирями і церквами – з Найвищого дозволу, отриманого через Св. Синод), дарування, земська давність, спадкування: за заповітом і за законом. Щодо успадкування за законом існували винятки: монастирі спадкували за померлими монахами рухоме майно і нерухомість в межах монастиря, якщо вони були придбані коштом небіжчика, архієрейські дома – майно померлого ієрарха, якщо у нього не було родичів.

Способом фіксації («укріплення») права на церковне нерухоме майно визнавалось укріплення кріпосним порядком.

Спірним питанням тогочасної науки було визнання володіння фактом або правом, і більшість вчених визнавали володіння фактом. Володіння церковною власністю детально регламентувалось діючим законодавством, контроль за виконанням якого здійснювався духовними консисторіями, єпархіальними архієреями, Св. Синодом, а також місцевими Казенним палатами.

Відчуження священних речей категорично заборонялось. Давні церковні правила тільки в одному випадку дозволяли продаж священних посудів – для викупу полонених; при цьому священний посуд мав відчужуватися не у своїй звичайній формі, а у вигляді злитку.

8. Захист права власності здійснювався казенним порядком. Церковна власність захищалась на рівні з іншими видами власності, надання преференцій у судовому захисті з посиланням на принцип невідчужуваності церковних земель шляхом незастосування закону про давність до церковних земель виявилось явищем тимчасовим і не було сприйнято подальшою судовою практикою. Причиною цього, з-поміж іншого, слід вважати земельну мобілізацію (створення ринку землі), започатковану в межах імперії, за якої капіталізація землі як товару стирала церковні привілеї, які історично підтримувались духовною традицією й політикою самодержавної влади.

Одночасно держава надавала захист у формі застосування податкових пільг і преференцій при нарахуванні та сплаті податкових і митних платежів.

9. Оскільки церковне майно належало конкретним власникам: архієрейським домам, монастирям та церквам, які ієрархією й таїнствами були об'єднані у єдину церковну структуру, є підстави стверджувати, що обґрунтованим є вживання щодо належного церкві майна смислових конструкцій «церковне майно» («майно церкви») і «церковна власність» як синонімів – на противагу конструкції «майно культового призначення». Визначення власності у такому випадку відбувається через суб'єкт права власності, що дозволяє уникнути такої зайвої типологізації як «речі подвійного призначення» щодо, наприклад, свічок, богослужбових книг тощо. Сам факт належності майна церковним установам, відповідно до норм церковного права, презюмував його культове (сакральне) призначення.

10. Інкорпорація церковної структури в державну організацію спочатку мала на меті упорядкування державного управління за рахунок знищення інших центрів впливу, окрім самодержавної влади монарха, а також оптимізацію економічного життя шляхом позбавлення церковних інституцій вотчинних прав на нерухоме майно і передачі церковних населених вотчин у відання держави, що передбачало зарахування доходів з них до державної скарбниці.

Консервація такої моделі перетворила короткостроковий економічний ефект від її впровадження на збільшення витратних статей державного бюджету на утримання державних інституцій та стала чинником, що поряд з іншими факторами вплинув на уповільнення процесу створення вільного ринку земель (земельну мобілізацію) в Російській імперії.

СПИСОК

використаних джерел та літератури

Нормативно-правові акти:

1. Кн. 3: Свод законов Российской империи. Т. X / предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – 385 с.
2. Кн. 4: Свод законов Российской империи. Т. I. – Ч. II / предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – С. 108-161.
3. Кн. 4: Устав строительный : Свод законов Российской империи / предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – Т. XII. – Ч. 1. – Р. III. – 492 с.
4. Свод законов Российской Империи издания 1857 г. – Т. X. Ч. 1. Законы гражданские. – СПб. : Тип. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 491, 104 с.
5. Свод законов Российской Империи издания 1857 г. – Т. XIII. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении и врачебные. – СПб. : Тип. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 294, 384, 136 с.
6. Свод законов о состоянии людей в государстве. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – 446 с.
7. Свод учреждений государственных и губернских. Ч. I. Основные Законы и учреждения Государственные. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – 785 с.
8. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – 1029, 11 с.

9. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2. – 974 с.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3. – 690 с.
11. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 4. – 881, 3 с.
12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 5. – 780 с.
13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 6. – 815 с.
14. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 7. – 922 с.
15. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 8. – 1014 с.
16. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 12. – 960 с.
17. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 14. – 862, 128 с.
18. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 15. – 1050 с.

19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 16. – 1018, 103 с.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 17. – 1135 с.
21. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 22. – 1168 с.
22. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 30. – 1404, 8 с.
23. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 31. – 944, 9 с.
24. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – 958 с.
25. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 39. – 690 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1856. – Т. 4. – 968 с.
27. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1835. – Т. 9. Ч. __ – 1022 с.
28. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – Т. 10. – Ч. 1. – 918 с.

29. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11. – Ч. 1. – 895 с.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11. – Ч. 2. – 369, приб. : 405, 34, 72, 19 с.
31. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1839. – Т. 13. – Ч. 1. – 1067 с.
32. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1840. – Т. 14. – Ч. 1. – 1185 с.
33. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – Т. 40. – Ч. 1. (Том XL) – 991 с.
34. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1874. – Т. 45. – Ч. 2. (Том XLV) – 639 с.
35. Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1881-1913). – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1905. – Т. 23 (1903). – Ч. 1. – 1167, 136 с.

Рішення судів:

36. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за второе полугодие 1869 года. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1870. – 1395-2897, XXXI с.
37. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за второе полугодие 1872 г. : №№ 1-678. – Екатеринослав : Тип. Исаака Когана, 1911. – 1040 с., [I] / Решения

- Гражданского кассационного департамента Правительствующего сената .
– Екатеринослав : издание кандидата прав Л.М. Ротенберга , 1910-1914.
38. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за второе полугодие 1874 года. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, б/г. – 1044, 98, XIX, XXIV с.
 39. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за второе полугодие 1875 года. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1875. – 1545-2806, 127, XXX с.
 40. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за первое полугодие 1876 года. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1877. –XXI, 815, [1], 34 с.
 41. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за второе полугодие 1877 года. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1878. – XII, [6,], С. 607-1132.
 42. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1878 год. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1879. –XXIV, 1103, [1], IVс.
 43. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1879 год. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1879. – 1092, XXXIII, II, 1649 с.
 44. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1880 г. : №№ 245-303. – Екатеринослав : Тип. Исаака Когана, 1912. – С. 721-896, [I] / Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего сената . – Екатеринослав : издание кандидата прав Л.М. Ротенберга , 1910-1914.
 45. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1881 год. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1882. – 806, [2] с.

46. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1882 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1883. – XI, 837, [2]с.
47. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1883 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1884. – VII, IX, 617 с.
48. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1885 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1886. – X, 631 с.
49. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1886 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1887. – VII, 449 с.
50. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1887 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1888. – 426, [2], XIV с.
51. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1889 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1890. – 412, XI с.
52. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1892 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1892. – 398, XIX с.
53. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1893 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1893. – 352, XVII с.
54. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1895 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1895. – 320, XVI с.
55. Решения Гражданского кассационного департамента
Правительствующего Сената за 1896 год. – СПб. : Тип.
Правительствующего Сената, 1896. – 415, XXI с.

56. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1900 год. – СПб. : Сенатская тип., 1900. – 378, VII, XI, [2] с.
57. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1902 год. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1902. – 402, XVIII, [1] с.
58. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1903 год. – СПб. : Сенатская тип., 1903. – XIX, 399 с.
59. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1907 год. – СПб. : Сенатская тип., 1907. – 441, VII, XVI с.
60. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1909 год. – СПб. : Сенатская тип., 1910. – 481, XLI, 16 с.
61. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1911 год. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1911. – 419, [1], XLI, [1] с.
62. Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1912 год. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1912. – 655, LXVII с.

Архівні документи:

63. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 699. Спр. 340.
64. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 699. Спр. 751.
65. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 699. Спр. 843.
66. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 885. Спр. 913.
67. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 997. Спр. 27.
68. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 997. Спр. 49.
69. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 667.

70. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 127. Оп. 1005. Спр. 170.
71. ДАЖО, м. Житомир. – Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1281.
72. ДАЖО, м. Житомир. – Ф. 158. Оп. 1. Спр. 221.
73. ДАЖО, м. Житомир. – Ф. 419. Оп. 1. Спр. 45.
74. ДАЖО, м. Житомир. – Ф. 419. Оп. 1. Спр. 51.
75. ДАКО, м. Київ. – Ф. 1. Оп. 227. Спр. 14.
76. ДАКО, м. Київ. – Ф. 1. Оп. 227. Спр. 40.
77. ДАКО, м. Київ. – Ф. 1. Оп. 239. Спр. 36.
78. ДАКО, м. Київ. – Ф. 1. Оп. 323. Спр. 132.
79. ДАКО, м. Київ. – Ф. 280. Оп. 162. Спр. 8.
80. ДАКО, м. Київ. – Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 291.
81. ДАКО, м. Київ. – Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 292.

Спеціальна література:

82. Аквилонів Е. Новозаветное учение о Церкви. Опыт догматического исследования. – СПб. : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1896. – 167 с.
83. Аквилонів Е. О соборности Церкви в связи с вопросом о восстановлении Всероссийского Патриаршества. – СПб. : Тип. Училища глухонемых, 1905. – 23 с.
84. Аквилонів Е. Церковь. Научные определение Церкви и апостольское учение о ней как о Телі Христовом. – СПб. : Тип. А. Катанского и К°, 1894. – VI, 254, 90 с.
85. Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб. : В тип. Экспедиции заготовления Государственных бумаг, 1841. – Т. 1. 1334-1598. – VIII, 551, 43 с.
86. Акты исторические, собранные и изданные Археологическою комиссией. – СПб. : В Тип. II-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – Т. V. 1676-1700. – III, 539, 3, 17 с.

87. Акты писцового дела : Материалы для истории кадастра и прямого обложения в Моск. государстве / Собр. и ред. действ. чл. О-ва С. Веселовский : Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те. – М. : Тип. Ф. Я. Пригорина, 1917. – Т. 2. – Вып. 1 Акты 1627-1649 гг. – [4], 490 с.
88. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии наук. – СПб. : б/и, 1836. — Т. 1: 1294–1598 гг. – С. 69-72, № 92.
89. Акты юридические, или собрание форм старинного делопроизводства / Изд. Археографической комиссией. – СПб. : в Тип. II-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1838. – VII, 4, 465, 23, 8 с.
90. Алексеев А. С. Русское государственное право. Конспект лекций. – М. : Тип. А. А. Гатцука, 1892. – Второе студенческое издание. – 473, XI с.
91. Алексеев А. С. Спорный вопрос русского государственного права. – СПб. : Сенатская тип., 1904. – 22 с.
92. Алексеев Н. С. Памятник из Межевых законов. – М. : В Университетской тип., 1806. – 4, 193 с.
93. Алексеев П. Церковный словарь, или истолкование Славенских, также маловразумительных древних и иноязычных речений, положенных без перевода в Священном писании, и содержащихся в других церковных и духовных книгах, с присовокуплением некоторых церковных Ирмосов, в Российском переводе изъясненных и в стихи преложенных, и Степенных первого гласа. Издание четвертое, вновь пересмотренное и противу прежних трех изданий весьма знатным количеством слов и речений приумноженное. – СПб. : Тип. И. Глазунова, 1817. – Ч. I. – 279 с.
94. Алексеев П. Церковный словарь, или истолкование Славенских, также маловразумительных древних и иноязычных речений, положенных без перевода в Священном писании, и содержащихся в других церковных и духовных книгах, с присовокуплением некоторых церковных Ирмосов, в

- Российском переводе изъясненных и в стихи преложенных, и Степенных первого гласа. Издание четвертое, вновь пересмотренное и противу прежних трех изданий весьма знатным количеством слов и речений приумноженное. – СПб. : Тип. И. Глазунова, 1818. – Ч. II. – 235 с.
95. Алексеев П. Церковный словарь, или истолкование Славенских, также маловразумительных древних и иноязычных речений, положенных без перевода в Священном писании, и содержащихся в других церковных и духовных книгах, с присовокуплением некоторых церковных Ирмосов, в Российском переводе изъясненных и в стихи преложенных, и Степенных первого гласа. Издание четвертое, вновь пересмотренное и противу прежних трех изданий весьма знатным количеством слов и речений приумноженное. – СПб. : Тип. И. Глазунова, 1818. – Ч. III. – 368 с.
96. Алексеев П. Церковный словарь, или истолкование Славенских, также маловразумительных древних и иноязычных речений, положенных без перевода в Священном писании, и содержащихся в других церковных и духовных книгах, с присовокуплением некоторых церковных Ирмосов, в Российском переводе изъясненных и в стихи преложенных, и Степенных первого гласа. Издание четвертое, вновь пересмотренное и противу прежних трех изданий весьма знатным количеством слов и речений приумноженное. – СПб. : Тип. И. Глазунова, 1819. – Ч. IV. – 208 с.
97. Алексеев П. Церковный словарь, или истолкование Славенских, также маловразумительных древних и иноязычных речений, положенных без перевода в Священном писании, и содержащихся в других церковных и духовных книгах, с присовокуплением некоторых церковных Ирмосов, в Российском переводе изъясненных и в стихи преложенных, и Степенных первого гласа. Издание четвертое, вновь пересмотренное и противу прежних трех изданий весьма знатным количеством слов и речений приумноженное. – СПб. : Тип. И. Глазунова, 1819. – Ч. V. – 173, 17 с.
98. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып 1. – К. : Губернская тип., 1882. – 211 с.

99. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып 2. – К. : Губернская тип., 1882. – 214 с.
100. Анненков К.Н. Система русского гражданского права. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 1. Введение и Общая часть. – 672 с.
101. Антонович В. Б. Очерк отношений Польского государства к православию и Православной Церкви / В. Б. Антонович. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – С. 267-278.
102. Арсений, архимандрит. Письмо Матфея Властаря, иеромонаха Солунского и писателя XIV века, к принцу Кипрскому, Гюи де-Лузиньяну, с обличением Латинского неправомыслия. Сведения о жизни писателя и его произведениях. – М.: Тип. А. И. Снегиревой, 1891. – 94 с.
103. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Губернская тип., 1872. – Т. 1. – Ч. 1. Акты, относящиеся к истории Православной Церкви в Югозападной России. – К. : Университетская тип., 1859. – LXXXVII, 554, 1.
104. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Т. 1., Ч. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении киевской митрополии московскому патриархату (1620-1694 г.). – К. : Губернская тип., 1872. — XI, 172, 488 с.
105. Балухтіна О. М. Джерела формування земельної власності Православної Церкви на Півдні України у XIX – на початку XX ст. // історичний архів. – 2013. – № 9. – С. 10-15.
106. Балухтіна О. М. Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України у другій половині XIX ст. – 1917 р. // Чорноморський літопис. – 2012. – Вип. 5. - С. 41-49. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2012_5_9. – (дата звернення 15.05.2014.)

107. Барсов Т. В. О собрании духовных законов. – СПб. : Тип. А. П. Лопухина, 1898. – 70 с.
108. Барсов Т. В. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи // Христианское чтение. – 1869. – № 10. – С. 623-672.
109. Барсов Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по Ведомству Православного исповедания. – СПб. : Синодальной тип., 1885. – Т. 1. – 663, CLXXVIII с.
110. Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом. – СПб.: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1896. – 446 с.
111. Барсов Т. В. Синодальные учреждения прежнего времени. – СПб.: Скоропечатня и литография Ив. О. Пухира, 1897. – 249 с.
112. Бахлов И. В. Византийские, Золотоордынские и естественно-исторические истоки формирования российской имперской системы // Гуманитарий. – 2010. – № 4 (12). – С. 9-20.
113. Белевцев И. Образование Русской Православной Церкви // Богословские труды. Сборник 28. – М. : Изд-во Московской Патриархии, 1987. – С. 73-90.
114. Беляев И. Рассказы из русской истории. – М. : В Синодальной тип., 1866. – Кн. 2. – 577, VII с.
115. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. – М. : Типо-лит. С. А. Петровского и Н. П. Панина, 1879. – VIII, 728 с.
116. Беляев И. Д. Разрядная книга 7123 года. – Б/м, б/и, б/г. – XVI, 140 с.
117. Беляев И. Д. О доходах Московского государства. – М. : Тип. Штаба Московского военного Округа, 1885. – 168 с.
118. Бердников И. Государственное положение религии в Римско-Византийской империи. – Казань.: Тип. Императорского университета, 1881. – VI, 566, IV с.
119. Бердников И. Церковное право как особая, самостоятельная правовая область и его отношение к общей системе права. Вступительная лекция,

- читанная в Императорском Казанском университете И. Бердниковым. – Казань: Тип. Императорского университета, 1885. – 31 с.
120. Березин И. Ханские ярлыки. – Казань : б/и, 1850. – 46, 56, 24 с.
121. Березин И. Тархатные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея с введением, переписью переводом и примечаниями. – Казань : Университетская тип., 1851. – 47, 56, 23 с.
122. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА*М – НОРМА, 1998. – 624 с.
123. Благовидов Ф. В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и в первой половине XIX столетия. Отношения обер-прокуроров к Св. Синоду. Опыт церковно-исторического исследования. Изд. второе. – Казань. : Типо-лит. Императорского университета, 1900. – VIII, 449, II с.
124. Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России. – Одесса. : Тип. П. А. Зеленого, 1884. – 346 с.
125. Бобровский П. О. Можно ли одно вероисповедание принять в основание племенного разграничения славян западной России (по поводу этнографического атласа западно-русских губерний и соседних областей Р. Ф. Эркерта). – М. : Военная тип., 1864. – 51 с. (оттиск из №№ 75 и 80 газеты «Русский инвалид» за 1864 г.).
126. Богданович М. И. История царствования Императора Александра I и России в его время. – СПб. : Тип. Ф. Сущинского, 1871. – Т. V. – III, V, 530, 98 с.
127. Богословский А. Сборник статей судебных уставов 20 ноября 1864 года, имеющих отношение в Ведомству православного исповедания, разъясненных: а) мотивами, на коих они основаны, б) каноническими правилами; в) указами Святейшего Синода, г) уставом Духовных консисторий, д) Сводом законов и е) решениями кассационного департамента правительствующего сената. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1872. – 96 с.

128. Болоховский, Н. И. Источники канонического права русской православной церкви // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2002. – С. 122–133.
129. Борисов Н. С. Русская церковь в политической борьбе XIV-XV веков. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1986. – 207 с.
130. Боровиковский А. Отчет судьи. Том 2. IV. Давность. V Суд и семья. – СПб. : Тип. «Правда», 1909. – 348 с.
131. Ботанцов И. В. Соотношение источников светского и церковного права в Российской империи 1832-1917 гг. // Ленинградский юридический журнал. – 2016. – № 2 (44). – С. 9-19.
132. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Понятие, виды, государственные юридические лица. – М. : Юридическое изд-во Минюста СССР, 1947. – 364 с.
133. Бржеский Н. Государственные долги России. Историко-статистическое исследование. – СПб. : Типо-лит. А. М. Вольфа, 1884. – XI, 2283, 67 с.
134. Брун М. И. Юридические лица в международном частном праве. I. О личном статусе юридического лица. – Петроград : Тип. т-ва «Общественная польза», 1915. – 48 с.
135. Булгаков С. Очерки учения о Церкви // Путь. – 1925. – № 1. – С. 53-78.
136. Булгаков С. М. Христианское хозяйство // Экономика русской цивилизации. Сост. О. Платонов М., 1995. – С. 444-459.
137. Булыгин И. А. Вопрос о секуляризации духовных вотчин в правительственной политике 20-х начала 60-х годов XVIII в. // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М. : Наука, 1990. – С. 299-312.
138. Бутовский А. Опыт о народном богатстве или о началах политической экономии. – СПб. : тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1847. – Т. 2. – 666 с.

139. Василенко Н. П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенко. – Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1901. – Вып. 1. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. 1729-1730 г. – XXX, IX, 417 с.
140. Васильев В. История канонизации русских святых. – М. : Университетская тип., 1893. – 256 с.
141. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права. – М.: Статут, 2002. – 382 с.
142. Ведомость // Киевские епархиальные ведомости. – 1902. – № 1. – С. 3.
143. Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох. Церковные соборы в Москве и Киеве. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Veniamin_Fedchenkov/narubezhe-dvukh-ehpokh/7 (дата звернения 18.09.2015).
144. Верховской П. В. Вопрос о церковных имениях в двадцатых годах восемнадцатого столетия // Христианское чтение. – 1907. – № 11. – С. 638-657.
145. Верховской П. В. Населенные недвижимые имения Св. Синода, архиерейских домов и монастырей при ближайших преемниках Петра Великого. Коллегия экономии и канцелярия синодального экономического правления (15 июля 1726 г. – 12 мая 1763 г.). Исследование в области истории русского церковного права. – СПб.: Тип. училища глухонемых (М.Аленовой). – 1909. – С. XII, 345, 185.
146. Винокуров Д. А. Иосиф Волоцкий в церковно-исторической науке XIX – начала XX века: основные историографические тенденции. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 6 (12) : в 3-х ч. – Ч. III. – С. 47-51.
147. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. 6. Церковное имущество в Юго-Западной Руси XVI в. . – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1907. – 224 с.

148. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / [Соч.] Проф. М. Ф. Владимирского-Буданова. – 7-е изд. – Пг. ; Киев : Н. Я. Оглоблин, 1915. – [2], VI, VI, [2], 699 с.
149. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання. – Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – 294 с.
150. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 2. – 397 с.
151. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання. – Нью-Йорк, 1957. – Т. 3. – 390 с.
152. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного Исповедания за 1885 год. – СПб. : Синодальная тип., 1887. – IX, 292, 127 с.
153. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного Исповедания за 1898 год. – СПб. : Синодальная тип, 1901. – X, 224, 67 с.
154. Выписка из рукописи П. Могилы // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1862. – № 7. – С. 215-217.
155. Высочайшие повеления, постановления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 1. – С. 3-4.
156. Высоцкий К. Церковно-имущественное право по русскому законодательству // Журнал гражданского и уголовного права. – 1887. – Кн. 1.: Тип. Правительствующего Сената. – С. 74-128.
157. Вяткин В. В. Епархиальные архиереи и секретари духовных консисторий в первой половине XIX века: анализ конфликтности в отношениях // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. – 2010. – Вып. 12. – С. 7-10.
158. Гавриил, архимандрит. Понятие о церковном праве и его история, Архимандрита Гавриила. – М. : В Университетской тип., 1844. – 32 с.
159. Гавриил, иеромонах. Описание Оранского Богородицкого первоклассного монастыря. С приложением сказания о чудесах, бывших от чудотворной

- иконы Владимирская, находящейся в оном монастыре, с видом монастыря и снимком с иконы Владимирская Божья Матерь. – Нижний-Новгород : Тип. П. А. Косарева, 1871. – 195 с.
160. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
161. Герберштейн С. Записки о московитских делах / Герберштейн Сигизмунд, барон. Записки о московитских делах. Павел Иовий Новокомский. Книга о московитском посольстве. Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. – СПб. : Изд. А. С. Суворина, 1908. – 382 с.
162. Герваген Л. Л. Обязанности как основание права. – СПб. : Тип. Штольценбурга, 1908. – 207 с.
163. Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / соч. Л. Л. Гервагена. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 91 с.
164. Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год : Сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванцова; сост. Е. В. Балущкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 1087 с.
165. Гиббенет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1882. – Ч. 1. – 270 с.
166. Гиббенет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1884. – Ч. 2. – 1124 с.
167. Гидулянов П. В. Из истории развития церковно-правительственной власти. Восточные патриархи в период четырех первых Вселенских Соборов. – Ярославль : Тип. Губернского правления, 1907. – 770 с.
168. Гидулянов П. Митрополиты в первые три века христианства. – М. : Университетская тип., 1905. – 377 с.
169. Гиляров-Платонов Н. П. О надписи на антиминсах // Сборник сочинений. – М. : Синодальная Тип., 1899. – Т. II. – С. 148-157.
170. Голованский Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. – К. : Тип. В. И. Давиденко, 1878. – 187 с.

171. Голубинский Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. – Т. II. От нашествия монголов до митрополита Макария включительно. Первая половина тома. – М. : Университетская тип., 1900. – 919 с.
172. Гольдман В. Русские бумажные деньги. Финансово-исторический очерк с обращением особенного внимания на настоящее финансовое затруднение России. – СПб. : Тип. Ретгера и Шнейдера, 1866. – 236 с.
173. Гольмстен А. Х. Состязательное начало гражданского процесса в теории и русском законодательстве, преимущественно новейшем / Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1894. – С. 402-484.
174. Горский А. В. Митрополиты Московские со времени разделения митрополии Всероссийской на две половины // Прибавления к Творениям св. Отцов. – 1857. – Ч. 16. – Кн. 2. – С. 210-246.
175. Горский А. В. Митрополия Киевская в начале своего отделения от Московской. – М. : В тип. В. Готье, 1854. – 31 с.
176. Горчаков М. И. Критический анализ главнейших учений об отношении между церковью и государством, П. Сретенского. – М. : Тип. о.-лит. А. Е. Ландау, 1893. – 18 с.
177. Горчаков М. Монастырский приказ (1649-1725 г.). Опыт историко-юридического исследования. – СПб.: Тип. А. Траншея, 1868. – 296, 155 с.
178. Горчаков М. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода (988-1738 гг.). Из опытов исследования в истории русского права. – СПб.: Тип. А. Траншея, 1871. – 558, 251 с.
179. Горчаков М. И. Церковное право : Лекции, читанные засл. профессором М. И. Горчаковым в 1901-1902 ак. году. – СПб., 1902. – 536 с. – Машинопись.
180. Градовский А. Д. Начала русского государственного права [Текст] : в 2 т. /под редакцией и с предисловием В.А.Томсинова – М. : Изд-во Зерцало, 2006. – Т. 2: Органы управления. – 542 с.

181. Греков Б. Д. Краткий очерк политической истории Древнерусского государства / Б. Д. Греков. Избранные труды. – Т. II. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. – С. 13-410.
182. Грибовский В. М. Народ и власть в Византийском государстве. Опыт историко-догматического исследования. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1897. – 411 с.
183. Григорьев В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству. Историко-филологическое исследование. – М. : Университетская тип., 1842. – 132 с.
184. Grimm Д. Д. Лекции по догме римского права. Пособие для слушателей. – Изд. пятое, исправленное и дополненное. – Петроград : Государственная тип., 1916. – 409 с.
185. Grimm Д. Д. Соотношение между юридическими институтами и конкретными отношениями. – М. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1914. – 18 с.
186. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира В. И. Завадского, 1891. – 520 с.
187. Гуляев А. М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства, кассационной практики Прав. Сената и проекта Гражданского Уложения. Пособие к лекциям проф. Императорского Московского университета и Императорского лицея в память Цесаревича Николая А. М. Гуляева. Изд. 4-е, пересмотренное и дополненное. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 638 с.
188. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка у Великому князівстві Литовському // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 53-59.
189. Дебольский Н. Н. Гражданская дееспособность по русскому праву до конца XVII века. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – 440 с.
190. Дебольский Н. Н. Из актов и грамот Кирилло-Белозерского монастыря. – СПб. : Тип. А. П. Лопухина, 1900. – 85 с.

191. Добровольский А. Устав судопроизводства торгового. Выпуск I (ст. 1-384). С разъяснениями и решениями бывшего 4-го, Судебного, Гражданского Кассационного Д-тов, и 2-го Общего собрания Правительствующего Сената и с приложением: Устава Гражданского судопроизводства, Законов о судопр. и взысканиях гражданских и Учреждения Прав. Сената / сост. А. Добровольский – СПб. : Изд. Книжного Магазина «Законоведение», 1909. – С. 43.
192. Добронравин К., священник. Очерк истории Русской Церкви, от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года). – СПб.: Тип. духовного журнала «Странник», 1863.– 308, 130, VI.
193. Дорская А. А. Правовой режим имущества религиозного назначения: методологические особенности изучения // Правовая инициатива. – 2014. № 1. URL : www.49e.ru/ru/2014/1/15. (дата звернения 27.11.2015 г.).
194. Дорская А. А. Эволюция места канонического (церковного) права в системе права России. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-mesta-kanonicheskogo-tserkovnogo-prava-v-sisteme-prava-rossii>. – (дата звернения 16.01.2016 г.).
195. Дорская А. А. Взаимодействие уголовного и процессуального права Российской империи с церковным правом. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-ugolovnogo-i-protsessualnogo-prava-rossiyskoy-imperii-s-tserkovnym-pravom> (дата звернения 16.01.2016 г.).
196. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. : В тип. Эдуарда Праца, 1851. – Т. IV. – VII, 416, 11, 10 с.
197. Духовный регламент Всепрестельнейшего, Державного Государя Петра первого, императора и самодержца всероссийского. – М.: Синодальная тип., 1904. – 198 с.

198. Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси (до конца XVI века). – М. : Тип. И. Н. Скороходова, 1889. – 224 с.
199. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси : Научно-политической секцией Государственного Ученого Совета допущено в качестве справочного пособия для ВУЗов / Предисл. М. Н. Покровского. – 4-е изд., испр. и доп. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1926. – 402 с.
200. Дювернуа, Н.Л. Чтения по гражданскому праву заслуженного профессора С.-Петербургского университета Н.Л. Дювернуа. Т. 1. Введение и часть общая. (Вып. 2. Лица. Вещи). – 4-е изд. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – С. IX, 249-936.
201. Евгений (Болховитинов). Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. – К. : Тип. Киевопечерской Лавры, 1825. – 291, (прибавл. 272) с.
202. Евецкий А. О юридических лицах. – К. : Тип. аренд. Д. Повальским на Крещатике в д. Дворянства, 1876. – 62 с.
203. Евсевий Кесарийский (Памфил). Церковная история. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/ (дата звернения 27.12.2015 р.)
204. Ельяшевич В.Б. Юридическое лицо в концепции римского права и в современных теориях // Ельяшевич В. Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота. В 3т. Т. 1. – М.: Статут, 2007. – 492 с.
205. Ельяшевич В. Б. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве. – СПб. : Типо-лит. Шредера, 1910. – 480 с.
206. Епархиальные распоряжения // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 4. – С. 54.
207. Жмакин В. Митрополит Даниил и его сочинения. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при

- Московском Университете. – М. : В Университетской тип. (М. Катков), 1881. – XIV, 762, 96, X, IV с.
208. Жордания Ф. Д. Святейший Синод при Петре Великом в его отношении к Правительствующему Сенату. – Тифлис: Тип. А. Древича и А. Каландадзе, 1882. – 191 с.
209. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 47. – С. 4-70.
210. Забелин П. П. Права и обязанности пресвитеров по основным законам Христианской Церкви и церковно-гражданским постановлениям Русской Церкви. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – XII, 458, 10 с.
211. Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при Императрице Екатерине II. – СПб. : Тип. А. П. Лопухина, 1900. – 399 с.
212. Законодательство императрицы Екатерины II. 1783-1796 годы / Составитель и автор вступительной статьи В. А. Томсинов. – М. : Зерцало. 2011. – 272 с.
213. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Составил И. М. Тютрюмов. Книга вторая. – М. : «Статут», 2004. – 603 с.
214. Кн. 2: Законы гражданские (Свод законов, Т. X, Ч. 1) : Практический и теоретический комментарий. О порядке приобретения и укрепления прав на имущество вообще. Ст. 383-441 / ред.: А. Э. Вормс, В. Б. Ельяшевич. – М.: Изд-во З. М. Зильберберга, 1913. – 387 с.
215. Заозерский Н. А. К вопросу об отношении между государством и Церковью // Богословский вестник, 1912. – Т. 1. – № 3. – С. 637-646.
216. Заозерский Н. А. О сущности церковного права. – Сергиев Посад : Тип. Св-Тр. Сергиевой Лавры, 1911. – 95 с.
217. Заозерский, Н.А. Право православной грековосточной русской церкви как предмет специальной юридической науки. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1888. – 143 с.

218. Записки Черниговского Губернского статистического комитета. Книга первая. – Чернигов : В Губернской тип., 1866. – 256 с.
219. Зимин А. А. О политической доктрине Иосифа Волоцкого // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Ред. В. П. Адрианова-Перетц – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1953. – Т. 9. – С. 159-177.
220. Знаменский П. Руководство по истории Русской Церкви. – СПб.: Синодальная тип., 1870. – 429 с.
221. Знаменский П. Чтения из истории Русской церкви за время царствования Императора Александра I. – Казань : Тип. Императорского университета, 1885. – 248 с.
222. Иванов П. И. Обзорение писцовых книг по Московской губернии, с присовокуплением краткой истории древнего межевания, составленное П. Ивановым. – М. : Тип. Правительствующего сената, 1840. – 342 с.
223. Ивановский В. Русское законодательство XVII и XIX в.в. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей. Опыт историко-канонического исследования. – Харьков.: Тип. Губернского правления, 1905. – 173 с.
224. Ивановский Я. Обзорение церковно-гражданских узаконений по Духовному ведомству (применительно к Уставу духовных консисторий и Своду Законов) с историческими примечаниями и приложениями / сост. Я. Ивановский. Изд. третье. – СПб. : Синодальная тип., 1900. – 325 с.
225. Ивлева Г. Ю. Происхождение и этапы развития собственности // Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В. А. Виноградова. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 35-51.
226. Иконников В. С. Арсений Мацеевич митрополит Ростовский (1697-1772 гг.) : Эпизод из истории секуляризации церковных имуществ в России // Русская старина. – 1879. – С. 731-752, 1-34, 577-608, 1-34, 177-198.
227. Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К. : В Университетской тип., 1869. – 562, X, 3 с.

228. Иловайский С. И. Учебник финансового права. – Одесса : Типо-Хромо-лит. А. Ф. Соколовского, 1904. – 383 с.
229. Исаченко В. Л. Русское гражданское судопроизводство. Практическое руководство для студентов и начинающих юристов. Т. 1. Судопроизводство исковое. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1906. – 332 с.
230. Исаченко В. Л. Русское гражданское судопроизводство. Практическое руководство для студентов и начинающих юристов. Т. 2. Вып. 1. Судопроизводство охранительное. – СПб., Тип. М. Меркушева, 1901. – 582 с.
231. Исаченко В. Л. Гражданский процесс. Практический комментарий на вторую книгу Устава гражданского судопроизводства. Т. V. Об исполнении решений (ст. 895-1093). – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1907. – 679 с.
232. Исторический список епископов и потом патриархов Святой и Великой Церкви Христовой, находящейся в Константинополе, от 36 года по Р.Х. по 1834. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1862. – 187 с.
233. Кайданов И. К. Начертание истории государства Российского. – СПб. : Тип. при Императорской Академии Наук, 1834. – 444 с.
234. Калашников С. В. Сборник законов о порядке обложения государственным поземельным налогом, земскими повинностями и городским оценочным сбором недвижимых имуществ, принадлежащих Духовному ведомству, и о жалобах на неправильную оценку и на произведенное уже обложение с приложением определений и указов Святейшего правительствующего синода и Правительствующего сената по сим делам, преимущественно последнего времени / Сост. к. ас. Симеон Васильевич Калашников, столонач. Харьк. духов. Консистории. – Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1901. – 77, [5], XIII, 21 с.
235. Калашников С.В. Алфавитный указатель действующих и руководственных канонических постановлений, указов, определений и распоряжений Святейшего Правительствующего Синода (1721-1895 г. включительно) и гражданских законов, относящихся к Духовному

- ведомству православного исповедания. – Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1896. – 368 с.
236. Калашников С. В. Алфавитный указатель действующих и руководственных канонических постановлений. – СПб. : Изд-во И. Л. Тузова, 1902. – 592 с.
237. Калачов Н. Архив историко-юридических сведений относящихся до России, издаваемый Николаем Калачовым. – Кн. 3. – СПб. : в тип. Императорской Академии Наук – М. : в тип. А. Семена, 1861. – VIII, 202, 80, 84, 60, 42, 131 с.
238. Каминка А. К вопросу о применении давности к церковным землям // Журнал юридического общества при Императорском С-Петербургском университете. – 1895. – Кн. 6.: Тип. Правительствующего Сената. – С. 41-66.
239. Каптерев Н. Сношения Иерусалимского Патриарха Досифея с русским правительством (1669-1707 г.). – М. : Тип. А. И. Снегиревой, 1891. – 359, 91 с.
240. Каптерев Н. Сношения Иерусалимских Патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия // Православный Палестинский Сборник. – СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1895. – Т. XV. – Вып. 1. – 508 с.
241. Капустин М. Н. Юридическая энциклопедия (догматика). – СПб. : Тип. С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1893. – 341 с.
242. Карабегов А. Давность по церковным землям. – СПб.: Тип. А. Хомского и К°, 1894 – 150 с.
243. Карнышев А. Д., Бурменко Т. Д., Иванова Е. А. Человек и собственность // Учебное пособие. – Иркутск : Байкальский ГУЭП, 2006. – 362 с.
244. Кассо Л. А. Общие и местные гражданские законы. Вступительная речь, читанная в Харьковском Университете 27 января 1896 г. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1896. – 16 с.

245. Катошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. Изд. четвертое. – СПб. : Тип. Главного Управления Уделов, 1906. – 214 с.
246. Кашница И. О сущности права. – Варшава : Тип. Медицинской газеты, 1872. – 197 с.
247. Кінан Е. Російські міфи про кийівську спадщину / Едвард Кінан. Російські історичні міфи. Зб. статей. Пер. з англ. та упорядкування «Критика», передм. Толочко О. – К. : Критика, 2001. – С. 16-41.
248. Кедров Н. И. Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого. – М.: Университетская тип. М. Каткова, 1886. – 244 с.
249. Кецба Б. И. Взаимодействие церковного и светского права в Византии // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – № 12 (49), декабрь. – С. 2702-2706.
250. Киевский епархиальный банк // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 29. – С. 786-791.
251. Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 36. – С. 546.
252. Кириллов И. Третий Рим. – М. : Т-во Типо-Лит. И. М. Машистова, 1914. – 100 с.
253. Клеандрова В. М. Из истории взаимоотношений государства и церкви в России. Вопросы научного атеизма : Вып. 37. Православие в истории России / Акад. Обществ. Наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. Атеизма; Редкол.: В. И. Гараджа (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1988. – С. 152-162.
254. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т. 2. Курс русской истории. Ч. 2 / Послесл. и коммент. составили В.А.Александров, В.Г.Зими́на. – М.: Мысль. 1987. – 447 с.
255. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т. 4. Курс русской истории. Ч. 4 / Под ред. В. Л. Янина; Послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М. : Мысль, 1989. – 398 с.

256. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т. VII. Специальные курсы (продолжение) / Под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М.: Мысль, 1989. – 508 с.
257. Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Лекции, читанные в Стокгольмском университете / М. Ковалевский; пер. с фр. М. Иолшин. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1895. – 152 с.
258. Ковалевский М. История возникновения и правового регулирования фондов. URL : <http://autoreflex.ru/istoriya-vozniknoveniya-i-pravovogo-regulirovaniya-fondov/> (дата звернения 18.02.2015 г.).
259. Кодан С. В., Февралёв С. А. Состояние, развитие и унификация местного права Малороссии и западных губерний (вторая половина XVII – первая половина XIX вв.). URL: http://e-notabene.ru/lr/article_579.html (дата звернения 07.03.2016 г.).
260. Коковцов Д. Устав лесной (Свод законов Т. VIII Ч. I), дополненный и измененный по продолжениям 1863, 1864, 1868, 1869, 1871 и 1972 г.г. и позднейшим узаконениям. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1876. – 545 с.
261. Кокошкин Ф. Лекции по общему государственному праву. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1912. – Издание второе. – 306 с.
262. Кольцов В. А. Теологическая концепция происхождения собственности // Вестник Московского университета МВД России. – 2008. – № 10. – С. 33-38.
263. Комиссаренко А. И. Ликвидация церковной земельной собственности и русское общество (отношение духовенства, дворянства и крестьянства к секуляризационной реформе 1764 г.) // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М. : Наука, 1990. – С. 313-334.
264. Комиссаренко А. И. Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г. // Проблемы истории России. Вып. 2: Опыт государственного строительства XV-XX вв. – Екатеринбург : Волот, 1998. – С. 34-47.

265. Комиссаренко А. И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII в. : (очерки истории секуляризационной реформы 1764 г.). – М. : Изд-во ВЗПИ, 1990. – 203 с.
266. Комиссаренко А. И. Ликвидация церковной земельной собственности и русское общество (отношение духовенства, дворянства и крестьянства к секуляризационной реформе 1764 г.) // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М. : Наука, 1990. – С. 313-334.
267. Комиссаров П. А. Структура управления Костромской епархией во второй половине XIX – начале XX века // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2012. – № 4. – С. 41-44.
268. Комягин Д. Л. Секуляризация как вид национализации в России. URL : <https://www.hse.ru/data/2015/06/01/1097803677/%D0%A1%D0%B5%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%BA%D0%B0%D0%BA%20%D0%B2%D0%B8%D0%B4%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%2007.04.2015.pdf> (дата звернения: 01.05.2015 г.).
269. Кондаков Ю. Е. Кризис государственно-церковных отношений и церковный консерватизм в первой половине XIX века // Тетради по консерватизму. – 2015. – № 4. – С. 59-70.
270. Коркунов Н. М. Русское государственное право. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – Т. 1. Введение и общая часть. – 415 с.
271. Корсунский И. Святитель Филарет, митрополит Московский. Его жизнь и деятельность на московской кафедре по его проповедям, в связи с событиями и обстоятельствами того времени (1821-1867 гг.). – Харьков : Тип. Губернского Правления, 1894. – V, 1053, XXIV с.
272. Косаткин И. Сборник законоположений о порядке приобретения церквами, монастырями и учреждениями духовного ведомства недвижимых имуществ и о мерах к охране церковных земель. – Нижний-Новгород, Тип. О. П. Проворовой, 1904. – 108 с.

273. Костогрызова Л. Ю. Церковно-государственные отношения в Византии сквозь призму императорских законов IV-X веков. URL : <http://www.bogoslov.ru/text/1614816.html> (дата звернення 13.07.2015 р.).
274. Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського Патріархату (1917-1952). – Мюнхен : Церковно-археографічна комісія Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі, 1953. – 40 с.
275. Кранихфельд А. Начертание российского гражданского права в историческом его развитии, составленное для Императорского училища правоведения. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – XII, 327, 14 с.
276. Кранихфельд А. Взгляд на финансовую систему и финансовые учреждения Перта Великого. – б/м., б/г. – С. 63-132.
277. Красножен, М. Е. Основы церковного права. – Юрьев : [б. и.], 1913. – 157 с.
278. Красножен М.Е. Краткий курс церковного права. – Юрьев : Тип, 1900. – 173 с.
279. Краткая ведомость о состоянии Киевского епархиального свечного завода за м. январь 1914 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1914. – № 11. – С. 121-123.
280. Краткие сведения об операциях Киевского епархиального свечного завода за 1912 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – 30. – С. 480-485.
281. Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. – Мюнхен : Церковно-археографічна комісія Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі, 1952. – 29 с.
282. Крыжановский Е. М. Киево-Межигорский монастырь / Собрание сочинений. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1890. – Т. 1. Очерки и исследования по Русской церковной истории. Бытовые очерки. – С. 241-266.

283. Крыжановский Е. Киевская духовна консистория в XVIII веке // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 1. – С. 8-29.
284. Крыжановский Е. М. О Требнике киевского митрополита Петра Могилы / Собрание сочинений. Т. 1. Очерки и исследования по Русской церковной истории. Бытовые очерки. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1890. – С. 87-165.
285. Кузнецов, Н.Д. К вопросу о церковном имуществе и отношении государства к церковным недвижимым имениям в России : доклад присяжного поверенного Н.Д. Кузнецова IV отделу Предсоборного Присутствия // Богословский вестник. - 1907. - [Б. м.] : [б. и.], 1907. – 142 с.
286. Кулаковский Ю. Коллегии в Древнем Риме. Опыт по истории римских учреждений. – К. : Университетская типография, 1882. – II, 137, [1] с.
287. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Т. 1. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – СПб : Изд. Тов-ва «Общественная польза», 1874. –363 с.
288. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). Т. 1. – М. : Университетская тип., 1888. – 281 с.
289. Курганов Ф. Византийский идеал царя и царства и вытекающие отсюда, по сравнению его с идеалом церкви, отношения между церковной и гражданской властью. – Казань : Тип. Императорского университета, 1881. – 36 с.
290. Курганов Ф. Об отношении между церковною и гражданскою властью в Византийской империи. Обзор эпохи образования и окончательного установления характера взаимоотношений между церковною и гражданскою властью в Византии (325-565). – Казань : Тип. Императорского Университета, 1880. – VI, 720, III с.
291. Курдиновский В. И. К учению о легальных ограничениях права собственности на недвижимость в России. – Одесса : «Экономическая» тип., 1899. – 387 с.

292. Куплеваский Н. О. Русское государственное право. – Харьков : Изд. книжного магазина А. Дредера, 1902. – Т. 1. – 353 с.
293. Куплеваский Н. О. Русское государственное право. – Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1896. – Т. 2. – Вып. I. – II, 263 с.
294. Лазаревська К. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Український архів видання Археографічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук. Т. 1. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С. I-XXII.
295. Лазаревский А. Малороссийские переписные книги 1666 года. – К. : Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1900. – 109 с.
296. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.) / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 576 с.
297. Лебедев А. Вселенские соборы IV и V века. Обзор их догматической деятельности в связи с направлениями школ александрийской и антиохийской. – М. : Тип. Л. Ф. Снегирева, 1879. – IV, 284 с.
298. Лебедев А. Описание Троицкого Колязина мужского первоклассного монастыря Тверской епархии / сост. А. Лебедевым. – Ярославль : Тип. Г. Фальк, 1867. – 133 с.
299. Лепеш О. В. К вопросу о создании единого правового пространства на территории западного края (30-40-е гг. XIX ст.). URL : <http://www.elib.bsu.by/handle/123456789/2993> (дата звернення 11.08.2015 р.).
300. Летурно Ш. Эволюция собственности. – СПб. : Тип.-лит. Месника и Римана, 1889. – 411с.
301. Лихачев Н. П. Сборник актов, собранных в архивах и библиотеках / Вып. 1, Вып. 2. Духовные и сговорные грамоты. Грамоты правые / Н. П. Лихачев. – СПб. : Тип. В. Балашева и К°, 1895. – X, 272, VI с.
302. Лучицкий И. Киев в 1766 году // Киевская старина. – 1888. – Т. XX. Январь, февраль, март. – С. 1-74.

303. Майков П. М. О Своде законов Российской империи [Текст] / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2006. – 293 с.
304. Макарий (Булгаков). История Русской церкви. – Т. 1. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1857. – XXII, 292, IV с.
305. Макарий (Булгаков). История Русской церкви. – Т. 2. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1857. – 368 с.
306. Макарий, (Булгаков). История Русской церкви. – Т. 8. – Кн. 3. История Русской церкви в период разделения ее на две метрополии. – СПб. : Тип. Юлия Андр. Бокрама, 1877. – 414 с.
307. Макарий, (Булгаков). История Русской церкви. – Т. 12. – Кн. 3. Патриаршество в России. – СПб. : Тип.-лит. Поставщика Двора Его Императорского Величества, 1883. – XXVI, 792 с.
308. Максимович К. А. Церковные новеллы св. императора Юстиниана I (527-565 гг.) в современном русском переводе: Из опыта работы над проектом // Вестник ПСТГУ. 1. Богословие. Философия. – 2007. – Вып. 17. – С. 27-44.
309. Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. – К. : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1901. – VIII, 768, 105, 144, [1].
310. Малиновский Ф. Л. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 года. – СПб. : Тип. А. Сычева, 1844. – VII, 157, IX с.
311. Мандро Н. Неустойка по заемным обязательствам и лихва // Журнал гражданского и уголовного права. – 1876. – Книжка шестая. Ноябрь-декабрь. – С. 114-127.
312. Материалы для оценки земельных угодий Новгородской губернии... [Текст]. – Новгород : тип. А. С. Федорова, 1889-1900. – Кириловский уезд. – 1898. – 530 с.
313. Мейер Д. И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Изд. 2-е, испр. – М.: Статут, 2000. – 831 с.

314. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 3. Национализм и общественное мнение. – Вып. 1. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1901. – 424 с.
315. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М. : Университетская тип. 1862. – 581 с.
316. Михаил (Чепель). Некоторые аспекты влияния церковной реформы Петра I на жизнь российского православия. URL : <http://www.bogoslov.ru/text/4454763.html> (дата звернення 08.11.2014).
317. Мордвинцев В. Російське самодержавство і Українська Православна Церква в кінці XVII – XVIII ст. : Навч. посібник. – К. : РВЦ «Київський університет», 1997. – 96 с.
318. Мордвинцев В. М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К. : ООО «Междунар. фин. агентство», 1998. – 46 с.
319. Морозан В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. URL : <http://www.krotov.info/history/20/1900/morozan.htm> (дата звернення 18.03.2015 р.).
320. Морошкин Ф. О владении по началам российского законодательства. – М. : Университетская тип., 1837. – VI, 237, II с.
321. Мрочек-Дроздовский П. Памятники русского права времени местных законов. Пособие к слушанию лекций и к практическим занятиям. – М. : Университетская тип., 1901. – 314, 8 с.
322. Мышцын В. О православном приходе, как юридическом лице // Юридические записки, издаваемые Демидовским Юридическим Лицеом. – Ярославль, 1913. – Вып. I/II (XV/ XVI). – С. 49-97.
323. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729-1731 г.). – Харьков : Тип. Губернского Правления, 1896. – 200 с.
324. Назаревский В. В. Русская история / Сочинения В. В. Назаревского. – Т. 2 : 1676 - 1725. – М. : Университетская тип., 1905. – 128 с.

325. Неволин К. А. Полное собрание сочинений: в 6 т. / Т. 4. История Российских гражданских законов. Часть вторая. Книга вторая. Об имуществах. Раздел первый об имуществах вообще и раздел второй о правах на вещи. – СПб. : в тип. Эдуарда Праца, 1857. – 446 с.
326. Неволин К. А. Образование управления в России от Иоанна III до Петра Великого // Полное собрание сочинений: в 6 т. / Т. 6. Исследования о различных предметах законоведения. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1859. – С. 250.
327. Неволин К. История российских гражданских законов. – Т. 2. Книга вторая об имуществах. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1851. – 1089 с.
328. Незабитовский В. А. О податной системе в Московском государстве, со времени установления единодержавия до введения подушного оклада Петром В. / Собрание сочинений : под ред. и с предисл. проф. А. В. Романовича-Славатинского. – К. : изд. Сов. Ун-та св. Владимира, 1884. – С. 2-71.
329. Незабитовский В. А. Очерк системы казенных доходов в России со времени Импер. Петра В. до кончины И. Екатерины II / Собрание сочинений : под ред. и с предисл. проф. А. В. Романовича-Славатинского. – К. : изд. Сов. Ун-та св. Владимира, 1884. –С. 75-101.
330. Никифоров С. М. Церковные организации как юридические лица в Российской империи в конце XIX – начале XX в. // Вопросы экономики и права. – 2014. – № 6. – С. 22-25.
331. Никодим (Милаш), Епископ Далматинский. Православное церковное право. Составлено по общим церковно-юридическим источникам и частным законам, действующим в автокефальных церквах / пер. с сербского Мил. Г. Петровича. – СПб. : Тип. В. В. Комарова, 1897. – 708 с.
332. Никодим (Милаш), епископ. Правила Святой Православной Церкви с толкованиями. URL : http://www.e-reading.club/bookreader.php/86107/Episkop_Nikodim_Milosh_-

[_Pravila_Svyatoi_Pravoslavnoi_Cerkvi_s_tolkovaniyami.html](#) (дата звернення 13.10.2015 р.).

333. Николаев И.Н., Найденов Н.А. Переславль-Залесский Никитский монастырь. Материалы для его истории XVII и XVIII столетий. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1888. – 180 с.
334. Николаевский П. Ф. Патриаршая область и русские епархии в XVII веке. – СПб. : Тип. Ф. Елеонского, 1888. – 42 с.
335. Николай (Далматов), архим. Супрасльский Благовещенский монастырь. – СПб. : Синодальная типография, 1892. – 611 с.
336. Николин А. Церковь и государство (история правовых отношений). – Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
337. Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – Вильна, 1886. – Т. 1. – III, 380 с.
338. Нила Сорского Предание и Устав / Вступ. статья М. С. Боровковой-Майковой. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1912. – XXXIX, 91, XXXI.
339. Нольде А. Э. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Вып. I. Попытка кодификации литовско-польского права. – СПб. : Сенатская тип. – VI, II, 314 с.
340. Оборотов И. Г. Каноническое право как правовая система // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2012. – Т. 11. – С. 272-281.
341. Объявление об устройстве Богодельного дома в Ораниенбауме // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 2. – С. 31-33.
342. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII стол. – Мюнхен : Церковно-археографічна комісія Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі, 1951. – 55 с.
343. Озеров И. Х. Земельный вопрос в России. – М. : Тип. Н. Н. Булгакова, 1906. – 47 с.

344. Омельчук В. В. Особливості відчуження церковної власності у Візантійській імперії // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 1 (36). – С. 45-47.
345. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб.: Синодальная тип., 1868. – Т. 1 (1542-1721). – IV, 776, CCCCLXXVI, 85, [5] с.
346. Описание Костромского Ипатьевского монастыря, в коем юный Михаил Федорович Романов умолен знаменитым посольством Московским на Царство Русское. – М. : в Синодальной тип., 1832. – 127 с.
347. Описание Ростовского ставропигиального первоклассного Спасо-Яковлевского-Димитриево монастыря и приписного к нему Спасского, что на Песках. – СПб. : В тип. Якова Трия, 1849. – 94 с.
348. Описание Симбирского Спасского девичьего монастыря. – М. : Тип. В. Готье, 1852. – 73 с.
349. Описание Путивльской Молчанской Рождественно-Богородицкой, общежительной, Софрониевой пустыни, находящейся в Курской Епархии. – СПб. : в Губбенберговой тип., 1846. – 58 с.
350. Осьмакова О. Н. Специфика источников права Российской империи и их применения в области регулирования вопросов, относящихся к миссионерской деятельности Русской Православной Церкви (1721-1740). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-istochnikov-prava-rossiyskoy-imperii-i-ih-primeneniya-v-oblasti-regulirovaniya-voprosov-otnosyaschihsya-k-missionerskoj> (дата звернення 02.02.2015 р.).
351. Остроумов И. Н. История Флорентийского собора. – М. : в тип. Семена, 1847. – 213 с.
352. От 13 июня-12 июля 1913 г. за № 5706, о разъяснении циркулярного указа Святейшего Синода, от 11 августа 1912 г. за № 14 // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 32. – С. 507-508.

353. От управления Взаимовспомогательного общества и соединенных учреждений духовенства Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1914. – № 4. – С. 38.
354. От управления Киевского епархиального свечного завода // Киевские епархиальные ведомости. – 1914. – № 40. – С. 604-607.
355. Павлов А. С. Курс церковного права / [Соч.] А.С. Павлова. – Посмерт. изд. ред. «Богословского вестника», выполн. под наблюдением доц. Моск. духов. акад. И.М. Громогласова. – Сергиев Посад : тип. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1902. – 539 с.
356. Павлов А.С. Курс церковного права. – СПб. : Изд-во «Лань», 2002. – 384 с.
357. Павлов А. По поводу полемики против сенатского толкования закона о давности в применении к церковным землям // Русское обозрение. – 1894. – № 12. – С. 602-625.
358. Павлов А. Секуляризация церковных земель в России. – Ч. I. Попытки к обращению в государственную собственность поземельных владений русской церкви в XVI веке (1503-1580 г.). – Одесса.: Тип. Ульриха и Шульце, 1871. – 167 с.
359. Павлов-Сильванский Н. Проекты реформ в записках современников Петра Великого. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1897. – IV, 141, [86] с.
360. Палибин М. Н. Устав духовных консисторий: с дополнениями и разъяснениями Святейшего Синода и Правительствующего Сената / сост. М. Н. Палибин. Изд. неофиц. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1900. –VIII, 232 с.
361. Пахман С. К вопросу о применении давности к церковным землям // Журнал юридического общества при Императорском С-Петербургском университете. – 1894. – Кн. 3.: Типография Правительствующего Сената. – С. 129-140.
362. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. – М. : Изд-во «Наука», 1980. – 271 с.

363. Пергамент М. Я. К вопросу о правоспособности юридического лица. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. – 35 с.
364. Пергамент М. Я., Нольдэ А. Э. Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов западных губерний. – СПб. : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – 61 с.
365. Пергамент О. Я. О применении местных законов Арменопула и Доница / [Сос.] О.Я. Пергамента, присяж. пов., Округа Одес. судеб. палаты. – СПб. : Типо-лит. А. Г. Розена (А. Е. Ландау), 1905. – 41 с.
366. Піддубна В. Ф. Щодо підстав набуття майна релігійними організаціями [Електронний ресурс] / В. Ф. Піддубна // Теорія і практика правознавства : електр. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/9.pdf. – назва з екрану.
367. Піддубна В. Ф. Щодо питання суб'єктів права власності на майно релігійного призначення // Порівняльно-аналітичне право. – № 3-1, 2013. – С. 143-145.
368. Платон (Левшин), Митрополит Московский. Краткая церковная история. – М. : Синодальная тип., 1805. – Т. 1. – Х, 388, 1 с.
369. Платон (Левшин). Краткая церковная история. – М. : Синодальная тип., 1805. – Т. 2. – 352 с.
370. Плотников Г. С. Описание Мужского Далматовского Успенского монастыря и бывшего приписным к нему Женского Введенского монастыря (в Екатеринбургской епархии Пермской губернии). – Екатеринбург : Тип. М. И. Филипповой, 1891. – 113 с.
371. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права. – М.: Статут, 2002. – 800 с.
372. Победоносцев К. Курс гражданского права. Ч. 3. Договоры и обязательства. – СПб. : Синодальная тип., 1896. – 622 с.

373. Победоносцев К. П. Историко-юридические акты переходной эпохи, собранные К. П. Победоносцевым / Собр. К. П. Победоносцевым. – М. : Б. и., 1887. – 294, [1], VI с.
374. Покровский, И. М. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т. 2. (XVIII в.) / И. М. Покровский. – Казань : Центр. тип., 1913. – 892, XVIII, 48 с.
375. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссиию. – Т. 1. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб. : в тип. Эдуарда Праца, 1846. – 267 с.
376. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссиию. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб. : в тип. Эдуарда Праца, 1862. – 256 с.
377. Попсуєнко Л. О. Формування правового статусу Християнської Церкви за римським імператорських законодавством. URL : <http://vuzlib.com/content/view/1401/97/> (дата звернення 16.11.2015 р.).
378. Правила Святых Апостол, Святых Соборов, Вселенских и Поместных, Святых Отец с толкованиями. – М.: Тип. Современных Известий, 1876. – VIII, 12, 12, 175, 626 с.
379. Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями (репринт). – М. : Изд-во «Паломник», 2000. – 736 с.
380. Правление Насташского ссудно-сберегательного товарищества // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 18. – С. 270.
381. Правление Насташского ссудно-сберегательного товарищества // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 42. – С. 686.
382. Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі епархіального управління (1721-1786 рр.). – К. : Фенікс, 2008. – 296 с.

383. Пулькин М. В. Обеспечение белого духовенства в XVIII – начале XX в.: закон и традиция (по материалам Олонецкой епархии) // Евразия : духовные традиции народов. – 2012. – № 3. – С. 187-193.
384. Райзберг Б. А. Психологическая экономика. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 432 с.
385. Распоряжение епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 25. – С. 385.
386. Распоряжение епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 28. – С. 445.
387. Распоряжение епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 50. – С. 669.
388. Раушер, А. Частная собственность в интересах человека труда [Текст] : Ее значение для лич. свободы и социал. порядка : [Перевод] – М. : Дело, 1994. – 62 с.
389. Рейснер М. Церковь и государство. Свобода и тирания в делах веры. – Петроград : Книгоиздательство Г. Р. Белопольского, 1917. – 16 с.
390. Рейснер М. А. Христианское государство (к вопросу об отношении государства к церкви). – Томск : Паровая Типо-лит. П. И. Макушина, 1899. – 114 с.
391. Рескрипт Ее Императорского Высочества Великой Княгини Елизаветы Федоровны, Председательницы Императорского Православного Палестинского Общества, на имя Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Флавиана, Митрополита Киевского и Галицкого от 23 января 1914 года за № 7 // Киевские епархиальные ведомости. – 1914. – № 11. – С. 113-115.
392. Римский С.В. Русская Православная Церковь в XIX веке. – Р-на-Дону, 1997.
393. Рождественский Ф. Самуил Милславский, митрополит Киевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1877. – Т. 2. – С. 3-39.

394. Розанов В. Люди и книги около церковной стены / Около церковных стен. – СПб. : Тип. Ф. Вайсалрга и П. Гершунина, 1906. – Т. 1. – С. 264-267.
395. Розанов Н. О московских городских кладбищах. Из июньской книжки Душеполезного чтения 1868 года. – М. : В Университетской тип., 1868. – 16 с.
396. Романович-Славатинский А. В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии. Сравнительно с государственным правом Западной Европы. – Ч. 1. Основные государственные законы. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1886. – 299 с.
397. Романовский В. Е. Государственные учреждения древней и новой России. – М. : Изд. И. Кнебель, 1911. – Изд. третье. – 452 с.
398. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М. : Юрид. лит., 1985. – 520 с.
399. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты земских соборов. – М.: Юрид. лит., 1985. – 512 с.
400. Рубаник В. Е. Распространение общероссийского законодательства о собственности в Юго-Западной Руси в первой половине XIX в. // Вектор науки ТГУ. Серия : Юридические науки. – 2013. – № 4 (15). – С. 52-55.
401. Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1894. – 918 с.
402. Рункевич С. Г. Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим. – СПб., 1906. – Вып. 1. – 198 с.
403. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. Происхождение Руси и становление ее государственности. – М. : Академический Проект, 2013. – 623 с.
404. Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 94 с.

405. Самарин, Ю.Ф. / Сочинения Ю.Ф. Самарина в 5 т. – Т. 5. Стефан Яворский и Феофан Прокопович. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1880. – ХСII, 463, [1] с.
406. Самоквасов Д. Я. Архивный материал. Новооткрытые документы поместно-вотчинных учреждений Московского государства XV-XVII столетий. – М. : Университетская тип., 1905. – LV, 261, 200 с.
407. Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России. – СПб. : Б/и, 1909. – 149 с.
408. Священный Собор Православной Российской Церкви. Деяния. – Петроград : Изд. Соборного совета, 1918. – Книга IV : Деяния XLI-LI. – 176, 184 с.
409. Семашко А. Г. Синодальный XIX век в истории отношений государства и РПЦ. URL : http://orthodox-book.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=83:----xix-----&catid=9:2011-08-31-16-58-32&Itemid=13 (дата звернения 28.12.2014 г.).
410. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. Изд. четвертое. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 666.
411. Сергеевич В. И. Русские юридические древности / [соч.] В. Сергеевича в 4-х т. Т. 2 : Власти, Вып. 2 : Советники князя. – СПб. : Тип. Н. А. Лебедева, 1896. – С. 337-618.
412. Серебренников Н. Е. Устав духовных консисторий с разъяснениями Св. Синода, дополненный всеми до Духовного Ведомства и духовенства относящимися комментированными узаконениями, с приложением «Правил для ведения бракоразводных дел» и указателей: сравнительного и алфавитно-предметного. – М. : Синодальная тип., 1912. – 455 с.
413. Синайский С. И. Русское гражданское право. Вып. I. Общая часть. Вещное право. Изд. второе. – К. : Типо-лит. «Прогресс», 1917. – 258 с.
414. Синайский В. И. Русское гражданское право. Пособие к изучению т. X ч. 1 и сенатской практики. – К. : Тип. А. М. Пономарева, 1912. – XIII, 427 с.

415. Сеницына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV-XVI вв.). – М. : Изд-во «Индрик», 1998. – 416 с.
416. Скабаланович, Н. А. Византийское государство и церковь в XI веке, от смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. – СПб. : тип. Ф. Елеонского и К°, 1884. - [6], LXXII, 449, [1] с.
417. Скворцов Г. А. Патриарх Адриан, его жизнь и труды в связи с состоянием Русской Церкви в последнее десятилетие XVII века. – Казань, Центральная тип., 1913. – 369 с.
418. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве: Учеб.-практ. пособие. – 2-е изд. – М.: Дело, 2000. – 512 с.
419. Скурят К. Е. История Поместных Православных Церквей. – К., 2012. – 484 с. – (сканокпія Київської Духовної Академії).
420. Смолич И.К. История Русской церкви (1700-1917 гг.). URL : http://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/istorija-russkoj-tserkvi-1700-1917/#0_3 (дата звернення 18.01.2016 р.).
421. Смолич И.К. История Русской церкви (1700-1917 гг.). – URL : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439971/> (дата звернення 19.01.2016 р.).
422. Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. Издание Историко-филологического факультета Императорского Московского университета. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1907. – 196 с.
423. Собрание по алфавитному порядку всех предметов, содержащихся в священных и божественных канонах, составленное и обработанное смиреннейшим иеромонахом Матфеем, или алфавитная синтагма М. Властаря / пер. с греческого священника Николая Ильинского. – Симферополь, 1892. – 14, XII, 409, LII с.
424. Соколов Н. К. Из лекций по церковному праву. – М. : В Университетской тип., 1874. – Вып. 1. Введение в церковное право. – 200 с.
425. Соколов П.П. Церковноимущественное право в Греко-римской империи. Опыт историко-юридического исследования (диссертация на степень магистра). – Новгород.: Паровая тип. И.И.Игнатовского, 1896. – 300 с.

426. Соловьев А. Н. К вопросу о генезисе права собственности. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-genezise-prava-sobstvennosti> (дата звернения 19.03.2015 г.).
427. Справка по вопросу об отношении церковного законодательства к государственному / Сост. Законодат. отд. Канцелярии Гос. думы. – 2-е изд., знач. доп. – СПб : Гос. тип., 1914. – 442 с.
428. Сретенский П. Критический анализ главнейших учений об отношениях между церковью и государством. – М. : Университетская тип. М. Каткова., 1877. – 113 с.
429. Стефанович П. С. Приход и приходское духовенство в России в XVI-XVII веках / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – М. : Изд-во «Индрик», 2002. – 352 с.
430. Стоянов А. Н. Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов // Записки Императорского Харьковского университета. 1895 года. Книга. I. – Х.: Тип. и Лит. Зильбельберга, 1895. – С. 67-99.
431. Стукалова Ю. В. Античная и средневековая правовая мысль как этапы развития юридического лица. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/antichnaya-i-srednevekovaya-pravovaya-mysl-kak-etapy-razvitiya-teorii-yuridicheskogo-litsa> (дата звернения 28.09.2015 г.).
432. Суворов Н. Архиерейский дом и епархия, как юридические лица // Журнал юридического общества. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената. – 1895. – Книга десятая. Декабрь. – С. 41-92.
433. Суворов Н. Курс церковного права. – Ярославль : Типо-лит. Г. Фальк, 1889. – Т. 1. – 369 с.
434. Суворов Н. Монастыри и церкви, как юридические лица // Журнал юридического общества при Императорском С-Петербургском университете. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1896. – Кн. 6. Июнь. – С. 60-98.

435. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. – М.: Статут, 2000. – 299 с.
436. Суворов Н. Объем дисциплинарного суда и юрисдикции Церкви в период вселенских соборов. – М. Печатня А. И. Снегиревой, 1906. – 400 с.
437. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. М.: Изд-во «Зерцало», 2004. – 504 с.
438. Суворов Н. Центральная организация церкви, как юридическое лицо // Журнал юридического общества при Императорском С-Петербургском университете. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената. – 1895. – Кн. 5. Май – С. 27-54.
439. Танимов О. В. Теория юридических фикций [Текст] : монография / отв. ред. Т. В. Кашанина. – М. : Проспект, 2016. – 225 с.
440. Тарабонин Р. С. Гражданское право Черниговской и Полтавской губерний России в первой половине XIX века: источники и институты. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vestnik.uara.ru/ru/issue/2011/03/32/>. – Назва з екрану.
441. Тарановский Ф. В. История русского права / Под ред. и с пред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 272 с.
442. Темниковский, Е.Н. К вопросу о канонизации святых / Евг. Темниковский. – Ярославль : тип. Губернского правления, 1903. – 77 с.
443. Темниковский Е.Н. Положение Императора всероссийского в Русской православной церкви в связи с общин учением о церковной власти : Историко-догматический очерк / Евг. Темниковский. – Ярославль : тип. Губерн. правл., 1909. – 72 с.
444. Терновский Ф. А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси. Вып. 1 / Соч. Филиппа Терновского. – К. : в Унив. тип., 1875. – 214 с.
445. Терновский, Ф. А., Терновский, С. А. Грековосточная церковь в период вселенских соборов : Чтения по церковной истории Византии от императора Константина Великого до императрицы Феодоры (312-842) :

- С прил. рус. и иностр. библиогр. / Труд Ф.А. Терновского и С.А. Терновского. – К. : в Унив. тип. (И. Завадского), 1883-1885. – 1049 с.
446. Тесля А. А. Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX века: Монография / А. А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2005. – 167 с. URL : <http://www.rummuseum.ru/portal/node/1036> (дата звернення 25.04.2015 р.).
447. Тимошенко В. И. Теория государства в политико-правовой мысли Украины и России (конец XIX – начало XX вв.). – Чернигов: Изд. Лозовой В. М., 2014. – 624 с.
448. Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Навчальний посібник. – Дрогобич : Коло, 2004. – 197 с.
449. Титлинов Б. В. Правительство императрицы Анны Иоанновны в его отношениях к делам православной церкви. – Вильна : Тип. «Русский Почин», 1905. – XI, 466, II.
450. Тихомиров Е. Первый царь московский Иоанн IV Васильевич Грозный. Краткий обзор его царствования / сост. Е. Тихомиров. – М. : Тип. Общества распространения полезных книг, 1892. – 116 с.
451. Тихон (Васильев), иеромонах. О монашестве в Малороссии в XVIII веке в контексте секулярной полити российских императоров. URL : <http://orthodox.kiev.ua/ru/articles/255.html> (дата звернення 11.01.2016 р.).
452. Трепицын И. Н. Переход права собственности на движимые имущества посредством передачи и соглашения. – Одесса : «Экономическая» тип., 1903. – 424 с.
453. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права. На правах рукописи. – М. : Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1917. – 226 с.
454. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 680 с.
455. Устав ссудно-сберегательной кассы при Киевской духовной консистории. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира. – 11 с.

456. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб.: Тип. Второго отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. 1. – Ч. 1. Битва под Нарвой и начало побед. – 611, VIII с.
457. Устрялов Н. Русская история. Ч. 1. Древняя истории. – СПб.: Типография Аполлона Фридрихсона, 1855. – 446, V с.
458. Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви. Период пятый. Синодальное управление. – М.: Тип. Готье и Монигетти, 1848. – 198, 5 с.
459. Филарет (Дроздов). Пространный христианский катихизис Православной Кафолической Восточной Церкви URL : http://prihod.rugraz.net/assets/pdf/Svjatitel_Mitropolit_Filaret-Prostrannij_Katehizis.pdf. (дата звернення 13.11.2015 р.).
460. Филипов Ю. Д. Законы межевые (Св. Зак. т. X ч. 2 изд. 1893 г.). – СПб, : Изд. Юридического Книжного Магазина Н. К. Мартынова, 1898. – 651 с.
461. Филиппов А. О наказании по законодательству Петра Великого, в связи с его реформою. – М. : Университетская тип., 1891. – 457 с.
462. Филиппов А. Н. Учебник истории русского права. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – 796 с.
463. Фирсов С. Л. Накануне великих потрясений: Православная Российская Церковь в первые месяцы после Февраля 1917 года (социально-психологические и морально-нравственные аспекты проблемы). URL : http://выборг-еоро.рф/images/Archangel_cht/2016/Plenary/Fevral1917.pdf. (дата звернення 09.07.2015 р.).
464. Фирсов С. Л. Православная Церковь и государство в последнее десятилетие существования самодержавия в России. – СПб. : б/и, 1996. – 660 с.
465. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов : в Губернской тип., 1864. – 108 с.
466. Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії. – К. : Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. – 295 с.

467. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань : Изд. книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – XXIV, 878, LXVI с.
468. Хлыстов М.В. Субъекты права собственности религиозных организаций Русской Православной Церкви // Нотариус. – 2010. – № 6.
469. Холмогоров В., Холмогоров Г. Исторические материалы о церквях и селах XVI-XVIII ст. – б/м, б/г. – Вып. 8. Пехрянская десятина (Московского уезда). – 243 с.
470. Холмогоров В., Холмогоров Г. Исторические материалы о церквях и селах XVI-XVIII ст. – б/м, б/г. – Вып. 9. Волоколамская и Серпуховская десятины (Московской губернии). – 188 с.
471. Холмогоров В., Холмогоров Г. Исторические материалы о церквях и селах XVI-XVIII ст. – М. : Синодальная Тип., 1913. – Вып. 11. Вере́йская, Дми́тровская и Троицких вотчин десятины (Московского уезда). – С. VI, 380.
472. Христоматия по истории русского права. Изд. второе, дополненное. – К. : В тип. Императорского университета С. Владимира, 1876. – Вып. 1. – 228 с.
473. Хрущов И. Исследование о сочинениях Иосифа Санина, преп. игумена Волоцкого. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1868. – 266 с.
474. Церковь – практика веры. URL : <https://azbyka.ru/1/tserkov> (дата звернения 17.12.2015 р.).
475. Циркулярный указ Святейшего Синода от 15 декабря 1912 г. № 28, о мерах к искоренению допускаемых русскими монашествующими лицами в Палестине незаконных сборов пожертвований // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 12. – С. 169-170.
476. Цитович П.П. Русское гражданское право. Конспект лекций, читанных ординарн. Профессором университета Св. Владимира. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1894. – 80 с.

477. Цыпин В. А. Церковное право. URL : <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/4213> (дата звернення 06.05.2015 р.).
478. Цыпин В. А. Церковное право. URL : <http://lucl.kiev.ua/imageos/Lavra/B06/184.pdf> (дата звернення 06.05.2015 р.).
479. Цыпин В. История Русской Церкви (Синодальный период). – М. : Изд-во Московской духовной семинарии. Сектор заочного обучения, 2004. – 528 с.
480. Цыпин В.А. Курс церковного права. – Клин, 2002. – С. 82.
481. Чижевский И. Общие способы призрения священно-церковно-служителей и их семейств (епархиальные попечительства, пособия потерпевшим от пожаров; опеки, пенсии и единовременные пособия) и краткий обзор мер, предпринимавшихся к улучшению положения заштатных, вдов и сирот. – Харьков: Университетская тип., 1874. – 207 с.
482. Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1868. – 752 с.
483. Чичерин Б. Собственность и государство. – М. : Тип. Мартынова, 1882. – Ч. 1. – XXI, 468, [1] с.
484. Чудецкий П. Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках. – К. : тип. В. Давиденко, 1877. – 67 с.
485. Чудинов В. А. Рецензия на статью М. Б. Кузнецовой «Время катастроф». URL : <http://www.runitsa.ru/publications/272> (дата звернення 29.11.2015 р.).
486. Чупис О. В. Секуляризаційні заходи урядів Росії у XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXV.– 2013. – С. 36-42.
487. Чухно В. Гамаліївський Харлампієвський монастир: історія і сьогодення // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 156-170.
488. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1910. – Вып. первый. – 805 с.

489. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 1. – М. : Статут, 2005. – 461 с.
490. Шимановский М.В. О местных законах Бессарабии. Вып. 2. Догматическое изложение семейного, наследственного и договорного права. – Одесса: Тип. «Одесского вестника», 1888. – 175, IV с.
491. Широкоград А. Б. Русь и Литва. – М. : Вече, 2008. – 400 с.
492. Шмарьова Т. О. Релігійні інститути православної церкви за синодального періоду як юридичні особи // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки, 2016. – Т. 181. – С. 77-81.
493. Шмарьова Т. О. Статус і функції Монастирського приказу за синодального періоду // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки, 2015. – Т. 168. – С. 63-71.
494. Шмарьова Т. О. Матеріальне забезпечення православних священно-церковно-служителів в Російській імперії // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 279-282.
495. Шпаков А. Я. Государство и Церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения Патриаршества. Княжение Василия Васильевича Темного. – К. : Тип. императорского Университета С. Владимира, 1904. – Ч. 1. – 263 с.
496. Шпаков А. Я. Государство и Церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Ч. 2. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение Патриаршества в России. – Одесса : Тип. «Техник», 1912. – 399 с.
497. Шпаков А. Я. Государство и Церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение Патриаршества в России. Приложения. – Одесса. : Типография Акционерного Южно-Русского общества Печатного Дела, 1912. – Ч. 1. – V, 161, IX с.
498. Шпаков А. Я. Государство и Церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение

- Патриаршества в России. Приложения. – Одесса. : Типография «Техник», 1912. – Ч. 2. – 200 с.
499. Штаты (разные) и до них касающиеся указы Императрицы Екатерины II. б/м, б/г. – 49 с.
500. Шумаков С. Угличские акты (1400-1749 гг.). – М. : Университетская тип., 1899. – VIII, 234, [1] с.
501. Щапов Я. Н. Государство и Церковь в Древней Руси, X-XIII вв. М., 1989. URL : <http://www.rusarch.ru/shapov1.htm> (дата звернення 08.02.2015 р.).
502. Щапов Я. Н., Соколова Е. И. Архимандрития в древнерусском городе // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М. : Наука, 1990. – 352 с.
503. Щенникова Л. В. Вещные права в гражданском праве России. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 200 с.
504. Экземлярский В. И. Учение древней Церкви о собственности и милостыне / В. И. Экземлярский. – Краснодар : Текст, 2013. – 272 с.
505. Энгельман А. Об ученой обработке греко-римского права, с обозрением новейшей литературы. Опыт введения в изучение византийской юридической истории. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1857. – 189 с.
506. Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву: Историко-догматическое исследование. – М.: Статут, 2003. – 511 с.
507. Энгельман И. О приобретении права собственности на землю по русскому праву. – СПб.: Тип. Николая Тиблена и комп., 1859. – 216 с.
508. Эрн В. Ф. Христианский идеал экономики // Экономика русской цивилизации. Сост. О. Платонов М., 1995. – С. 460-470.
509. Енцикліка Папи Римського Івана Павла II від 30 грудня 1987 р. *Sollicitudo Rei Sociales*. URL : http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html (дата звернення 17.12.2015 р.).

510. Яблоков А. Первокласный мужской Успенско-Богородицкий монастырь в городе Свияжске, Казанской губернии. – Казань. : Типо-лит. Императорского Университета, 1906. – 175 с.
511. Якушкин В. Очерки по истории русской поземельной политики в XVIII и XIX в. – Вып. 1. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1890. – 150 с.
512. Янина В. П. Лесоустроительные работы в лесной даче Саровской пустыни во второй половине XIX в. // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 4-1. – С. 273-278.
513. Янина В. П. Основные принципы устройства лесной дачи Саровской пустыни во второй половине XIX в. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010. – Т. 12. – № 2. – С. 45-51.
514. Яшина О. Земельные владения монастырей в Российской империи. Государственный контроль и секуляризация. URL : <http://www.krotov.info/history/18/3/yashina.htm> (дата звернення 18.10.2015 р.).

Дисертації і автореферати дисертацій

515. Ботанцов И. В. Эволюция системы источников права Российской империи (1832-1917 гг.). Дис...канд. юрид. наук. – М., 2017. – 190 с.
516. Кулагин М.А. Вещные права религиозных организаций. Дис. канд. юрид. наук. – М., 2013. – 203 с.
517. Рубаник В.Е. Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования (начало X в.–1991 г.) [Текст] : Дис. доктора юрид. наук. – М., 2004. – 435 с.
518. Хлыстов М. В. Право собственности русской православной церкви и религиозных организаций: автореф. дис... на соискание ученой степени к.ю.н.; М., 2011. – 26 с.
519. Ятченко Є. О. Речові права релігійних організацій на майно культового призначення. Автореф... на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – К., 2010. – 21 с.